

57779

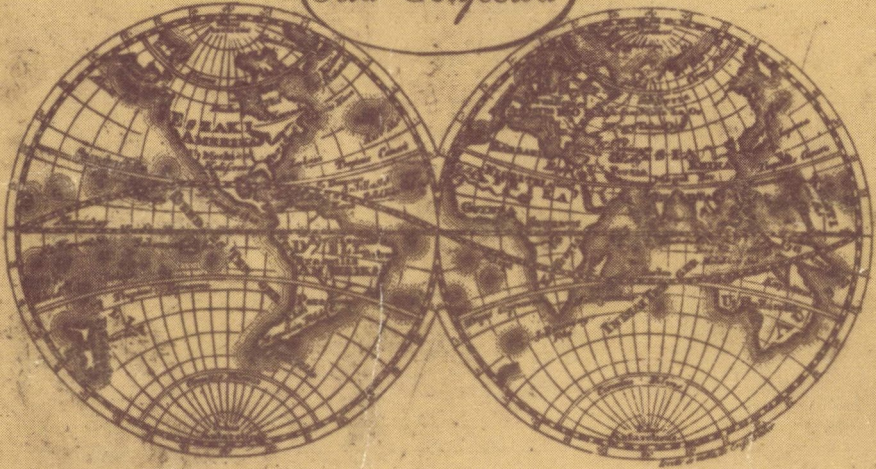
57779

VILÁGTÖRTÉNET

1879 SEP 4

Föld Polycöbisa

'79/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam.

1979

1. szám.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződőtt és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.– Ft, példányenkénti eladási ár: 18.– Ft.

Index-száma: 25.886

TARTALOM

Szücs Jenő: Nép és ország a korai középkorban	5
Immanuel Wallerstein: A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában	25
A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái (Ránki György)	37
Arno J. Mayer: Az alsóközéposztály mint történeti probléma	40
Gerd Hardach: Osztályok és rétegek Németországban, 1848–1970 .	60
Benedek Gábor: František Palacký (1798–1876)	81
Adenauer emlékirataiból	91
Niederhauser Emil: Új könyvek az 1876–78-as keleti válságról	97
Történetírásunk külföldi visszhangja	106
Folyóirat-repertórium 1975/II.; 1976/I.	111

SZÜCS JENŐ:

NÉP ÉS ORSZÁG A KORAI KÖZÉPKORBAN

A *gens* vagy *natio* az antikvitásban nagyjából azt a fogalmat fedte, amit a modern etnológia „etnikai csoportnak” nevez. De csak nagyjából, a két szó nem egészen azonos aspektusban fejezte ki a „barbár nép” egységét. A rómaiak tapasztalatból jól tudták, hogy a barbárok világa nem egynemű. Egyes népek „királyok” (*reges*) uralma alatt, szervezett politikai keretek (*regna*) közt, íratlan de határozott jogszokások és intézmények szerint éltek, mások lazán összefüggő törzsi szervezetben vagy hordákban, politikailag és katonailag szervezetlenül, primitív műveltségi fokon. A két szó értékében már a római viszonyok közt is megmutatkozó különbség a barbárokra vonatkoztatva is érvényesült. A konkrétan megnevezett, Rómával kapcsolatba került, politikai és hadi vonatkozásban határozott karakterű népek megjelölése általában *gens* volt. E szó jelölte általában a „politikailag szervezett barbár nép” fogalmát. Ezzel szemben önmagában a *natio* kitétel főként olyan emberfajtára (*genus hominum*), olyan fejletlenebb törzsekre és népcsoportokra vonatkozott, melyek az antik szemlélet számára elsősorban „természeti értelemben” léteztek (az etimológiai kapcsolat még a jelentésben is eleven a *natura* képzetével), egzisztenciájuk mintegy kimerült az „etnográfiai” kuriózumokban. Azaz utóbbi esetben nagyjából a modern etnológia „Naturvolk” fogalmáról van szó. Más szóval azt is mondhatnók: legtöbb *gens* egyszeresmind egyazon *natiot* képezett, de valamely *natio* nem volt szükségképpen *gens*. Egyik sem volt azonban római mércével *populus*.¹

Az antik fogalomalkotás kategóriái nem voltak idegenek attól a szemléletmódtól, mely magában a barbár népfogalomban tükröződik. Az ógermán **theudo* alakra visszamenő „nép” jelentésű szavak, a gót *thiuda*, frank *theod* stb. (ófn. *diot*) szerves és megbonthatatlan egységben fejezik ki az „egyazon eredetű sokaság (vérközösség)” és ugyanakkor – a részben tágabb és bizonytalanabb „tömeg, sokaság, népség”, részben szűkebb és specifikusabban „sereg, had, kíséret” jelentésű *folc*, *heri*, *liut* szavakkal szemben – a „politikailag szervezett (egyazon uralkodó alá tartozó) nép” fogalmát.

A barbár fogalomképzés tehát, az alapvető képzetegyüttest tekintve, lényegileg egybevág a későantik *gens* tartalmával.² Ha a korai középkorban adaptált antik fogalmak segítségével akarjuk e fogalmat meghatározni, valóban elmondható, hogy *a gens tulajdonképpen nem egyéb, mint a natio elve szerint tagolódó populis, vagyis: (hipotetikus) eredetközösség módjára felfogott politikai alakulat* (alattvalói kötelék).³ Maga ez a gondolati modell, az „etnikai” és „politikai” szférának ez a jellegzetes egybeolvadása világosan utal az antik-római és a barbár-germán struktúrát a társadalomszemlélet terén elválasztó alapvető különbségre. Ugyanakkor fogalmilag koncentráltan tükröz valamit a Rómát megdőntő és egyben örökébe lépő népek csoporttudatának alkatelemeiből is.

A barbár germán *gentes* kérdése kapcsán az itt következőkben mindenekelőtt azokra a népalakulatokra kell gondolni, melyek részben már 476 előtt is számottevő szerepet játszottak a történeti szintéren s bizonyos értelemben hozzátartoznak a kései Róma történetéhez, részben pedig azokra a jelentősebb népekre, melyek az 500–600-as években váltak az alakuló „európai történelem” részeseivé. Ide tartoznak tehát azok a népek, melyek már Róma bukása előtt függő, de viszonylag önálló politikai kereteik közt és népi egységük megtartásával mint *foederati* illeszkedtek be a provinciákba: a Gallia északi területeit a Rajna alsó folyása, a Maas és Mosel vidékén kolonizáló (358 után) száli és ripuári frankok, a Gallia nyugati és déli részeibe (382), majd Hispániába húzódó nyugati gótok, a Rhöne völgyébe telepedő burgundok (443) és az Afrikában királyságot alapító vandálok. Rajtuk kívül szóba kerülnek az Itáliát előzőnlő keleti gótok (475) és a későbbi langobárdok (568), valamint az Alpokon túli részekben jelentősebb szerepet játszó alemannok és bajorok, északabbra a frizek, thüringek, szászok és Britanniában az angolszászok.

Mindezek a nevek olyan népes, olykor többszázézes kötelékeket jelölnek, melyek nemcsak időben és nagyságrendjükben, hanem társadalmi-politikai szervezetükben és etnikai jellegükben is igen messze esnek az idősámításunk kezdete körüli, főként Caesar és Tacitus leírásából ismert kis törzsektől. A 2. század végén megindult és a 3–5. században kiteljesedett nagy népmozgások — a „germán népvándorlás” — és a Rómával való konfliktusok hatására az egész *Germania Magna* mélyreható szerkezeti átalakulások színterévé vált. Az új hadi és politikai követelményeknek a régi törzsi struktúra már nem felelt meg. Nagyobb népcsoportok képződése vált időszerűvé régi törzsi kötelékek felbomlása és eltűnése, beolvadása és akkulációja révén. E bonyolult dezintegrációs és integrációs folyamatok — bizonyos értelem-

ben véve egyfajta történeti „kiválasztás” produktumai az említett népalakulatok vagy „nagyörzsek”. Tárgyunk szempontjából, e folyamatok legalábbis két vonatkozásban közös nevezőre hozhatók: e népalakulatok javarészt és primér módon politikai integrációknak köszönheték létüket, s elsődően politikai képletekként vonultak be az írott történelembe (többségük élén egy uralkodóval, akinek címe a római forrásokban *rex*); ugyanakkor azonban – legalábbis az általuk átfogott társadalmak zömét tekintve – már a 4–5. században többé-kevésbé homogén etnikai közösségekként mutatkoznak, sajátos történeti-etnikai tradíciókkal és a csoporttudatot meghatározó jellegzetesen etnikus jegyekkel, elsősorban a közös eredet hiedelmével. E kétféle jellegű és minőségű integráció összefüggése tükröződik a „nép” előbb említett fogalmában (**theudo*).

A politikai és etnikai integráció összefüggése történetileg és tipológiai lag specifikus jelenség.⁴ A germán fejlődésben az integráló politikai faktor szerepét legtöbb esetben kimutathatóan az uralkodói hatalomnak a vándorlások idején kialakuló új formája, a „hadi királyság” (Heerkönigtum) játszotta.⁵ Miután sem a régi törzsi szervezet, sem a törzsi „királyság”, illetőleg a vérségi mítoszon alapuló királyi (*rex*) és az alkalmasság alapján választott hadvezéri (*dux*) méltóságnak számos törzsnél Tacitus által megfigyelt megszűntése immár nem felelt meg a követelményeknek, általában valamely tekintélyes hadvezér egyesítette több törzs és törzstörődék erejét egy-egy hadivállalkozásra, kényszerű helyváltoztatásra, „vándorlásra” és újabb honfoglalásra. Az uralom eleinte ideiglenes volt, sorsa a hadisikertől függött, ahogy kezdetben maguk a népkötelékek sem voltak egyebek laza, felbomlásra hajlamos, etnikailag heterogén vándorlási kötelékeknel, melyekhez alkalomszerűen újabb és újabb néprészek csatlakoztak vagy szakadtak le belőle. A népalakulat egységét és jellegét a katonai uralkodó és a fegyveres kíséret (*comitatus*, ófn. *truht*) viszonya határozta meg, magának a népköteléknek a struktúrája és szervezési elve is kíséretjellegű volt. Ezt tükrözi az uralkodó valószínű eredeti méltóságneve, *truhtin* (*dryhten*, *dróttin* stb.), „A kíséret(jellegű nép) vezetője, ura”.⁶ Ha a vállalkozás sikerült, az uralkodónak sikerült örökletessé tenni hatalmát, azt nem törték meg belső vagy külső viszályok, a népalakulat pedig nem bomlott elemeire (ami egyébként gyakran megtörtént), rendszerint kezdetét vette egy újfajta uralomképződés folyamata. A római források szerint az 5. században legtöbb germán népnél egy uralkodó volt, akit a nép királyának nevezett. Az új királyi méltóság lényegileg a hagyományos-szakraális és a hadvezéri-kiséretjellegű szféra, a *rex* és *dux* funkciójának összeolvadásából keletkezett, miközben az új *stirps regia* fo-

kozatosan elnyerte a mágikus legitimitást.⁷ A fejlődés a kései ókorban általában a monarchikus hatalom kialakulása felé haladt, olyan népeknél is, amelyek korábban nem ismerték az egységes királyság intézményét (pl. gótok, alemannok, frankok). De a történeti-okozati viszony bizonyos értelemben fordítva is érvényes: többségükben azok a népalakulatok őrizték meg egységüket, melyeknél erős monarchikus hatalom alakult ki.⁸

A szóban forgó népek tehát nem „organikus” képződmények abban az értelemben, ahogy a romantika nyomán még általában a 19. század hajlamos volt szembeállítani az etnogenezis organikus folyamatát a „mesterséges” politikai faktorról. Másfelől viszont, midőn a forrásokban és magán a történeti szintéren határozottabb karakterrel előtűnnek (a 4–5. században), legtöbbször már kialakult a nép organikus összetartozásának és eredetének meggyőződése, sajátosan etnikus jellegű tradíciókba ágyazottan, melyek közvetítő közege a közös nyelv volt. Az uralmi forma stabilizációja, a politikai keret egysége ilyen értelemben történeti feltételül szolgált magukban a társadalmakban lejátszódó kiegyenlítődési folyamatokhoz, melyek során fokozatosan elhomályosultak a hagyományok és az etnikai jelleg eredeti különbségei. Ezt elősegítette, hogy a népképződés rendszerint nem egyenrangú és zárt törzsi kötelékek „szövetségén” alapult, hanem különféle töredékek és néprészek időben is különböző fázisokban csatlakoztak egy-egy régi, domináns szerepet játszó törzshöz, „gentilis” maghoz, melynek hagyományai köré idővel az egész nép tradíciói kikristályosodtak, noha természetesen számolnunk kell a különféle tradíciók kölcsönhatásaival is.⁹ Egészében véve e két-három évszázados folyamatok eredményeként új etnikai képletek képződtek, ami egyebek közt nem ritkán egészen új etnonymákban is kifejezésre jut (például az alemannok, thüringek, frankok, bajorok esetében).

Szociáltipológiai és történeti értelemben e népek az etnikai közösség sajátos, a kezdetlegesebb törzs és a feudalizmus-kori territoriális képletek közti átmeneti típusát (modelljét) testesítik meg.¹⁰ Természetesen a frank, gót, langobárd stb. megjelölés nem kizárólag az etnikai jellegre, hanem továbbra is elsődlegesen a politikai keretekre vonatkozott. E népek nem alkotnak zárt és abszolút értelemben homogén etnikumokat. Nem téveszthető szem elől, hogy hosszú időn át nemcsak geográfiai, hanem demográfiai, szociális és etnikai értelemben is „mozgásban” levő képletekről van szó. A mobilitás nem zárult le az új térségekben és uralmi keretek közt sem, sőt bizonyos értelemben – mint látni fogjuk – még új formákat is öltött. Minél erősebb volt egy népkötélék, annál több idegen etnikai elemet vonzott, maguk az uralkodók pedig tudatosan is törekedtek arra, hogy kísérletüket a leg-

különbözőbb törzsi elemekből válogassák össze. A gót Alarich (410) vagy az utolsó római császárt trónjáról letaszító Odoakar seregében (476) számos törzshöz tartozó harcosok keveredtek, Alboin sem csak a langobárdok élén nyomult be Itáliába (568), hanem kíséretében a szászoktól és gepidáktól bolgárokig, szarmatákig és pannoniai szlávokig megannyi etnikum képviselve volt. Ezen túl számolni kell relatív önállóságukat el nem veszített törzsi csoportok partikuláris tradícióival is. Amikor tehát e népekről mint etnikai közösségekről van szó, az „etnikus” jelleg mindig korlátozott értelemben értendő, nem tévesztve szem elől, hogy sok tekintetben inkább tendenciákról és folyamatokról van szó, semmint zárt és „befejezett” képletekről. E népeknek csak egy – jóllehet valószínűleg domináns – része tekinthető az etnikai hagyományok részesének.¹¹ Mindez természetesen vonatkozik az etnikai tudat kérdésére is.

Etnikai tudaton általában a társadalmi csoporttudatnak azt a formáját szokás érteni, mely az adott közösség összetartozását immanensen nyelvi-kulturális és a csoport közös eredetének képzetében gyökerező történeti-tradicionális összefüggésekben tartja nyilván, e kötelekeknek egyszersmind egyén és csoport viszonyában etikailag normatív jelleget tulajdonítva. Ma első helyen a nyelv (dialektus) közösséget szoktuk kiemelni, mint alapvető „kulturális” faktort. A nyelv azonban, noha a közös tradíciók közvetítő közegeként alapvető funkciót tölt be, primitívebb viszonyok között nem hangsúlyos és domináns eleme az etnikai öntudatnak. Nem mint „kulturális érték” jelentkezik, nem különös kincs, hanem mintegy természeti adottság. Nem annyira az együvé tartozás konstitutív tényezője, mint inkább az idegenektől, a másoktól való elhatárolódás, a kontraszt érzékelésének kritériuma. Ma a „kultúra” fogalmát tekintjük döntő ismérvnek, s ennek rendeljük alá az egész szokásvilágot. Az archaikus gondolkodás mechanizmusa egészen más; e kategória ebben a formában meg sem fogalmazódik. Amit ma „kultúrának” tekintünk, az jórészt a „szokások” (a hagyomány) tágas fogalmának része, a csoporttudat forrása pedig elsőrendűen nem az az érték, amit ma magasabb „kultúrtelejésményként” tartunk nyilván. A megszokás, a közösség által elfogadott hagyomány viszont etikai szankciót nyert norma. Maga a jog is a szokásvilág része, mint ilyen viszont egyszersmind „erkölcsi” kategória. Minden, ami „ősi”, az „jó”. De megfordítva is: ami „jó”, az *eo ipso* „ősi”. A történeti-kulturális tradíció ennek megfelelően funkcionálisan ugyancsak etikai-morális tényezőként épül be a közösség csoporttudatába. Éppen ez az archaikus gondolkodásra általában jellemző szokásszerűségnek alárendelt fogalmi tagolatlanság (történeti, kulturális hagyomány, mindenna-

pi szokásvilág, viselkedésmód, jog, erkölcs összefonódása) jelenti a rendkívüli etnopszociológiai kötőerőt, amennyiben „nép” és „szokások” a fogalmi struktúrában szerves egységben jelentkeznek.¹²

Mindez annyiban vonatkoztatható a kései ókori germán népalakulatokra, hogy a forrásokból töredékesen rekonstruálható egy tudattartalom, mely ha nem is genetikusan, de jellegében és motívumaiban többé-kevésbé elkülönül az adott uralmi formához, politikai szervezethez és intézményekhez kapcsolódó csoportlojalitástól, azaz specifikusan nyelvi és kulturális jegek szerint tagolódik, ha bázisát nem is az egész kulturális komplexum képezi. A szubjektív tudat számára a nép nem „kulturális” egységét, hanem hagyományközösséget, a „szokások” közösségét jelenti; a hagyományok pedig historizált módon mint „ősi szokások” nyerik el a közösség etikai szankcióját, lévén a régiség az adott szemléletmód számára a legfőbb legitimizáló erő. Egy nép etnikai egzisztenciája akkor kezdődik, ha sajátosan önmagára vonatkozó hagyományai vannak, „története” van. Ez etnikai tudatának forrásvidéke is.¹³

A tradícióképződés leginkább „ideologikus” kikristályosodási magvát az egységes eredethagyomány kialakulása és elfogadása alkotja. A közös származás képzetének nincs köze „faji” kategóriákhoz vagy kombinációkhoz, hiszen minden jövevény, individuum vagy csoport, amennyiben nyelvi-leg asszimilálódott és beilleszkedett a nép szokásvilágába, szimbolikusan részévé vált az eredetközösségnek. Egészen más természetű gondolati motívumok játszottak szerepet az eredetközösség fikciója és hiedelme kialakulásában. Mindenekelőtt egy társadalomszemléleti sajátosság. A primitív és archaikus gondolkodás a „társadalom” (a „közösség”) mibenlétének fogalmi megalkotásában és történeti genezisének elképzelésében nem képes nélkülözni a „vérközösség” modelljét. Valójában a gondolkodás a szűkebb, genealógiai sémákban felfogott társadalmi organizmusok, elsősorban a nemzetség modelljét transzponálja a tágabb népalakulatra. E fogalmi mechanizmust tükrözi, hogy a nemzetség neve (ófn. *kuani*) tágabban a „népet” is jelenti.¹⁴ Ugyanakkor az eredethagyomány egyfajta kezdetleges történeti tudat alfája, aminthogy legtöbb eredetmonda valóban, legalábbis ami a tradícióközösség magvát képező törzs múltját illeti, elhomályosult történeti elemeket és mozzanatokat is tartalmazott (őshaza, kiköltözés, vándorlás). Azáltal, hogy a nép egésze valószínűleg több-kevesebb módosulással, motívumbővüléssel elfogadta és magáévá tette egy-egy régi törzs eredetmondáját, a népalakulat „történeti egzisztenciája” az ősi múlt révén nyert hitelesítést. Azáltal pedig, hogy a monda a nép genealógiai modellekben felfogott őseit nem egy eset-

ben az istenségig, Wotanig vitte vissza, a népalakulat szakrális legitimitást nyert. Az eredethagyomány ilymódon komplex együttesben sűrítette a barbár gondolkodásra jellemző vérségi mítosz, egyfajta történeti öntudat és a hitvilág bizonyos elemeit. Mindez a nép egészére kivetítve nem csupán öntudat és büszkeség forrását jelentette, hanem a csoport iránti lojalitás szuggerációs eszköze is volt: a vérség, az ősiség és a genezis mítosza mintegy de-terminálta a közösség tagját.

Nem ismerjük e mondák eredeti változatát. Azok a verziók, melyeket korai középkori írók *origo gentis* címen fenntartottak a keleti gótok (Cassiodorus-Jordanes), a frankok (Gregorius de Tours, az ún. Fredegar), a nyugati gótok (Isidorus de Sevilla), az angolszászok (Beda), a langobárdok (Paulus Diaconus) vagy a szászok (Widukind) eredethagyományából, már mind több-kevesebb mesterséges antik és keresztény elemet tartalmaznak. Az átdolgozások célzata nyilvánvalóan uralmi igények, valamely politikai *statusquo* igazolása volt. E célzat az eredeti hagyományból minden bizonynyal hiányzott. A származásmítosz eredeti funkciója mindössze a nép „organikus” összetartozásának tudatosításában állt. Mint ilyen természetesen nem nélkülözte az „ideologikus” jelleget, amihez az elemeket a pogány hitvilág szolgáltatta. Ilyen értelemben az eredethagyomány olykor valóságos „eredetteológiát” testesített meg, mely a kultikus szférába emelte a csoportlojalitást és a szóbeliségben élő egyéb történeti mondaanyaggal és a hősköltészettel együtt a közös múlt tudatosítása révén szolgálta a közösség jelenbeli összetartozását. Azokról az „ősi énekekről” van szó, melyek már Tacitus megfigyelése szerint (Germania c.2) a történeti emlékezet eszközei voltak (*celebrant carminibus antiquis, quod apud illos memoriae et annalium genus est*) és még sok század múltán is bizonyos megmaradt emlékeit (*barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur*) Nagy Károly összegyűjtette (Einhardus, Vita Caroli c.29). Az eredethagyomány és a hősköltészet ápolásának központjai ugyan a királyi udvarok és a törzsi előkelőség (*principes*) környezetei voltak, arisztokratikus volt e hagyomány epikus anyaga is, bizonyos mértékig – a kultushelyek és az énekesek közvetítésével – mégis az egész etnikai közösség szabad rétegéhez szólt. Legalábbis mindaddig míg e réteg fegyverképeségét, s ezen keresztül a történeti hagyományban fenntartott barbár erényfelfogáshoz és hősi ideálhoz, a *virtus gentis* birtokához való igényét fenntarthatta. Lényeges körülmény ugyanis, hogy e társadalmak erőteljes belső tagoltsága és a függő viszonyok ellenére minden szabad ember származásánál fogva részese volt az etnikai tradíciónak (a hipotetikus eredetközösségnek) és egyszerűs mind a tár-

sadalmi-jogi szabadságnak (a „népjognak”), mely ennél fogva bizonyos értelemben ugyancsak „etnikai” kategória volt.¹⁵

Ha az eredetközösség hitében, mint az egyik „ideológiai” póluson társadalomszemlélet, történeti tudat és hitvilág elemei összpontosulnak, egy másik póluson a jogközösség tudata az etnikai tudat megannyi egyéb konstitutív elemét sűrítette magába. A barbár (s nemcsak sajátosan „germán”) szemléletben a jog nem a politikai szféra része, nem valamilyen „jogalkotás” terméke, hanem a társadalom által szankcionált szokás, s mint ilyen, erkölcsi norma. A jog tehát valójában egy-egy nép összefüggő szokásvilágának csak bizonytalanul körülhatárolható része, mely sem fogalmilag, sem genetikusan nem különül el világos kontúrokkal általában a „szokások”, a tradíció tágas komplexumától. A jogszemlélet ugyanannak a társadalomszemléletnek bizonyos aspektusait juttatja kifejezésre, mint ami az eredetközösség képzetének alapjául szolgál, ahogy a „jog” és „nép” genezise a szemléletben össze is olvad. Eszerint a jog(szokás) a népnek ősidők óta mintegy tulajdonna, mely a tradícióközösség minden szabad tagját törzsi ill. népi (etnikai) származásánál fogva, *ex natione* illette meg. A jogi hovatartozás tehát „etnikai” ismérv volt és maradt hosszú időn át még a korai középkorban is, egyidejűleg pedig a társadalmi szabadság kritériumát képezte. A jogi *personalitas* elve értelmében szabad frankot, bárhol is élt, a (száli vagy ripuári) frank „népjog”, a vizigótot a gót jog illette meg, és így tovább, demonstratív módon kifejezésre juttatva az etnikai hagyományközösséghez való tartozását. Hogy a jogközösség tudata mennyire etnikai kötőanyag szerepét játszotta, azt jól illusztrálja például Prokop híradása, mely szerint a vandáloknak Pannoniában maradt töredékei és a népnek Afrikába vonult zöme közt a jogközösséget hosszú idővel az elszakadás után, még az 5. században is nyilvántartották. Paulus Diaconus elbeszélése szerint a langobárdokkal Itáliába vonuló szászok utóbb hazatértek, mert nem engedték meg nekik *in proprio iure subsistere*. A jogközösséghez tartozás jelentette a „társadalomhoz” tartozást; a társadalmat pedig az etnikai közösség jelentette. E szemlélet maradványai rögződtek meg az ófn. *alilandi* (*elilante, ellende*) fogalmában, mely a „száműzött (a jogközösségből kitaszított)”, az „idegen” és egyszersmind a „nyomorult, szerencsétlen” képzetét tartalmazta.¹⁶

E két pólus közt és körül a kulturális sajátosságok és tradíciók halmaza helyezkedik el a település- és életmódbeli közösségből következő hasonlóságoktól a mindennapi élet szokásvilágán át a szellemi művelődés és a szakrális kultikus elképzelések köréig, melyek közvetítő közegükkel, a nyelvvel (rokon törzsi dialektusokkal) együtt többé-kevésbé összefüggő egészet ké-

peztek egy-egy népalakulaton belül. E komplexum azonban, egészében véve, inkább csak mintegy latens és potenciális állagát képezte az etnikai összetartozás érzésének. *Reinhard Wenskus* vizsgálódásai alátámasztják azt az etnoszociológiai megfigyelést, hogy az etnikai tudat nem fogható fel a magasabb civilizációk „kulturális tudatának” kategóriájában. A nyelv közössége például (már amennyiben egyáltalán tudatos, hogy a rokon nyelvjárások csoportja egy nyelvet alkot) általában lényeges szerepet játszik a „Mi” elhatárolásában az „Ők” körétől, az itt-ott elemeiben mutatkozó naív nyelvi büszkeség azonban sokkal inkább az alább érintendő „etnocentrikus” szemlélet egyik vetülete, semmint valami nyelvi tudat megjelenési formája. Ezen túl pedig nem immanens öntudati tényező, hanem a „vérközösség” képzetének alárendelt elem, amennyiben az eredethagyományok általában összekötik a nép és nyelv geneziséét. Hasonlóképpen, mint láttuk, a csoport szóbeli szellemi tradíciója (mondavilág, költészet) sem mint „kultúra” jelentkezik, hanem mint a vérségi és történeti összetartozás historizált erkölcsi normarendszerbe foglalt dokumentatív eleme. A „kulturális” összefüggésekből egyes elemek aszerint nyernek több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai „kontraszthatás” révén milyen mértékben kerülnek előtérbe, és pedig az etnikum értékvilágának megfelelő értékrendszer határai közt.¹⁷

Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatarozás tudatosításában és kifejezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakállviselet. Mindezek azonban valójában nem egyszerűen külsőségek, hanem egy sajátos szimbólumrendszer alkatelemei, nem ritkán mély gyökerekkel az adott csoport szakrálisan megalapozott összetartozástudatában, melyek a „feltünőségek numerikus túlbecsülésének pszichológiai törvénye”, a primitív gondolkodásnak eme jellegzetes sajátása alapján különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást. A ruházat, a haj- és szakállviselet egyöntetűsége például a langobárdoknál kultikus szimbólum volt és a közös származást juttatta kifejezésre. A frankok viszont azáltal is demonstrálták később a langobárdok politikai alávetését, hogy kényszerítették őket etnikai ismeretfegyük, hosszú szakálluk levágására. E motívumok etnikai konzerváló erejére mi sem jellemzőbb, mint hogy a germánok jelentékeny hányada a Mediterraneum térségében, rómaiak közé élve, sokáig még azután is ragaszkodott ősi viseletéhez, miután ősi hitvilágával együtt etnikai tradíciói jó részét már feladta.¹⁸ Másfelől viszont olykor éppenséggel nem „etnikus”

elemek, kulturális tudattartalmak az etnikai tudat hangsúlyos és ideológikus elemeivé válhattak. Már maga a régi germán hitvilág is számos közös vonást mutat az egyes népeknél, a kultuszok mégis specifikusan egy-egy népalakulat csoportöntudatát szolgálták. Még ennél is jellegzetesebb azonban, hogy a kereszténységnek a germán népekhez korán utat találó ariánus formája, főként a rómaiakkal szemben, hosszú időn át specifikusan az etnikus egységtudatot szolgáltatta. Egyes népeknél (vandálok, burgondok, keleti gótok) soha, másoknál (nyugati gótok, langobárdok) is csak viszonylag későn, a 6–7. század folyamán került leküzdésre. Az arianizmust például a nyugati gótoknál, ahol korai és mély gyökerei voltak (Ulfilas, gót bibliafordítás), *lex Gothica* néven tartották nyilván.¹⁹

Végeredményben tehát az etnikai tudat orientációs pontjai sok tekintetben hasonló fogalmi tagolódást (vagy más szemszögből: tagolatlanságot) mutatnak az antik „etnográfiai” toposzokkal: *origo, lingua, mores*; utóbbi kategórián a szűkebb fogalmi mag, „jogszokás” (*mos*) körül tágabban az egész etnikai tradíció összefüggő, részben tudatos, részben latens elemeit értve.²⁰ Ezeknek az elemeknek szűkebb-tágabb együttese e népek világképében és csoportmentalitásában, a „Mi” és az „Ők” viszonyát megítélő attitűdökben egyfajta sajátos képletté állt össze, melyet az etnopszichológia „etnocentrizmus” néven tart nyilván.

Az „etnocentrikus” szemlélet és pszichikai attitűd vagy „nativizmus” az etnikai csoportoknak már viszonylag kezdetleges típusainál megfigyelhető jelenség, sőt bizonyos értelemben annál hatékonyabb és elemibb erő, minél primitívebb egy társadalom. Kezdetleges fokon, főként a nagy „világvalóságok” (kereszténység, Iszlám, buddhizmus stb.) kultúráján kívül eső társadalmakban általános az a szemléletmód, mely a saját nyelvi-kulturális közösseget mintegy unikumnak, a „világ közepének” tartja. Ez tükröződik már számos afrikai, ázsiai és indián törzs és népcsoport nevében is, melyek az illető csoport nyelvén azt jelentik: „ember”. Amennyiben a szokásvilág egysége, főként a szomszédos csoportokkal való kontrasztban, tudatos, e szemléletmódra bizonyos értékeléseket tartalmazó, sztereotip fogalmi mechanizmus révén jellegzetes tudati struktúra épül fel. Ennek feltétele, hogy hiányzik a világ – az emberi nem – egységének képzete, következésképpen a képesség, hogy a gondolkodás az empirikus szemléletben elrendezett valóság kategóriáin kívül eső viszonyokat felfogja. Épp ezért jogosultságukat is kétségbe vonja, minthogy a primitív és archaikus gondolkodás mindent, ami a saját kategóriáktól különbözik, nemcsak érthetetlennek tart, hanem eleve hajlamos pejoratíve minősítve az „erkölcs” szférájába utalni. Innen a „szo-

kás” és „erkölcs” jellegzetes, többnyire nyelvileg is egybeolvadó fogalmi egysége: minden, ami szokatlan és idegen, az eleve „rossz”. Amennyiben a primitív gondolkodásnak ez az egyébként különböző struktúrákban (napjainkban is) megfigyelhető mechanizmusa adott etnikai közösségtudatra épül, kialakul az a fajta „etnocentrikus” szemlélet, melyben a saját etnikus csoport „a társadalom” (az egyedül „emberi” normákat követő közösség), a saját nyelv „a nyelv” (az egyedüli érthető és értelmes beszéd), a saját szokás „a szokás” (az egyedüli helyes erkölcsi norma), és így tovább. Éppen ezért a primitív és zárt társadalmaknak általában jellemző sajátja a „xenophobia”, mely attól függően mutat fel az idegen csoportokkal és általában bármiféle idegenszerű jelenséggel szemben a tartózkodástól, gyanakvástól és passzív elutasítástól a becsméréstől, gyűlölködésig és agresszivitásig különböző fokozatokat, hogy az interetrikus érintkezések gyakorisága, a súrlódások vagy érdekellentétek, a fenyegetettség érzete által kiváltott védekezés vagy intoleráns hódító törekvések milyen mértékben tolják előtérbe a kontrasztokat. Ha bizonyos értelemben helytálló is *W.E. Mühlmann* megállapítása, hogy a „nativizmus” (vagy „etnocentrizmus”) a nacionalizmus „pszichikai infrastruktúráját” képezi, éppoly mértékben félrevezető is, hiszen e kezdetleges pszichikai attitűd éppen nem *par excellence* a „nacionalizmushoz” kötött jelenség, hanem eredeti formájában a „pre-nacionális” struktúrák adekvát velejárója.²¹

A germán *gentes* „etnocentrikus” szemlélete lényegileg ugyanezen motívumok közé csoportosult. Az etnikai büszkeségnek többnyire mintegy koncentrátuma a nép neve, a „jó név”, a név „ősisége”, „valódisága” és „becsülete”. A törzsek már Tacitus idején hangsúlyozták, hogy neveik *vera et antiqua nomina* (Germania c.2). Később, a vándorlások idején is, egyes népalakulatok csatakiáltása a népnév ismételtetése volt. Maga a népnév gyakran a nép előkelő és ősi származására utalt, máskor a népalakulat valamely „jellembeli” erényét fejezte ki vagy egyéb etnikus sajátosságát emelte ki. Más népcsoportok meghódítása a saját „névnek” való alávétést jelentette. Maga a *nomen* irodalmi szövegekben gyakran a *gens* megjelölést helyettesíti.²² A nép eredetének ősisége a nyelv ősiségének és olykor szakrális jelentőségének képzetével párosult, ami még a keresztény nyelv- és népgenezis teóriájával kombináltan is kifejezésre jutott. Isidorus de Sevilla a 7. században, annak a jellegzetes kérdésnek a taglalása kapcsán, hogy milyen nyelven mondta ki az Úr a világ teremtésekor a *Fiat lux!* szavakat, megemlíti: „különböző népeknél él a hit, hogy isten azon a nyelven szólt, mellyel ezek az emberek élnek.”²³ A jelfelfogás alapján az a meggyőződés húzódtott meg, hogy a nép

szokásjoga az igazi jog, míg az idegenek ha nem is jog nélkül, de tökéletlen jogéletben élnek. Míg a népen belül a jog betartása nemcsak a „béke” megőrzésének feltétele, hanem az ehhez kapcsolódó „hűség” centrális etikai kategória is, addig az idegenekkel szemben az adott szó, szerződés, hűség, *fidēs* nem kötelező. Innen a sztereotip *gens perfida* minősítés gyakorisága nemcsak a római forrásokban, hanem a germán népek egymás közti vonatkozásában is a korai középkorban.²⁴

Az etnocentrikus mentalitás és maga az etnikai csoporttudat annak arányában nyer határozott karaktert és válik egyén és csoport viszonyát meghatározó normatív erővé, hogy az adott etnikai közösség mennyire rendelkezik önálló politikai szervezeti formákkal. Önmagában az etnikai tudat többnyire nem „politikai” faktor.²⁵ A népvándorlás idején alakult germán népalakulatok történeti-tipológiai specifikuma éppen abban áll, hogy ebben az esetben a politikai szervezet formája, egyfajta kezdetleges, elsősorban nem területiális intézményeken, hanem személyi kötelékek függőviszonyán alapuló „barbár állam”²⁶ többé-kevésbé homogén etnikai csoportra épül, a csoport-lojalitás „etnikus” kötőelemei tehát összefonódnak az uralkodó iránti lojalitással, a nép „organikus” összetartozástudata elválaszthatatlan a király iránti hűségtől. Mindaddig, míg az uralkodó valóban dominánsan egységes etnikai tradícióközösség élén állt (azaz a nyugat-római birodalom bukása előtt), a lojalításoknak ez az összefonódása többé-kevésbé adekvát volt a tényleges helyzettel. Ezt a viszonyt fejezi ki a népvándorlások után megszilárdult uralmi formában a királyi cím, a gót *thiudans*, frank *theoden*, mely a „nép” fentebb tárgyalt komplex, politikai és etnikai képzeteket sűrítő fogalmának (*thiuda*, *theod*) individualizáló és reprezentáló jelentésű származéka.²⁷ Noha politikai és etnikai keretek nem fedték egymást tökéletesen, a kétféle lojalitás pedig minőségében nem azonos, „az *ethnoszt* mégis politikai fogalomnak lehet tekinteni, mert az etnikai tudatból fakadó elképzelések a politikai cselekvést messzemenően meghatározták és a csoport sorsával kapcsolatos történeti vagy mitikus tradíciók normatív erőt jelentettek a politikai tevékenység számára”.²⁸ Ebben az értelemben lehet „gentilizmusról” beszélni, mint az etnikai tudat specifikusan politikai funkciót betöltő történeti formájáról.

A történeti összkép mindenesetre nem támogatja azt az állítást, hogy Róma bukása és az új barbár államalakulások nyomán a „gentilizmus” domináns tudatformává vált volna, sőt éppen ellenkezőleg, minden jel szerint egyre inkább háttérbe szorult, számos alkatelemében fokozatosan elhalt vagy alapvetően átalakult. A bomlasztó tényezők közt első helyen maga a „romanizált” barbár állam állt.

A germán királyság eleve nem „gentilis” elveken nyugodott, még ha 3–5. századi kialakulása során („Heerkönigtum” – „Volkskönigtum”) döntő szerepet is játszott a népkötelékek megteremtésében. A megerősödő germán uralkodókat azonban nem annyira valami „gentilis elvek” vezérelték, mint inkább bizonyos etnikai-politikai tradíciók kötötték. Róma bukása új szituációt teremtett. A királyok germán népük uralkodóiként léptek Róma örökébe, de az örökséget már egy-egy területiális hatalmi komplexum urai-ként vették birtokukba, mely rómaiakat és – többnyire – különféle germán néprészeket egyaránt felölelt. Az új *regnum* már nem kizárólag valamely *rex* és *gens* viszonyát fejezte ki, hanem valójában területiális képletté vált. Hogy e képlet logikus konzekvenciájaként germánok és rómaiak egyaránt az „alattvalók” státusában olvadjanak egybe, annak egyik legfőbb akadályja a „gentilis” struktúra és az azt tükröző jogi, intézményi és eszmei tradicionalizmus volt.

Szinte jelképes jelentőségű, hogy az új államalakulások kezdetét mindenütt vérfürdők jelzik; ám nem a rómaiak közt rendeztek a királyok tömegmészárlást (kevés római halála fűződik Róma bukásához), hanem önnön nemzetségük, törzsi arisztokráciájuk, saját népük körében, így a vandál Geiserich (442), a frank Klodvig (486–87), a keleti gót Theoderich (493), vagy később a nyugati gót Leuvigild (567), miután a gót nemzetségi-törzsi társadalom alapjait már egy évszázaddal előbb Eurich (466–484) uralma szétzilálta. E vérfürdők azonban csupán látványos előjátékai egy jellegzetes, hol nyíltabb, hol burkolt formában kibontakozó antagonizmusnak romanizált és krisztianizált korai feudális állam és prefeudális-barbár „gentilis” struktúra közt, míg végül, mintegy két évszázad múltán az antagonizmus mindkét pólusa felbomlott, hogy egészen újfajta formáknak és feszültségeknek adjon helyet. A kezdeti adottságokat jól illusztrálja két pillanatkép Gregorius Turonensis frank történetéből. Ugyanabban az évben, amikor a fiatal Chlodwig a római uralmat végleg megdöntötte Galliában és a győzelmet felhasználta a régi *gau*-, „királyok” kiirtására (487), Soissonsban, a hadizsákmány elosztásakor még be kellett érnie – egy frank harcos közbeavatkozására – az osztály szerint reá eső részzel. „A király türelemmel viselte el a sértést – szól a hagyomány –, lelkében azonban nem feledte a gyalázatot.” A király akkor még öltözetében sem ütött el a többi előkelőtől. Egy évtized múlva környezetével együtt felvette a római kereszténységet, további egy évtized múltán pedig, miután hatalmát csaknem az egész Galliára kiterjesztette, toursi koronázásakor (507) római eredetű diadémmal a fején, bizánci bíborköntösben, a kelet-római császártól elnyert konzuli méltóság birtokában emelkedett

magasan népe fölibe, a római császárok pózában pénzt szórva alattvalói közt. „És e naptól fogva konzulnak vagy augustusnak szólították.”²⁹

A korai germán királyság természetesen nem vált „autokrata” intézménnyé (a legerősebb barbár uralkodó hatalma sem vethető egybe a leggyengébb római császár autoritásával), a barbár királyságok romanizálása pedig többé-kevésbé felületi maradt, nem egyformán jellemzi valamennyi új hatalmi képletet, s általában inkább a kezdeteket jellemzi. A tradicionális népjog érvénye hosszú időn át több-kevesebb módosulással fennmaradt még az uralomra vonatkozó elképzelésekben is, méginkább a társadalmi-politikai élet alsóbb szféráiban, sőt a 7. században minden téren egyfajta „regermanizáció” figyelhető meg.³⁰ Az első két-három évszázad a „gentilis” struktúra vonatkozásában is tendenciák és ellentendenciák bonyolult és egyenetlen küzdelmét képezi. A jog személyességének elve („Personalitátsprinzip”) még látszólag töretlen, sőt a *lex gentis* éppen e századokban válik a jogfelfogás immár kodifikált alapjává, az írásba foglalt „népjogok” azonban már nem azonosak magukkal az eredeti szokásjogokkal, hanem azoknak csak a királyi hatalom és az egyház által szelektált, módosított és korlátozott részeit foglalják magukba. Már a korai germán törvényhozásban helyenként pregnánsan jelentkezik az uralkodók törekvése, hogy ledöntsék a válaszfalakat barbár és római alattvalók közt.

Miközben a romanizált barbár királyság felülről bontotta le fokozatosan a római és germán alattvalóit elkülönítő válaszfalakat, az állam területiális szervezete és a feudalizáció folyamata alulról ásta alá a „gentilis” struktúra pilléreit. A területi igazgatás főemberei még a túlnyomórészt germán vidékeken is a királyi hatalom exponensei voltak, akik – mint pl. a frank *grafiones* – egyre inkább beavatkoztak a régi *gau*-szervezet ügyeibe, funkciójuk lényegileg a népjogokra épülő rendszer széttörésében állt. Ezzel párhuzamosan bomlott fel végleg a nemzeti szervezete, már amennyiben egyáltalán a régi germán nemzetség a hódítások idején számottevő társadalmi-jogi intézmény volt.³¹ Tulajdonképpen a nemzetség végleges felbomlásával foszlott szét az a legfőbb kötelék, mely a települési kevertségen is áthatolva a társadalmi szankció erejével tartotta elevenen a mikrostruktúrákban a „gentilis” összetartozástudatot. Miután e tradicionális kötelék elszakadt, rómaiak és germánok külön „társadalmak” helyett egyre inkább előtérbe került a település, a gazdasági-társadalmi érdek és életforma szociális rétegződés szerint kialakuló tényleges közössége. Mindennaposá vált a *connubium* a kétféle népesség közt, ami – függetlenül attól, hogy házassági tilalmak formálisan érvényben voltak-e vagy sem – az egykori provinciák területén a törpe ki-

sebbséget képező germán elem tömeges romanizálását készítette elő. Rövidesen elavult az a szemlélet is, miszerint a germán *gens* az egyedül teljes jogú elem politikai-katonai értelemben az új királyságokban. Nem csupán az egykori szenátori familiák leszármazottai jutottak magas szerepkörhöz az udvarokban és a területiális igazgatásban, hanem legtöbb államalakulatban már a 7. században igazolható a rómaiak hadiszolgálat, legalábbis háborús időkben.

Ha a régi csoportkötelékek felbomlásával az etnikai tradíciók legfőbb társadalmi kötőeleme ment veszendőbe, a régi hitvilág krízise révén a legfőbb ideológiai kötőelem foszlott szét. A pogányság maradványai természetesen jóval túléltek a többnyire erőszakos térítést. Gallia északi részein még a 7. század közepéig élt titokban a régi kultusz, Germania belsején még tovább. Közben azonban egyre mélyebben hatolt be a társadalomba a kereszténység, ami egyedül az erőszakkal nem magyarázható. A tudományos társadalmi kötelékek szétszakadása és egészen újfajta (territoriális vagy személyes) köttőségek kialakulása révén az egész társadalmi képlet az egyén számára zavarossá és áttekinthetlenné vált. Míg korábban bárki sokkal inkább valamely közösség, csoport tagjának érezte magát, mint individuumnak, hiszen a dolgok „természetes” rendjéből következően rendelődött alá meghatározott csoportnormáknak, most „a hódító, saját akarata ellenére individuummá vált, aki immár nem rejtőzött el a maga »természetes« , vérségi környezetében, következőképpen olyan vallásra volt szüksége, mely mint individuumhoz szólt hozzá”.³² A kereszténység ilyen „individuílis” megoldást ígért a tradicionális kötelékeiből kiesett és magára maradt egyénnek, még ha a reményt ki is tolt a túlvilágra. Ezzel egyidejűleg apadt el fokozatosan a germán folklore. Az ősi epika, a germán hősköltészet rövid, 6. századi utóvirágzás után elhallgatott azoknál a népeknél, melyek részt vettek Róma megdöntésében. Egy-két századdal utóbb ugyanez következett be a később szerephez jutó népeknél (pl. a langobárdoknál), hogy a 8. század után a germán kultúra és formavilág lényegileg Skandináviába szoruljon vissza. Ami a régi tradíciókból, a „gentilis” erényideálból és történet szemléletből még a 7. században az írásbeliségben (főként a történetírásban) mutatkozik, az a fel lendülő hagiographia mellett elvékonyodó, eltorzuló mellékvonulat, többnyire történeti és irodalmi érték nélkül – „sokkal inkább kimerült végszó és záróakkord, semmint egy új korszak fiatalos kezdete”.³³

A kor politikai kategóriái közt és államszemléletében szerepet játszó *populus Francorum* már nem a „frankok népét”, azaz nem az *ex natione* száli vagy ripuári jog szerint élő s frank etnikai tradíciókat hordozó *gens*

csoportját jelenti. Horizontális értelemben ennél jóval tágabb kört ölel fel, amennyiben a *regnum Francorum* expanziója nyomán az idegen germán népkötelékek szabad harcos eleme a korán meghódított burgundoktól és alemannoktól a jóval későbbi bajorokig és szászokig a királyi kíséretként felfogott „nép” részévé vált (ahogy egyébként a szűkebb kíséreteket az idegen etnikai elem már korábban is számottevő volt), ezzel szemben a frank nép-jog csak a Loiretől és Burgundiától északra, nagyjából a Rajna folyásáig terjedő területen volt érvényben. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* megjelölés fokozatosan elvesztette etnikai tartalmát, hogy – modern szóval – „állam” fogalommá váljék. Vertikális értelemben viszont e fogalom szűkebb kört ölel fel a frank etnikumnál, amennyiben csak az a frank számított a *populus* közé, aki szabadságát megőrizte és a kísérethez számított. Ebben az aspektusban tehát a *Francus* fokozatosan *par excellence* társadalmi kategóriává vált. Már a 6. századi forrásokban nehéz eldönteni, hogy esetenként ki húzódik meg a *homo Francus* megjelölés mögött: frank nyelvű és etnikumú ember, vagy egyszerűen csak a kíséret tagjaként a királytól közvetlenül függő személy. Ezzel párhuzamosan, már 800 előtt, a *francus* felveszi a román nyelvekben máig is továbbélő közszoói „szabad” jelentést (*franc* stb.). A „frank” tehát már a 600-as években nem etnikai kategória, a *homo Francus* megjelölés többnyire a *liber homo* fogalmát fedi, (nincs pl. *Francus tributarius, censualis, colonus*). Egyidejűleg kiszorul a frank név népetimológiájából a korábbi „vad, merész, bátor” értelmezés; a „frankok”: a frank királyság „szabad”, harcos rétege. A korai feudalizmus a prefeudális-„gentilis” struktúra etnoszociológiai képleteit fokozatosan felbontotta, hogy helyükben elsődlegesen territoriális és szociális ismérvek alapján tagolja a társadalmat.³⁴

JEGYZETEK

1. A terminológiai disztinkciókra összefoglalóan *Dove, A.*, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volknemens (Sb. der Heidelberger Akademie, Phil. – Hist. Kl. 1916(8) 36–38 (I. 4. jz.); *Heissenbüttel, Kurt*, Die Bedeutung der Bezeichnungen für „Volk” und „Nation” bei den Geschichtsschreibern des 10–13. Jahrhunderts. Göttingen, 1920, 14–15; *Bierbach, Karl*, Kurie und nationale Staaten im früheren Mittelalter. Dresden 1938. 10–22; *Zöllner, Erich*, Die politische Stellung der Völker im Frankenreich. (Veröffentlichungen des IÖG, 13) Wien 1950. 43–45. 51–55.
2. *Dove*, (1916) Studien (17. jz.) 63; *Herold, G.*, Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941, 230.; *Weisgerber, L.*, Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956, 100. Összefoglalóan: *Zöllner* (1950), 43–45.; *Wenskus, R.* Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Graz 1961. 45–47.

3. *Beumann, H.* Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen. Vorträge und Forschungen (hrsg. Th. Mayer), III. Lindau – Konstanz 1956. 185–224. i.m. (18. jz.), 220.
4. Minderre nézve hatalmas anyag *Thurnwald, Richard*, Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur): Berlin-Leipzig 1935. – Az etnikai közösségek gazdasági-társadalmi formációkhoz kötött tipológiájára *Tokarew, S.A.* – *Tschebokszarow, N.N.*, Die enthnogenetische Forschung an Hand ethnographischen Materials. *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Abteilung* 1953, 129–151.
5. *Schlesinger, Walter*, Über germanisches Heerkönigtum. A „*Das Königtum*” c. kötetben (Vorträge und Forschungen, III.) Lindau-Konstanz 1956, 105–141.
6. *Schlesinger* i.m. 128. Efféle számos törzsi elemet egyesítő, merőben átmeneti alakulatok egyébként már századokkal előbb alakultak, pl. a svédek (Ariovist), markomannok (Marbod), cheruskok (Arminius) törzsével megvukban.
7. Tacitusnál: „reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt”. A „Heerkönigtum” vagy a *ducatus* méltóságából nőtt ki, vagy a királyi nemzetség valamelyik királyi címet nem viselő tagja állt a had élére. Sikere esetén *virtusa* kisugárzott nemzetségére. A közhit szerint már a *dux* Wotantól nyerte a szakrális legitimizációt; innen további lépés volt, hogy királynak nevezték, nemzetségét Wotantól származtatták, az uralmát övező képzetek részeivé váltak a népalakulat szakrális-kultikus világának. E folyamat részleteire *Schlesinger* i.m. 128–139.
8. Számos törzs vagy népalakulat felmorzsolódása, (ahogy pl. a régebbiek közül a cheruskok és markomannok, az újabbak közül a herulok vagy gepidák jobban ismert esete mutatja) a királyi hatalom bukásával áll összefüggésben. A királyi hatalom és a népképződés szoros kapcsolatára utal, hogy a germán mondakör elemei csupa olyan nép hagyományából ismeretes, melyeknél a királyság tartósult, tehát a frankoknál (Siegfried), gótoknál (Dietrich), burgundoknál (Gunther), thüringeknél (Iring), mit a királyukat vesztett népalakulatok nem hagyományoztak át saját mondakört, ritkán vészték át a népvándorlást etnikai tradícióik törése nélkül. A politikai keret primátusára számos adattal *Wenskus* (1961), 46–71.; *Musset, Lucien*, Les invasions. Les vagues germaniques. Paris 1965, 233–238.
9. A „tradícióhordozó mag” kérdésére *Schlesinger* i.m. (29. jz.) 122–123; *Wenskus* (1961), 73–77, 430 sköv. Hogy a tradícióképződésben már mennyire a politikai faktortól relatíve önállósult „társadalmi” folyamatról van szó, azt jól megvilágítja a frankok példája, ahol az uralkodó nemzetség a ripuári-frank hagyományokat őrizte, a népalakulat jogi-kulturális szokásvilága viszont a száliai tradíciói köré kristályosodott ki.
10. E tipológiai elhelyezésre, a germán népalakulatok „átmeneti képződmény”-jellegére a szovjet kutatásban legújabban (1967) figyelemreméltó szempontokat hozott *Lasuk, L.P.*, O formah donacionalnüh etnicseszkih szvjazcej. Voproszú Isztorii 42/4 (1976), 77–97. i.m. (18. jz.), 79–80, 84–86.
11. E vonatkozásokra, *Reinhard Wenskus* fejtegetéseit kiegészítve, részben kritikailag 1. *Fr. Graus* észrevételeit: *Historica* 7(1963), 188–190 és *Musset* i.m. (44. jz.), 234.
12. E gondolati mechanizmusra *Thurnwald* i.m. (28. jz.) V. (Werden, Wandel un Gestaltung des Rechts), 14 sköv.
13. *Wenskus* (1961), 54.

14. *Herold, G.* Der Volksbegriff im Althochdeutschen. 1941. i.m. (25. jz.), 245. – A fogalmi modellhez szervesen hozzátartoznak szakrális és történeti képzetek is, hiszen maga a nemzetiség is kultikus és történeti-tradicionális közösség volt egyszersemind. Más kérdés, hogy a germán nemzetiség a vándorlások és „honfoglalások” idején mennyire volt felbomló félben. Mint kultikus-társadalmi organizmus (maga is hipotetikus vérközösség) valószínűleg szerepet játszott még. A langobárdok Pannoniában *in fara* telepedtek meg (Paulus Diaconusnál: *hoc est generationes vel lineae*). Az erősen vitatott kérdéskörre *Schlesinger, Walter*, Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue. Alterupa und die moderne Gesellschaft. (Festschrift für *O. Brunner*) Göttingen 1963, 11–21. – A nemzeti modell egyébként maga is a genealogiai gondolkodás meggyökerezésének terméke, mely minden törzsi vagy népi eredethagyománynak szemléleti alapja. V.ö. *Wenskus* (1961), 54–56.
15. Az eredetközösség kérdésre összefoglalóan *Wenskus* (1961), 34, 54–59, 78–80. Eredethagyomány és a kereszténység előtti hitvilág, az „Abstammungstheologie” összefüggésére újabban *Hauck, Karl*, *Carmina antiqua. Abstammungsglaube und Stammesbewusstsein. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 27(1964), 1–33. Arra vonatkozóan, hogy az eredetmondák eredetileg nem a királyi nemzetiséget, hanem a népet (törzset) származtatták a szakrális szférából v.ö. *Graus, F.*, Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Praha 1965. 319–322. Az *origo gentis* kérdésre összefoglalóan *Grundmann, Herbert*, *Geschichtschreibung im Mittelalter*. Göttingen 1965, 12–17.
16. *Brunner, Otto*, Land un Herrschaft. Brünn-München-Wien 1942, 209. – A kérdéskör jó áttekintésére *Taylor, Henry O.*, *The Mediaeval Mind. A History of the Development of Thought and Emotion in the Middle Ages*. New York 1919, I. 110–123, II. 268–277, valamint *Carlyle, R.W.-A.J.* *A History of Mediaeval Political Theory in the West*. Edinburgh – London 1928. I. *passim*. A jogszemlélet gyökereire *Kern, Fritz*, Recht und Verfassung im Mittelalter. *Historische Zeitschrift* 120(1919), 1–79.; *Hugelmann, Karl, G.*, Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter. Würzburg 1955. 93–187. Hogy azonban nem specifikusan „germán” jogszemléletről van szó, v.ö. *Thurnwald* i.m. (49. jz.) V. 12–21. A jogközösség mint az etnikai tudat alkotóeleme: *Wenskus* (1961), 38–44.
17. *Wenskus* (1961), 96. – E több-kevésbé latens elemekre részleteiben *uo.*, 89–106.
18. *Wenskus* (1961), 78, 103–104. – A viselet, fegyverek, külső megjelenés egyébként az antik népleírásokban is különösen feltűnő jegye az etnikai jellegnek. V.ö. *Mayer* i.m. (34. jz.), 228. – Maga Szent Ágoston is, akinek a *gentium diversitas* lényeges fogalmi jegyeit (*lingua, mores, leges, instituta*) felsoroló definícióját már idéztük (14. jz.), más helyen így disztinvál: „tot tantaeque gentes per terrarum orbem diversis ritibus moribusque viventes multiplici linguarum, armorum, vestium sint varietate distinctae...” (*De Civitate Dei*, XIV, 1). CSEL 40/1, 18.
19. *Woodward, E.L.*, Christianity and Nationalism in the Later Roman Empire. London 1916, 67–93.
20. E toposzok és a forrásszerűen regisztrálható tudati elemek összeesésére v.ö. kül. *Zöllner* (1950), 45–55.
21. Az „ember” fogalom csoportnévként megtalálható pl. a hottentótnál (*koikoin*), a tűzföldiekénél (*yamana*), a bantuknál (*bantu*), az eszkimóknál (*inuit*), számos in-

- dián törzsnévben, de pl. a „magyar” név őseben is, mely a vogulok népnevében (*manysi*) az újabb korig tudatos volt. (Ennek másik oldala, hogy a szomszédos csoport elnevezése viszont gyakran gúnynévben gyökerezik.) Az eredethagyomány az etnocentrikus szemléletet gyakran a keresztény vagy mohamedán hatásokba, a nép és nyelvgenezis jellegzetes teóriáiba ágyzava is fenntartotta. A 19. századi mordvinok úgy tudták, hogy ők voltak az első emberek a földön, övük az ősnyelv, majd később 77 nép és nyelv keletkezett. Hasonló hiedelem élt a Jeniszej-vidéki osztjákoknál. Erre nézve számos adalék *Borst, A. Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. L–LV. Stuttgart 1957–1963. (1957) I, 18–32.* – Magára az egész problémakörre *Levinson, Daniel J., The Study of Ethnocentric Ideology. (The Authoritarian Personality. Szerk. Th. W. Adorno) New York. 1950, 102–150; Mühlmann, Wilhelm E., Chiasmus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umstürzbewegungen. Berlin 1961, küll. 7–11, 377–380.*
22. A *Visigotae* név eredetileg nem „nyugati”, hanem „nemes” gótokat jelentett. A *langobárd* név népetimológiája a népnek – mint láttuk – szakrális és eredetközösséget szimbolizáló hosszú szakállára utal. Máskor eredetileg elmarasztaló, szomszédok által adott neveket vesz át büszkeséggel a csoport. A *Francus* népnév például csak később vette fel a „szabad” jelentést, eredeti népetimológiája: „nyers, vad, merész”. „Francus habet nomen de feritate sua” (Ermoldus Nigellus); „... apellati sunt Franci ad instar duritiae ferri vel a feritate cordis” (Origo Francorum). *Weisgerber, L., Deutsch als Volksname. Ursprung und Bedeutung. Stuttgart 1956. i. m. (37. jz.), 101; Dove i. m. (17. jz.), 26.* – „Scimus ... Francos partes Germaniae vel Galliae non solum potestati, sed etiam suo nomine subiugasse” (Vita S. Galli) V.ö. *Wenskus (1961), 59–62, 80, 513–514.*
23. „In diversis autem gentibus creditur, quod eadem illis lingua Deus loquatur, qua ipsi homines utuntur.” (Etym. IX, 1). *Migne, Patr. lat. Tom. 82, 328.*
24. *Wenskus (1961), 38–43.*
25. Primitív viszonyok közt, még törzsi szervezet esetén is, az önálló politikai lét esetleges, sőt többnyire hiányzik a politikai egységőrkévs. A politikai organizáció tipikus formája a „felülrétegzés” (überschichtung). *Thurnwald i. m. IV. (Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur), 22. és passim.* Maga a törzsi öntudat, „tribalizmus” politikai értelemben nem kényszerítő és kizáró jellegű. V.ö. *Hayes, C., Essays on Nationalism. New York 1926. 13–21. és u. ő. (1931), 1–11.* – A Tacitus leírásából ismert germán törzsek jelentős része nem ismerte a „királyság” intézményét, vagy több kis *rex* uralma alatt laza politikai organizációban élt.
26. A német történetírásban meggyökeresedett tipológiai megjelölés, „Personenverbandsstaat”, valamit valóban kifejez e korai államalakulások lényeges jegyeiből, minthogy azonban az államszervezet „eldologiasodásával” és territorializációjával való fogalmi kontrasztban („institutioneller Flächenstaat”) az egész korai-középkori államstruktúrát jelöli, nem alkalmas a prefeudális-barbár hatalmi szervezet és a hódítások után kialakult korai-feudális struktúra közti disztinkció értékelésére. E fogalom eredetére I. *Mayer, Theodor, Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. Historische Zeitschrift 159(1939), küll. 462–464; Mitteis (1953), 3–5, 42, 140.*
27. Ezzel szemben a *kuning* (ősgermán *kuningas*) eredetileg valószínűleg valamely ki-

- sebb csoport vezetője volt (pl. a gót *kindins* a királlyal, a *thiudans* – *rex* méltóságával szemben) és csak később, a királyi nemzetségre utaló jelentésszisztefűgésben (*kuni, kunni*, stb. „nemzetség”) szorította ki az eredeti „Volkskőnig” címet. *Schlesinger* i.m. (41. jz.), 107–108.
28. *Wenskus* (1961), 81.
29. Egy *proeliatior* kőzbeavatkozása: „Nihil hinc accipies nisi quate tibi *sors vera* largitur.” Gregorii episcopi Turonensis libri decem (II, 27) (Ausgewählte Quellen zur deutschen geschichte des Ma-s. Ed. R. *Buchner*) Berlin s.d. I, 112. – A tőursi jelenet leírása (II, 38) *Buchner*, 135. („... et ab ea die tanquam consul aut augustus est vocitatus”).
30. *Mitteis, H.*, Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar 1953. 27, 36, 56.
31. E téren figyelemreméltó kritikai szempontok újabban *Genzmer, Felix*, Die germanische Sippe als Rechtsbegriff. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 67(1950), 34–49.; *Kroeschell, Karl*, Die Sippe im germanischen Recht. *U.o.* 77(1960), 1–25. – A frank *grafio* szerepére *Mitteis* (1953), 43–44, 48.; *Bader, Karl S.*, Volk – Stamm – Territorium, *HZ* 176(1953), 449–477. i.m. (85. jz.), 455.
32. *Graus* (1965), 165. A germán hitvilág krízisének kitűnő elemzése u.o. 145–148, 163–166.
33. *Grundmann, H.*, Geschttssreibung im Mittelalter, Gattungen – Epochen Eigenart. Göttingen 1965. i.m. (52. jz.), 53.
34. A *Francus* fogalomtörténetére az adatok *Weisgerber* i.m. (37. jz.), 101–104.; *Zöllner* (1950), 61–76. A kérdéskör társadalomtörténeti analízise *Mayer, Theodor*, Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. *Mittelalterliche Studien*. Lindau-Konstanz 1959, kül. 142–155. „Diese Franken (t.i. a *homo Francus* nevű réteg) hoben sich ... als eigene Gruppe von der übrigen Bevölkerung ab, man wird sie ihrer Funktion nach als Baufragte der fränkischen staatlichen bezeichnen können”; általában „eine Gruppe von Männer, die im Heer zusammengeschlossen und deshalb frei waren oder als das galten, sich so bezeichneten und eben dadurch sich von anderen Menschen abhoben” (u.o. 143, 154.) – A *populus* és *exercitus Francorum* fogalmi azonosulására *Lot*, *Formation* (1950), 261–262.

IMMANUEL WALLERSTEIN:

A NEMZETI FEJLŐDÉS HÁROM ÚTJA A 16. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A napjaink vilárendszerének megértésére törekvő társadalomtudósok közül mindezekig csak kevesen bocsátkoztak a 16. századi Európa politikai gazdaságtanának elemzésébe. Egy ilyen elemzés azonban mégis rendkívül lényeges, s nem csupán azért, mert a modern vilárendszer Európában és a 16. században alakult ki, hanem azért is, mert az e rendszer működését magyarázó folyamatok javarésze itt és ekkor található meg csíraformában, és ennélfogva tisztább formájában vizsgálható.

A modern vilárendszer eredete a 16. századra – ahogy Fernand Braudel nevezi – a „hosszú” 16. századra, azaz az 1450 és 1640 közötti időszakra nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amikor megteremtődött az európai világgazdaság, melynek struktúrája teljesen más volt, mint amit a világ valaha is ismert. E világgazdaság példa nélküli jellegzetessége a gazdasági és politikai intézmények közötti diszkontinuitás volt. E diszkontinuitás lehetővé tette, hogy létrejőjenek a termelés kapitalista formái – ami egyúttal magának e diszkontinuitásnak a létezését is lehetővé tette – mely kapitalista formák nem pusztán a kereskedelemben és az iparban jöttek létre, hanem – ami mindennél fontosabb – a mezőgazdaságban is.

Világgazdaságok már ezt megelőzően is léteztek a történelem során – azaz léteztek nagykiterjedésű küzdőterek, melyeken belül finoman strukturált munkamegosztás állt fenn. Ez a munkamegosztás egy kereskedelmi hálózaton, mégpedig mind a távolsági, mind a helyi kereskedelem hálózatán alapult. De korábban akárhol is fejlődtek ki ilyen világgazdaságok, előbb-utóbb terjeszkedésnek indult egy birodalom, hogy kitöltse a gazdaság földrajzi terét, egy egyetlen egységes politikai struktúra – mint amilyen Róma, Bizánc vagy Kína volt. A birodalmi keretek korlátokat emeltek a kapitalizmus tényleges kifejlődése elé, határt szabtak a gazdasági növekedésnek, és a stagnálás, dezintegrálódás magvait vetették el.

A 16. századi európai világgazdaság egy sor – bonyolultsága miatt itt nem kifejezhető – történelmi véletlen folytán nem ismert ilyen birodalmat.

Az egyetlen komoly birodalomalapítási kísérlet V. Károlyé, illetve a Hasburgoké volt –, mely kísérlet azonban kudarcot vallott. V. Károly kudarcáig Európa sikerét jelentette.

Az európai világgazdaság működési módja, nagy vonalaiban, elég egyszerű volt. E világgazdaság földrajzi határai – melyeket lényegében a technológia akkori állapota határozott meg – magukban foglalták mind Északnyugat-Európát, mind Kelet-Európát (de Oroszországot nem), mely Spanyol-Amerikával együtt perifériájává vált, mind pedig a kezdetekkor egy fejlett centrumtértség szerepét betöltő keresztény Mediterráneumot, mely a 16. század során fél-perifériává alakult.

Centrum, fél-periféria és periféria – e kifejezések egyaránt a gazdasági rendszerben elfoglalt pozícióra utalnak. A centrum-térstésgekben a gazdasági tevékenységek komplex összessége összpontosult – így a tömegpiacra termelő iparok (főleg a textilipar és a hajóépítés), a *hazai* burzsoázia kezében összpontosuló nemzetközi és helyi kereskedelem, a mezőgazdaság viszonylag fejlett és komplex formái (mind az állattenyésztés, mind pedig a szántóművelés magas termelékenységű formái, melyek nagyrészt a yeoman-ek kezében lévő középbirtokokra koncentráálódtak). Ezzel ellentétben, a perifériális térségek monokultúrák voltak, ahol a piaci terményeket a kényszerített munkát alkalmazó nagybirtokokon termelték meg. A fél-perifériális térségek pedig a dezindustrializáció folyamatában voltak. A mezőgazdasági munkáltatás azon formája, melyet itt alkalmaztak, átmenetet képezett a bérleti rendszer szabadsága és a rabszolgaság, ill. a jobbágyrendszer kényszerjellege között. Ez legnagyobbbrészt nem volt más, mint részesművelés (*métayage, mezzadria*). Az átmenetben lévő fél-periféria azonban egyelőre még megőrizte a nemzetközi bankügyletekben és a költséges, minőségi ipari termelésben való részeseését.

Mindezek a térségek egy világgazdaságot alkottak, abban az értelemben, hogy a különböző térségek specializált szerepeik alapján kölcsönös függésbe kerültek egymástól. A különös gazdasági tevékenységek profitabilitása a rendszer mint egész tulajdonképpen működésének függvényévé vált: a profitabilitást pedig általában véve a rendszer össztermelésének növekedése biztosította.

Az egyes csoportok, miközben arra törekedtek, hogy gazdasági érdekeiket a politikai küzdőtéren biztosítsák, szembetalálták magukat azzal a ténnyel, hogy amíg a gazdaság hatóköre egy roppant kiterjedésű világot fog át, addig e világ különböző formákat mutató politikai entitások sokaságából épül fel. A centrum-államokban az *állam* viszonylag erős rendszerei jöttek

létre, melyek csúcsán egy abszolút monarchia állt, és amelyekben egy – elsősorban a monarchiát szolgáló – patrimoniális *állami* bürokrácia működött. A hivatalok pénzért való megvásárolhatósága és a zsoldosokra alapozott állandó hadseregek kifejlődése voltak egy ilyen bürokrácia létrehozásának döntő elemei.

Ezzel ellentétben a periféria döntő sajátossága éppen az *erős állam hiánya* volt. Kelet-Európában a királyok fokozatosan elvesztették minden tényleges hatalmukat – a tőkés gazdálkodókká vált arisztokraták – a „kis-királyok” javára, így az Elbától keletre eső területek *Gutswirtschaft*-okon gazdálkodó junkerei és az erős magánhadsereget és országgyűlést fenntartó lengyel nemesek, stb. javára. Spanyol-Amerikában egyáltalán nem volt bennszülött államhatalom, a viszonylag gyenge bürokrácia Kasztília (vagy Brazília esetében Portugália) érdekeit szolgálta, és a helyi *encomendero*-k, illetve *donatario*-k a kelet-európai tőkés módon gazdálkodó arisztokraták szerepét töltötték be.

A fél-periféria megint csak köztes helyzetben volt. A hosszú tizenhatodik század végére Spanyolországban és Észak-Itália nagy városállamaiban (amely utóbbiakban az idegen monarchák és a helyi földbirtokosok hatalma megnövekedett) az államhatalom hanyatlása világossá vált. Dél-Franciaország (Languedoc), mely gazdasági szempontból az előbbi területekkel mutatott párhuzamot, erős és a legkülönbözőbb formákat öltő ellenállást tanúsított a francia központi hatalom expanziójával szemben, és a politikai felkelések egyik legfőbb gyűjtőpontja volt.

A rendszer működését világosabbá tehetjük, ha a következőkben három különös térséget veszünk szemügyre, melyek mindegyike egy, a világrendszerben betöltött szerepet reprezentál: Lengyelországot a periférián, Velencét a fél-periférián és Angliát a centrumban.

A 14.–15. században Lengyelország társadalmi struktúrája nem különbözött feltűnően Franciaországétól vagy Angliáétól. Az *állam* – az éppen lezárult inváziós korszak hatása következtében – valamivel kevésbé volt erős, de a különbség nem volt számottevő. Az európai demográfiai hullámvölgy, akárcsak Nyugat-Európában, itt is ahhoz vezetett, hogy a földműves jogai megnövekedtek a földesúrral szemben (a feudalizmus hanyatlása). A lengyel kereskedők a prosperitás korát élték és a lengyel városok is legalább annyira fejlődtek, mint a nyugatiak. Valóban, a mediterrán területek uralma elleni vallási ellenállás jelei éppúgy megmutatkoztak, mint Németországban vagy Angliában. És tényleg, amikor majd megindul a reformáció, Lengyelországba is áterjed és eleinte ugyanolyan szigort tanúsít. – ugyanazon csoportok körében –, mint Nyugat-Európában.

A 14.–15. században Lengyelország kezdte növelni gabona- és faexportját, mely a Baltikumon keresztül Németalföldre, majd onnan Angliába és Észak-Franciaországba került. Amikor Európa népessége a 14.–15. században gyors növekedésnek indult, a lengyel termékek még nagyobb piacra találtak. A lengyel földesurak nagy pénzbevételekhez jutottak, ami lehetővé tette számukra, hogy a megnövekedett kereslet kielégítése végett megnöveljék a termelést.

A lengyel nemesek az összes elérhető eszközt megragadták, hogy kiterjesszék önkezelésű birtokaikat, azaz azokat a földterületeket, melyeken közvetlen irányításuk alatt folyt a termelő tevékenység. Ez nem ütközött különösebb nehézségekbe. A problémát nem is annyira a föld megszerzése, mint inkább a földműves-munkaerővel való megfelelő ellátottság biztosítása jelentette. A csábító profitkilátások hatására egyre növekedett a kizsákmányolás foka. A parasztság azonban könnyen találhatott kibúvót. Lengyelország egyes részein, különösen az akkor az országhoz tartozó Nyugat-Ukrajna egyes térségeiben roppant kiterjedésű szabad földterületek voltak. A parasztok egyszerűen elszöktek. Vagy hogy a városba jussanak, vagy pedig hogy betelepítsék az új földeket. A lengyel nemesek ennek megelőzése végett a törvényhozás útján biztosították a parasztok röghözkötését – ez volt az úgynevezett második feudalizmus. Ez esetben nem annyira reciprok jogokról és kötelességekről, mint az olcsó jobbágyi munkaerővel szemben alkalmazott puszta kényszerről volt szó.

De vajon mi lett a megnövelt piacra-való-termeléssel? Az áru túlnyomó részét a Visztulán Gdańskba (Danzigba), innen pedig tengeri úton Németalföldre, különösen Amszterdamba szállították. A lengyel nemesség kezdetben még saját birtokain adta el árucikkeit a lengyel kereskedőknek, akik azután Gdańskba szállították azokat. Mivel azonban a nemesek – a kereskedőkkel szemben – régi adómentességi kiváltságokkal rendelkeztek, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel arisztokraták számára sokkal jövedelmezőbb, ha maguk szervezik meg áruik Gdańskba való szállítását. Ez megindította a lengyel burzsoázia hanyatlását, ami azzal a plusz-előnnyel is járt, hogy a nemesség eltávolította egyik versenytársát a helyi *politikai* szinterről. Habár az adómentesség csak a nemesi földeken megtermelt javakra vonatkozott, a nemesség hamarosan felvásárolta a szabad parasztok termékeit is, melyeket saját termékeivel együtt dobott piacra. Ezzel pedig gazdaságilag még inkább aláasta a lengyel burzsoázia helyzetét.

A lengyel arisztokraták azonban egyáltalán nem akarták maguk megszervezni a szállítást. Ezért technikai személyzetre volt szükségük. Nem-len-

gyeleket – zsidókat, németeket, örményeket – alkalmaztak a feladat ellátására. (Feltűnő, hogy akkor, amikor a zsidókat kiűzték a nyugat-európai államokból, éppen akkor fogadták őket szívesen Kelet-Európa perifériális térségeiben.) Nyilvánvaló, hogy egy nem-lengyel burzsoázia a lengyel arisztokrácia számára nem jelentett *politikai* veszélyt.

Gdańskban az árucikkeket főként német kereskedőknek adták el, majd tengerjáró hajókra – egyre inkább holland hajókra – rakták át. A hosszú tizenhatodik század előrehaladtával, ezt a kereskedelmi csatornát mindinkább egy olyan rendszerrel biztosították, melyet nem nevezhetünk másnak, csak nemzetközi adósrabszolgaságnak.

A lengyel arisztokráciának – akárcsak a nyugat-európai nemességnek – ez idő tájt krónikus pénziánnyal kellett szembenéznie. A gazdasági expanzió korszaka is a megnövelt befektetések és, ami még fontosabb, a megnövekedett luxusfogyasztás korszaka volt. Hogy fennmaradjanak, az arisztokratáknak kölcsönöket kellett igénybevenniük. A gdański német kereskedők a következő évi termelés ellenében adták csak kölcsön pénzüket. Ez problémákat okozott a német kereskedők fizetőképességét illetően, akiknek viszont így a holland nemzetközi kereskedőbankárokhoz kellett kölcsönért fordulniuk, mégpedig a következő évi hajózállítmányok terhére. Az ilyen adósság-hálóból nehéz volt kiszabadulni. Ez viszont azt jelentette, hogy a hitelező nemcsak hogy kedvező felvásárlási árakat biztosíthatott magának, hanem a konkurens felvásárlókat is kizárhatta.

Eközben, Lengyelországban, ahogy a nemesség – kizsákmányolva az olcsó munkaerőt – egyre inkább tőkés gazdálkodóvá alakította magát, és a hazai burzsoázia helyzete folyamatosan romlott (ami egyúttal a városok viszonylagos hanyatlását is jelentette), a király adóalapja és politikai cselekvésszabadsága egyaránt korlátozottá vált. Az idő előrehaladtával pedig, ahogy a korona a parlament, a központi parlament viszont a helyi parlament javára veszített hatalmából, e hatások csak kumulálódtak. (A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy az ellenreformáció totális győzelmet aratott.)

Erős állam és erős hazai burzsoázia híján nem volt kellő nyomás, mely kikényszerítette volna a helyi kézműipar védelmét szolgáló eszközök megteremtését. A nyugat-európai termelékenység megnövekedésével a lengyel árucikkek áron alul keltek el és az egykor jelentős helyi kézműipar szükségképpen eltűnt.

Lengyelország a 16. század végére olyan vonásokat mutatott, amelyek – a huszadik század nyelvén kifejezve – neokolonialis helyzetre utalnak. Az ország piaci nyerstermékeket állított elő, melyeket a nemzetközi piacon

más országok iparcikkeire cserélt. A helyi földbirtokos osztályok gazdaságilag a nemzetközi kapitalizmus hátszágaihoz kötődtek, s olyan enclavékat irányítottak, melyek a világgazdaság részét alkották, de amelyek kombinációjáról semmilyen értelemben sem állíthatnánk, hogy nemzetgazdaságot alkottak volna.

Lengyelország nyílt gazdaság volt, s többletének túlnyomó részét a külföld szívtá el. Azok az erők, melyek a helyi nacionalizmust életbentartották volna, súlyos hanyatlásban voltak és Lengyelország 18. századi felosztása egyszerűen egy hosszú vajúadás folyamatának logikus kiterjedése volt. A 16. század folyamán Lengyelország az európai világgazdaság elmaradott országává vált.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy Velence egészen más képet mutat. Velence az európai világgazdaság előformájának, azaz a Mediterráneum kisebb regionális gazdaságának centrum-állama volt. Nemcsak a kereskedelem, a pénzügyek és a textilipar központja volt, hanem egy birodalom ura is volt, melynek határai az Adriától (Dalmácia) az Égei-tengerig húzódtak. Kréta és Ciprus ugyanolyan szerepet játszottak Velencével szemben, mint amilyent a későbbiek során a nyugat-indiai szigetek játszottak először Spanyolországgal, majd pedig Angliával szemben. Kréta és Ciprus a rabszolgamunkával művelt ültetvények, valamint a környező területeket ellátó rabszolgakereskedelem központjai voltak. A rabszolgák elsősorban balkáni és fekete-tenger-melléki szlávok és tatárok, nem pedig afrikai négek voltak, a társadalmi rendszer azonban megegyezett a nyugat-indiai szigetekével.

Velence egy másik regionális gazdaság központjához, a flandriai Bruges-höz is kapcsolódott, mégpedig egy a Rajnán és az Alpokon átvezető szárazföldi útvonal közvetítésével. A mediterráneumi szállítást Velence kereskedelmi flottája bonyolította le ugyanúgy, ahogy a 16. század folyamán a későbbiekben holland flotta bonyolította le az európai tengeri szállítást. A flotta emellett Velence pozícióit is biztosította riválsaival szemben.

Velence lendületesen fejlődő metropolisz volt, ahol a gazdagabb kereskedőosztályok ellenőrzésük alatt tartották az *államot* és a közbenső társadalmi helyzetet elfoglaló szakmunkásokat a céhszervezet útján hatékonyan „unionizálták”. Az alsóbb osztályok nem-velencei származásúak voltak.

Amikor a portugálok 1497-ben megkerülték a Jöreménység fokát, azonnal monopolizálták az addig a velencei gazdaság egyik tartópillérét alkotó keleti fekete-bors- és fűszerkereskedelmet. De ez csak időleges visszatérést jelentett Velence számára. Ugyanis az 1530-as évekre az arab kereskedőkkel – az Indiai-óceánon – és az ekkorra már nemcsak Szíriát, de Egyip-

tomot is ellenőrzésük alatt tartó oszmán törökökkel való együttműködés folytán a mediterrán fűszerkereskedelem újjáéledt és tovább terjeszkedett. Ezért Velence hanyatlásához sem Konstantinápoly elestének, sem pedig a portugál felfedezéseknek nem volt sok köze.

Tudniillik maga Velence hanyatlott. Hanyatlott, mint kereskedelmi központ, ugyanis az európai világgazdaság létrejöttével, a 16. században már a Balti-tenger és az Atlanti-óceán jelentette a fő víziutat, s így Velence földrajzi szempontból többé már nem volt középponti helyzetben. Ráadásul a mediterráneumbeli szigeteken folytatott cukortermelés a 15. század közepére fokozatosan kimerítette a földet és a munkerőt. Új földeket és népeket kellett kizsákmányolni, először az atlanti szigeteket (Madeirát, a Kanári-szigeteket, az Azori-szigeteket, Saõ Tomét és Principét), majd a nyugat-indiai szigeteket és Brazíliát.

Az egyre gyakoribb rossz aratás mellett végbemenő népszerűség-növekedés, majd a 16. század némileg megváltozott klimatikus viszonyai miatt bekövetkező járványok folytán Velencének élelmezési problémái támadtak. Ezt csak súlyosbították az állandóan visszatérő villongások a törökökkel, akik rendszertelenül, azonban gyakran vágták el Velencét a szíriai és egyiptomi „kenyérkosártól”. A kelet-európai gabona elsősorban Északnyugat-Európát, másodsorban pedig Ibériát táplálta. De csak nagyon kevés gabona jutott el az itáliai városállamokba, a Gibraltári-szorost érintő hosszú tengeri útvonalon.

Az egyik megoldást az jelentette, hogy valamennyi tőkét fektessenek be Velence közvetlen vidékének, a Terrafermának a kiaknázásába. De az erre fordított pénzeszközöket nem lehetett Velence iparának megújítására felhasználni.

Velence korábban hajóépítési és textilipari központ volt. Míg azonban Velencének a gabonahiányhoz hasonló természetű hiánnyal kellett szembenéznie a hajóépítésben felhasznált fa esetében is, addig Amszterdam kapcsolatban állt a balti országokkal, vagyis a korszak legfőbb és egyre jelentősebb faanyag-ellátóival. Ráadásul Amszterdam technológiai fölénye, s különösen a könnyű és gyors *fluyt* hajótípus feltalálása még korszerűtlenebbé tette a velencei hajókat.

Ami pedig a velencei textiliákat illeti, ezek igen jó minőségűek, azonban nagyon drágák voltak. Ez kétségkívül nagyszerű volt az itáliai városállamok reneszánsz nemesei számára, akik megengedhették maguknak azt a luxust, amiért emlékszünk rájuk. (Vagyis nemcsak finom ruhákat és bútorkat, hanem csodálatos művészeteket és építészetet is.) De Velence nem volt berendezkedve azoknak az új tömegpiacoknak az ellátására, amelyek a 16.

században jöttek létre, azaz az észak-európai középparasztok, a kézművesek, a kishivataltok, vagyis mindazok piacára, akiknek a gazdasági expanzió és az általános infláció folytán már volt valamennyi pénzük és akik olcsó és divatos (noha kevésbé tartós) ruhákat akartak vásárolni. Anglia volt az az ország, amely ez idő tájt megszerezte a piac túlnyomó részét – éspedig a könnyű, színes és jóval olcsóbb szövetfajta, a „new drapery” termelésének beindításával.

Az egyik tényező, mely Anglia számára – Velencével szemben – lehetővé tette, hogy új textilipari technológiát fejlesszen ki, az az volt, hogy az országra nem nehezedett az a teher, amit az óriási velencei állótoke-befektetések és a viszonylag merev bérrendszer jelentettek.

Angliában, amikor a manufaktúra-tulajdonosok túl magasnak találták a bérszinteket, vállalkozásaikat vidékre telepítették, ahol olcsó vízienergiát és – ami még fontosabb – alulfoglalkoztatott mezőgazdasági munkert találtak, melynek megvolt a törvényes szabadsága arra, hogy részidős ipari munkát vállaljon, és erre hajlandó is volt. Velencében a céhek eléggé erősek voltak ahhoz, hogy elejét vegyék az ilyen menekülő „üzemek” kialakulásának. A céhek Angliában is tiltakoztak, de kevésbé hatékonyan, mivel kivált-ságaikkal kevésbé voltak körülbástyázva.

A 17. század első évtizedeiben még úgy tűnt, hogy Velence csillaga fényesen ragyog. De ez csak a külszínen látszott így, valójában hamis ragyogás volt. Kereskedelmi szerepe nagyon megrendült, ipari bázisát pedig elavulttá tették és aláásták a megváltozott viszonyok. Már csak a sorozatos járványok és a (velenceieket még megmaradt fontos textil-elhelyezési piacuktól, Németországtól is elvágó) harmincéves háború egymásbafonódó tragédiái kellettek ahhoz, hogy minden összeomoljon.

Eközben a „fortélyos pénz” a vidék mezőgazdasági vállalkozásaiba áramlott át. Ez különösképpen az egyházi pénzekre volt érvényes. Velence hanyatlása egyúttal az uralkodóosztályai által támogatott reneszánsz humanizmus hanyatlását is jelentette. Észak-Itália többi részéhez hasonlóan Velence is dezindusztrializálódott és agrárjellegűvé vált. Persze ez a folyamat nem eredményezte az ipar és a bankügyek teljes felszámolódását. Észak-Itália nem Lengyelország volt. Az európai világgazdaságnak nem perifériájává, hanem fél-perifériájává vált. Lengyelország „elmaradottságának” oka az volt, hogy a hosszú 16. század elején némileg visszamaradott volt. Igaz, a visszamaradottság csak csekély volt. De éppen a kpitalizmusnak az európai világgazdaság keretei között kibontakozó fejlődési folyamata volt az, amely ezt a szűk rést igen nagymértékben kitágította. Lengyelország refeudalizációja

lényeges szerepet játszott abban, hogy a centrumállamok ipari és kereskedelmi előnyre tettek szert.

Velencének megvolt az a hátránya, hogy túlságosan fejlett volt, és ez a fejlettség ráadásul egy merev rendszer fejlettsége volt. Nem volt képes megfelelni a terjeszkedő világ gazdaság követelményeinek és a földrajzi tényező, mely korábban előnyére szolgált, most már ellene hatott. Így az Északnyugat-Európa előtti vezető pozíciójából visszaesve, messze hátramaradt. Egészen a késői 19. századig nem érkezett el annak az ideje, hogy Velence még egyszer iparosításba kezdjen (de Lengyelország egészen a 20. század közepéig nem tette meg ezt).

Hogyan látott iparosításhoz Anglia? Anglia a késői középkorban Európa gyarmata, a kontinens manufaktúráinak nyersanyag- (gyapjú-) exportőre volt. Kereskedelme alapvetően az itáliai és a Hansa kereskedők kezében volt.

A 15. században Anglia részleges sikerrel elérte, hogy kereskedelmi hálózata hazai kezekbe kerüljön. Az itáliaiak, és a Hansa polgárok tevékenységét korlátok közé szorították, ha teljesen meg nem szüntették (megjegyzendő azonban, hogy Anglia ebben a tekintetben Lengyelországgal ellentétes irányban haladt). Hogy Anglia ezt megtehesse, annak egyik oka a külső segítség volt. Az angol import–export kereskedők a Merchant Adventurers' Company-ba szerveződve, szimbiotikus viszonyt alakítottak ki a korai 16. század leghatalmasabb kereskedelmi hálózataival, Antwerpen kereskedőivel – s ezzel alapozták meg létüket. Antwerpen felemelkedése pedig hozzájárult az angol hazai burzsoázia megerősödéséhez.

Angliában – akárcsak Európában máshol is – a 14. – korai 15. századi demográfiai hullámvölgy a feudális kötöttségek meglazulásához vezetett, ti. a parasztok tárgyalási pozíciója megerősödött. Ennek egyik következménye Angliában az volt, hogy nagy földterületeken külterjes állattenyésztésre rendezkedtek be. A juhtenyésztés egy arcre-ra eső munkaerőszükséglete kisebb volt, mint a takarmánytermesztés, s ezzel egyidejűleg az utóbbinál nagyobb profitot is biztosított. Azokon a földeken, amelyeken nem álltak át az állattenyésztésre, ott a nagybirtokot felaprózták és kis- illetve középbirtokon gazdálkodó termelők (tulajdonosok vagy bérlők) által igazgatott kisebb egységek kezdtek tipikussá válni.

Angliának a 16. századi gazdasági expanziójára adott válasza el kellett, hogy mélyítse ezeket a tendenciákat. Ez volt az első bekerítések korszaka. A bekerítésekkel azonban óvatosan kell bánnunk. T.i. kétfajta bekerítésről beszélhetünk: arról, amelyet a nagybirtokos hajtott végre, hogy megnövelje

az állattenyésztésre használt területeket, és arról, amelyet a kisbirtokos (a yeoman) hajtott végre, hogy megnövelje a szántóföldi művelés termelékenységét.

A földesúrnak mindkét folyamat során, Lengyelországtól eltérően nem több, hanem kevesebb munkaerőre volt szüksége. Az embereket inkább elkergették a földekről, semmint ottmaradásra kényszerítették volna. Voltak, akik a városokba vándoroltak, mint ahogy a későbbi, 18. századi bekerítések során oda kellett vándorolniuk, hogy proletárokká váljanak. De sokkal többen mentek a 16. században az újonnan gyarmatosított erdős övezetekbe, ahol munkanélküliekké, illetve alulfoglalkoztatottakká, azaz a vidéki iparok számára könnyen hozzáférhető munkaerővé, egy egyre inkább kereskedelmi alapokra helyeződő mezőgazdaság bérmunkásaivá váltak. A másik lehetőség az volt, hogy csavargókká vagy haramiákká legyenek, kikről az Erzsébet korabeli irodalom oly bőséggel szólt.

A mai szociális törvényhozás előfutárát jelentő Erzsébet-i szegény törvényeket azért hozták, hogy csökkentsék azt a veszélyt, amelyet a népességnek a földről történő elűzése okozott (hasonló törvényt léptettek életbe a korabeli Északnyugat-Európa más részein is). Ez a törvényhozás elejét kívánta venni a városi felkeléseknek, éspedig azért, hogy megakadályozza azt, hogy a szegények éhezzenek, de azt is, hogy a városban maradjanak. E törvényhozás elérte célját.

A fölös népesség számára azonban kínálkozott egy másik – egyre gyakoribbá váló – megoldás is: az emigráció, elsősorban Írországba, majd a 17. század folyamán Amerikába. A kelta peremvidékek az angol nemzetgazdaságba való bevonása, komolyabban ekkor történt meg először. Wales, melyet törvényhozás útján csatoltak Angliához, marhatenyésztésre kezdett specializálódni; földesurai nagyrészt angolok voltak. A földről elűzött fölös walesi népesség mint szubproletariátus Angliába vándorolt, ahol zsoldosként szolgált az angol hadsereg soraiban.

Annak, hogy Anglia képes volt megállni a helyét az új világgazdaságban, egyik kulcstényezőjét a viszonylag erős Tudor *állam* jelentette, mely az úgynevezett Henrik-i adminisztrációs forradalom (1530-as évek) nyomán kezdett kialakulni. Anglia államgépezetének gyökerei részben abban a jogi homogenitásban találhatók meg, amely a norman hódításból, illetve a szigetállam viszonylagos elszigeteltségéből fakadt. De valószínűleg egyik tényező sem volt olyan fontos, mint a későközépkor nagy, pusztító beháborúja (a Százéves Háború, a Rózsák Háborúja) során a nemesség meggyengülése, ami olyan más társadalmi csoportok felbukkanásával járt együtt, melyek között

a monarchia szövetségeket – habár csak időleges szövetségeket – találhatott.

Az abszolút monarchia természetesen sem elméletileg, sem pedig a gyakorlatban nem volt abszolút. Inkább az első gyenge erőfeszítést jelentette, mellyel az államnak a helyi földesurakkal, illetve a külső hatalmakkal szembeni szupremáciáját igyekeztek megteremteni, mely állami szupremácia az európai világgazdaság perifériális térségeiben uralkodó állapotokhoz képest rendkívül erőteljes, a 20. századi kormányzatokéhoz képest viszont hihetetlenül gyenge volt.

Az abszolút monarchák a születőben lévő kapitalista világgazdaság centrum-államai két nagy, egymással konfliktusban lévő erejének ütközési pontjában helyezkedtek el. Ezek az erők egyrészt azok az új termelőerők voltak, amelyek lehetővé tették Anglia (és Franciaország) számára a gazdasági fejlődést, illetve a monarcha számára, hogy belpolitikailag megerősítse hatalmát; másrészt pedig azok a korábbi időkből származó hierarchiák voltak, amelyeknek csúcán a monarcha állt, illetve amelyeket a monarcha testesített meg, és amelyek a monarcha hatalmának másik pillérét alkották. A híres dzsentri fogalma sok zavart okozott, mivel ebben az összefüggésben sokkal kevésbé egy, a középkori jogrendszerből származó jogi kategóriát, mint inkább a tőkés gazdálkodók egy felemelkedőben lévő társadalmi osztályát alkotja, akik származásukat tekintve igen széles – a peer-ektől a nemes lovagokon át egészen a yeoman-ekig terjedő – skálán helyezkednek el.

Végül pedig Anglia titka e korszakban nem volt más, mint hogy ipari bázisát képes volt megerősíteni, s nem csupán az európai világgazdaság perifériájával, hanem legfőbb leendő riválisával, Franciaországgal szemben is. És valóban, John Nef sem véletlenül érvel úgy, hogy az 1540 és 1640 közötti időszakot Angliában az első ipari forradalom korszakának nevezhetjük. Az egyik tényező, amely ezt lehetővé tette, az volt, hogy London döbbenetes növekedése egy viszonylag kis területű országban zajlott le, s ez azt jelentette, hogy egy nem túlságosan nagy termelő körzet számára rendkívül nagy belső piac állt rendelkezésre.

A Tudor monarchák ügyesen manővereztek és a zavaros helyzet urai maradtak, amivel elég időt adtak az angol gazdaságnak ahhoz, hogy a volt gyarmatból centrum-állam váljon. Míg Lengyelország monokultúrássá, Észak-Itália pedig dezindusztrializálttá vált, addig Anglia az összetett gazdasági tevékenységek komplex struktúráját fejlesztette ki. Anglia hathatósan fordult befelé, hogy a minimálisra csökkentse a külső erők negatív hatásait, melyek megakadályozhatták volna a fejlődésben, miközben gazdasági tevé-

kenységeit annak a kapitalista világgazdaságnak megfelelően alakította, amelynek ekkoriban vált centrum-államává.

A hosszú 16. század története persze sokkalta bonyolultabb, mint ahogy itt jeleztük. Nem tettünk említést a nyugati félteke szerepéről, sem rabszolgáiról, sem jobbágyairól, sem nemesféméről. Az inflációs ákról sem beszéltünk, melyek pedig a korszak gazdasági expanziójának oly központi szerepet játszó tényezői voltak. A világgazdaságban, illetve az azt alkotó államokon belül végbemenő osztályformálódás folyamatát is csupán érintettük. A vallási küzdelmek szerepére is csupán futólag tértünk ki. Sőt, mi több, a következőktől is eltekintettünk: a kudarcot vallott Habsburg Birodalom egész történetétől, Spanyolország hanyatlásától, a birodalmi és a nemzeti törekvések között hánykódó Franciaország történetétől és Amszterdamétól, mely feltétlenül a későbbi 16. század éltető elemét jelentette, valamint a nemzetközi bank-hálózatoktól. Nem történt említés a korszak európai világgazdaságán kívül eső térségekről sem, melyek azonban kereskedelmi kapcsolatban álltak vele, így Oroszországról, az Indiai-óceán térségéről, Kelet-Ázsiáról, sem pedig arról, hogy miben állt egy külső térség és egy periférikus térség politikai eseményeinek döntő különbsége (mint például Oroszország, illetve Lengyelország; Malaysia, vagy India, illetve Brazília vagy Új-Spanyolország esetében).

Csupán arra törekedtünk, hogy röviden illusztráljuk azt, hogy az egyes különös államok gazdasági fejlődése mily módon függvénye a jelenben és a múltban a világgazdaságban betöltött szerepüknek, és azt, hogy az egyes államokban lezajló politikai események hogyan tükrözték azokat a társadalmi nyomó- és feszítőerőket, melyek e világgazdaság adott időpontbeli viszonyainak az egyes csoportokra háruló következményeiből eredtek.

(Comparative Studies in International Development, 1974.)

RÁNKI GYÖRGY:

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Az átalakuló és a jövőben negyedévenként megjelenő Világtörténet, társadalomtörténettel foglalkozó számmal kezdi új folyamát. Nem a szerkesztőség íróasztalán felhalmozódó cikkek véletlene folytán, hanem tudatos választás alapján alakult ki az új szám tartalma. Az utóbbi időben szerencsés – és nem gyakori – módon mind a szűkebben vett szakma, mind a szélesebb olvasóközönség érdeklődése a társadalomtörténet felé fordult. A hagyományos politikatörténet, ami a történeti irodalomban máig is túlteng, távolról sem volt képes választ adni mindazokra a kérdésekre, melyek a mai kor emberét a történelemben érdeklik. A nem régiben előtérbe került gazdaságtörténet válaszai viszont, ha ugyan alapvető összefüggéseket világítottak is meg, nem tudták a társadalmi fejlődés folyamatainak totalitását nyújtani. A hiány még inkább érezhetővé vált a többi társadalomtudomány megerősödése folytán. Joggal merülhetett fel többek között az a kérdés, hogy milyen történettudomány az, amely nem tud mit kezdeni a szociológia eredményeivel. A társadalomtörténet tehát egyszerre kínálja az emberiség mindennapi életének teljesebb történetét és a többi társadalomtudomány számos metodológiai kérdésfeltevésének és módszerének felhasználását és ezáltal a történetírás elméleti és módszertani gazdagításának lehetőségét.

A társadalomtörténet körvonalai természetesen még csak kialakulóban vannak. Többnyire ide sorolják az újabban módszertanilag gazdagodó történeti demográfiát, művelődéstörténetet, a várostörténetet, a társadalmi mozgalmak és szervezkedés történetét, a társadalmi átalakulás intézménytörténeti aspektusait és végül döntően az osztályok és társadalmi rétegek illetőleg a társadalmi struktúra és a mobilitás kérdéseit.

Ha kísérletet tennénk a társadalomtörténet eddigi kutatási eredményeinek felmérésére, minden vita nélkül arra a megállapításra jutnánk, hogy ebben mindmáig a társadalmi struktúra kutatása foglalja el a centrális helyet.

A társadalmi struktúra kérdése iránti érdeklődés távolról sem tekinthető véletlennek. A modern, tudományos és nem krónika jellegű történet-

írás mindenekelőtt a történelemben működő társadalmi erők felismerésével kezdődött. Jóllehet Marx nem egy alkalommal leszögezte, hogy az osztályok szerepének felismerése nem az ő gondolati rendszeréből származik, mégis hosszú ideig az osztályproblematika elválaszthatatlanul összefonódott a marxista történelemfelfogással. Természetesen manapság a társadalmi osztályok problematikája már kevésbé a marxista történelemfelfogás kizárólagos sajátja, sokkal inkább szerves része a történelem mindazon megközelítéseinek, amelyekben a társadalom-gazdasági szempontok dominálnak.

Ma már azonban az is kutatási feladattá fogalmazódott, hogy a társadalom alapjainak vizsgálatán, az osztályviszonyok elsődleges felvázolásán túlmenően a társadalmi struktúra és rétegződés teljes történeti vizsgálatára van szükség. Természetesen nem úgy, hogy ezt szembeállítjuk az osztályviszonyokkal, hanem éppen annak keretei között az alapvető termelési viszonyokkal funkcionális egységben; figyelembe véve, hogy a társadalmi struktúra a legtágabb értelemben magában foglalja az egész társadalmi rendszert.

A társadalmi struktúra, az osztályok alakulása és változásai a gazdasági átalakulás következtében tehát mindenekelőtt elméleti okokból került az érdeklődés középpontjába. De növelte a kérdés iránti érdeklődést az a körülmény is, hogy viszonylag gazdag statisztikai adatbázissal rendelkező, számos világos módszertani kérdést felvető és a nemzetközi összehasonlításra kiválóan alkalmas kutatási területről van szó. Az újabban előtérbe került kvantifikációs bizonyítási eljárásoknak itt tág tere nyílt, így nyilván alkalmazható volt rá az a felfogás, mely szerint, ha meg tudod mérni azt, amiről beszélsz és számokban ki tudod fejezni, akkor mindenképpen tudsz valamit arról, amiről beszélsz. Ellenkező esetben viszont tudásunk igen sovány és bizonytalan.

Végül, de nem utolsósorban a társadalmi struktúra iránti érdeklődést nagyban előmozdította az a tény is, hogy ezek a kutatások nyújtottak leginkább alkalmat a szociológia és a történettudomány találkozására is.

A társadalmi struktúra kutatása a történelmi folyamatok különböző aspektusaira kínál válaszokat. Egyrészt a modern gazdasági folyamatok (iparosodás, a terciér szektorok előrenyomulása) társadalmi hatásait képes megvilágítani, másrészt a gazdaság jellegének forradalmi változásból következő új folyamatok megvizsgálását segítheti. Hadd utaljunk itt mindenekelőtt olyan kérdésekre, mint a társadalmi struktúra polarizálódása vagy egyenlősödése, a különböző osztályok és rétegeknek a termelési folyamatban változott helyének társadalmi következményei, vagy a társadalmi mobilitás kérdése a társadalmi, politikai és gazdasági élet ellenőrzése és irányítása (osz-

tály, réteg és elitprobléma) végül, de nem utolsósorban a társadalmi rétegződés és átalakulás politikai és mentalitástörténeti összefüggései. A társadalmi struktúra kutatás helyes elméleti alapról tehát lényeges segítséget nyújthat ahhoz, hogy a társadalmat történeti valóságának megfelelő kategóriákkal elemezzük és ne ragadjunk meg akár elavult, akár túl elvont és a történelmi szituáció bonyolultságát elégségesen meg nem világító és magyarázó fogalmi rendszerekkel. Hozzásegíthet ahhoz is, hogy a gazdasági szféra társadalomformáló szerepét ne abszolutizáljuk és a társadalmi kapcsolatrendszert a maga objektív és szubjektív eszmei ideológiai hálózatával együttesen kutassuk és értelmezzük.

Az itt közölt tanulmányok kiválasztását a gazdag irodalomból az indokolta, hogy egyfelől a társadalmi struktúra összefüggésrendszerének áttekintéséhez járulnak hozzá, másrészt a modern társadalmak olyan új képződményét (alsóközéposztály) próbálják teoretikus szinten megvilágítani, melynek helyzete és mozgása elméleti és empirikus szinten a mai politikai és ideológiai viták középpontjában áll.

Ránki György

ARNO J. MAYER

AZ ALSÓKÖZÉPOSZTÁLY MINT TÖRTÉNETI PROBLÉMA

Az alsóközéposztályt, ezt az összetett, változó társadalmi, politikai és kulturális együttest, alapos és rendszeres vizsgálatnak kell alávetnünk. Az alsóközéposztály nem egyszerűen sokféle és változó alkotóelemének az összege, sőt, sokkal bonyolultabb képződmény, mint a földbirtokos arisztokrácia, a parasztság, a burzsoázia vagy a munkásosztály.

Ám az alsóközéposztály problémájának komplikált volta csak részben ad magyarázatot arra, hogy a kutatók miért szokták mellőzni ezt a témát. S azért a kegyes hallgatásért, amely ezt az időtálló társadalmi jelenséget körülvette, a felelősséget azokra az immár mitikus marxistákra sem háríthatjuk egészen, akiket a társadalomtudósok, köztük a történészek is, mindmáig azazl ostoroznak, hogy helytelenül jósták meg a kispolgárság elkerülhetetlen bukását és halálát. Hiszen nyugaton, ahol a marxizmus jelentette a legnagyobb kihívást a társadalomtudósok számára, e hibás előrejelzésnek nemhogy gátolnia, hanem éppenhogy ösztönöznie kellett volna a kritikai érdeklődést a kispolgárság marxista felfogásával kapcsolatban. Különben az alsóközéposztály marxista elemzésében mindmáig jelentős heurisztikus erő rejlik.

Sokkal valószínűbb, hogy a nem-marxista és az antimarxista tudósok és értelmiségiek nagyobb részt éppen azért nem foglalkoztak a Kleinbürger-tummal, mert ugyanúgy a megszűnését jövendölték, mint a marxisták. Azonkívül úgy tűnik, hogy ez a közbenső osztály tudományos körökből csekély szimpátiát, és még kevesebb empátiát váltott ki. Lehetséges volna, hogy a társadalomtudósok éppen annak a társadalmi osztálynak a törekvéseit, életstílusát és világnézetét vonakodnak vizsgálat alá vetni, amelyből oly sokuk származik, s amelyből ki akarnak törni? Bármilyen is a válasz, tény, hogy a kispolgárságnak kevésbé sikerült magára vonnia a tudósok figyelmét, mint a hatalmi elitnek vagy a munkásosztálynak: a kispolgárság nem osztogat kegyeket, nem fenyeget forradalommal, és nincs benne semmi a végső nyomor romantikájából, amely felkelti az empatikus érdeklődést.

A kispolgárság természetének és az Európai történelemben játszott

szerepének elkendőzése komoly következményekkel járt.¹ A huszadik századi alsóközéposztály helyzetének labilitását a liberális értelmiségiek éppúgy feltáratlanul hagyták, mint a marxisták, s ennyiben ők is hozzájárultak ahhoz, hogy ez az osztály megzavarodottan került szembe a válsággal, s oly készségesen engedett a reakciós jellegű millenarizmus vonzásának. A fasiszta őrjöngés pedig önmagában is kellőképpen szörnyű emlékeztető arra, hogy a modern történelemben az alsóközéposztálynak milyen döntő fontosságú szerep jutott.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy az alsóközéposztállyal eddig egyáltalán nem foglalkoztak. A faszizmus kutatói, és különösen azok, akik a német nemzeti szocializmust tanulmányozták, időnként megpróbálkoznak a hagyományos Mittelstand és az új fehérgallérosok összetételének és viselkedésének vizsgálatával a két világháború között. S a huszadik század fasiszta forradalmának kutatóin kívül is akadtak néhányan, akik foglalkoztak az alsóközéposztály problémájával, ám ezek a társadalomtudósok sem önmagában véve vették szemügyre az alsóközéposztályt, hanem érdeklődésük arra irányult, hogy meghatározzák, melyik irányt rendeltetett neki: a proletarizálódás, avagy a polgárosulás útját fogja-e bejárni. Az egyik megvilágításban a kispolgárság proletarizálódásra kárhoztatott; a régi kézművesség vagy megszűnik, vagy az ipari munkásosztály soraiba kényszerül,² az új fehérgallérosok pedig elveszítik mindazt a gazdasági és társadalmi előnyt, amely átmenetileg megkülönböztette őket a fizikai munkásoktól.³ A másik szemlélet főként a hivatalnokok, műszaki szakemberek és értelmiségiek egyre duzzadó hadát tartja szem előtt, s ezeket teszi meg a majdani osztály nélküli, posztindusztriális társadalom elpolgáriasodásának élcsapatául.⁴

De talán ideje felhagynunk azzal, hogy a kispolgárságról elsősorban vagy kizárólag más osztályok viszonylatában gondolkozzunk. Az alsóközéposztály történelmileg és politikailag egyaránt eléggé jelentős volt és fontos is marad ahhoz, hogy immár önmagáért tanulmányozzuk gazdasági gyökereit, belső struktúráját és életét, a társadalomban betöltött helyét és szerepét, valamint politikai viselkedését. Az értelmiségnek fel kellene hagynia azzal, hogy a kispolgárság világát mulandóságára, érdektelenségére és hamisságára hivatkozva semmibe vegye, lebecsülje vagy elvesse, s helyett mostmár önmagában kellene megvizsgálni és megérteni ennek a titokzatos világnak a múltját, jelenét és azt, hogy merre tart. Hiszen a munkásosztályhoz hasonlóan az alsóközéposztály is létrehozta és folyton tovább alkotja a maga elkülönült kultúráját, ethoszát, életstílusát és világnézetét. Mert ha látszólag nincs is nyilvánvaló osztálytudata – csak az akut válságok idején –,

osztályszerű különbözőségének nagyon is élesen tudatában van.⁵ A kispolgárság tagjainak jellegzetes az öltözködési, díszítési, lakberendezési és táplálkozási ízlése, mint ahogy jellegzetes a kispolgári családok struktúrája, otthoni életük, házassági szokásaik, háztartási költségvetésük és társadalmi viselkedésük is. És tipikusak pihenési szokásaik, beszédmódjuk, társalmi értékeik, társas viselkedésük is, csakúgy mint a politikai magatartásuk.

A polgárok, munkások és a társadalomtudósok kétségbe vonhatják az alsóközéposztály világának autentikus voltát. Le is becsülhetik amiatt, hogy ez a világ nem más, mint a nála magasabb polgári kultúra és a nála alacsonyabb munkásosztálybeli kultúra lapos keveréke, sőt szinkretizmusa. De a tapasztalat szerint a szinkretizmusok is képesek arra, hogy szembeszökő, félreismerhetetlen struktúrákat és dinamikus tulajdonságokat alakítsanak ki, s hogy ily módon kitörölhetetlen nyomokat hagyjanak az emberiség történelmében.

Az „alsóközéposztály” vagy a „kispolgárság” fogalmát nemcsak a mindennapi beszédben illetve a politikai retorikában használják pontatlanul, hanem a társadalomtudományos fejtegetésekben is. Persze azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a fogalom plaszticitására és hibás használatára, nem akarjuk tagadni, hogy valójában nehéz világosan és pontosan definiálni.⁶

Természetesen az „alsóközéposztály” fogalmához nem rendelhetünk hozzá egy minden időre és helyre érvényes állandó értelmezést. Hiszen jelentése egy-egy adott történelmi pillanatban mindig a különböző gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és feltételek függvényében módosul.

Az alsóközéposztály országról országra különbözik, az egyes országokon belül pedig a helyi viszonyoktól és a különböző történelmi periódusoktól függően is eltéréseket mutathat. A prekapitalista és preindusztriális társadalomban élő önálló parasztok, mesterek és boltosok, egyszóval a kispolgárság, egészen más jellegű volt – belső struktúráját és a társadalomhoz való viszonyát tekintve egyaránt –, mint az érett, illetve a mai kapitalista ipari társadalomban az alsóközéposztály, amely túlnyomóan függő helyzetű hivatalnokokból, műszaki szakemberekből és értelmiségiekből áll. Mondani sem kell, hogy azok a korábbi rétegek, amelyeket Buharin az „átmeneti osztályok” fogalmával jelölt, a későbbi korokban is továbbélnek s életető mentalitásuk, magatartásuk és értékeik rendszerint tartósabbak, mint azok a gazdasági és társadalmi körülmények, amelyek eredetileg kialakították őket.

De akármilyen hiányos is a kispolgárság illetve az alsóközéposztály fogalmának definíciója, tény, hogy ezek már régóta használatos fogalmak,

s hogy mindig is egy valóságos és tartós társadalmi jelenséget jelöltek. De mint ahogy már mondtuk, e fogalomnak az idők során végbement jelentésváltozását nem érthetjük meg másként, mint történeti megközelítésben. ...

Annak idején legtöbben úgy gondolták, hogy az alsóközéposztály jelentősége nagymértékben csökkenni fog, sőt talán teljesen beolvad a proletariátusba. De nem ez történt. Ellenkezőleg, az alsóközéposztálynak még a független kisvállalkozókból álló része is rendkívül hosszú életű maradt. Igaz ugyan, hogy a 19. század közepe óta a kézművesek, kiskereskedők és a parasztok száma és gazdasági súlya lényegesen csökkent. Ám ez a csökkenés sokkal lassabban ment végbe, mint ahogy azt várták. Olyannyira, hogy a kisüzlettulajdonosok és a szolgáltatásokat végzők száma időnként még növekedésnek is indult, főként az akut gazdasági válságok közepette.

Másrészt pedig az alkalmazott hivatalnokok, műszakiak és értelmiségiek alkotta „új” alsóközéposztály gyorsan szaporodott, és a számokat tekintve nemhogy kiegyenlítette a független kistermelők, kiskereskedők és parasztok elsorvadásából származó csökkenést, hanem növekedést is eredményezett. Az „Alsóközéposztálynak ez a második megszületése”, amelynek során növekszik az új alkalmazotti réteg aránya és potenciálisan ez válik uralkodóvá az osztályon belül, valójában az ipari, kereskedelmi és pénzügyi kapitalizmus mellékterméke, ugyanannak a folyamatnak a része, amely a munkásosztály tömeges megnövekedését eredményezte. A 19. század harmadik harmadában a kispolgárság újjászületését a kormányhivatalok, iskolák, kórházak és hadseregek egyidejű gyors növekedése is elősegítette.

Ennek az átalakulásnak a másik jellemzője a felgyorsult urbanizáció volt; a növekedő régi és új városok a hivatalnokokból, műszakiakból és értelmiségiekből kialakuló, részben köztisztviselői fehérgalléros réteg természetes lakhelyévé váltak. De a régi közmondás: Stadtluft macht frei immár értelmét veszítette: a terjeszkedő városok különösen termékeny talajává váltak a kulturálisan közvetített elnyomásnak. A folyamatosan fejlődő tömegkommunikációs technika révén egyre nagyobb profitot hajtó kommerciális tömegkultúra első számú fogyasztójává az újonnan kialakult kispolgárság és a hagyományos Kleinbürger réteg vált; erre nagyobb képzettsége folytán alkalmasabb is volt, mint a tanulatlanabb ipari munkásság. A tömegkommunikációs eszközök és a közönség egymásra találtak. A filléres kiadványok, majd a képes folyóiratok, az olcsó könyvek, a diavetítő, a rádió, a film és a televízió mind a képzetesebb, de alapvetően mégis műveletlen kispolgárság tömegeinek igényeit elégítette ki. A nagypolgárok inkább Zola és Flaubert,

valamint a másodvonalbeli regényírók műveit olvasták, olyannyira, hogy ezeknek elsősorú, sőt szinte kizárólagos közönségét alkották, különösen a hölgyek. A spontán népi kultúrával ellentétes, kiagyalt, standardizált és fentről irányított új tömegkultúra fogyasztói minden jel szerint a régi és az új alsóközéposztály tagjai közül kerültek ki. Az elkábítás modern kuruzslói a jellegzetesen létbizonytalanságban élő kispolgárság szórakoztatására, figyelmének elterelésére keverték ki fantáziával dúsított mámorító készítményeket. Az alsóközéposztály régi részében a gazdasági és társadalmi hanyatlás érzése keltett egyre nagyobb félelmet, az újban pedig örökös szorongás élt, jövőbeli gazdasági és társadalmi előrejutásának bizonytalan esélyei miatt.

S noha a kispolgárságnak ez a két csoportja egészen eltérően viszonyult a fejlett kapitalista iparosításhoz és kereskedelemhez, mégis mindkettő számára a fizikai munkás lett az elmaradhatatlan negatív viszonyítási alap. Érdemes lenne felmérni, hogy a tömegkultúra kerítői – az üzleti vállalkozók, a kormányhivatalnokok, vagy az alkotó értelmiség, művészek és tudósok – mennyiben járultak hozzá, hogy megerősítsék a kispolgárságban a fizikai munkásokkal szemben kialakult fölényérzetet azzal, hogy szavak, hangok és képek segítségével úgy manipulálták a szimbólumokat, sztereotípiákat és normákat, hogy a kispolgárság magasabbnak érezhesse méltóságát, helyét és környezetét. Mert ez a fennsőbbiségérzet tartotta össze a különben szétesően heterogén alsóközéposztályt. S az uralkodó osztály a kispolgárságot védő intézkedések meghozatala mellett bizony ezeket az érzelmi húrokat pengette meg olyankor, amikor a kispolgárságból tömegmozgalmat szervezett a szocialista fenyegetés ellen.

Világos tehát, hogy az európai történelemben az alsóközéposztály változott hely és idő szerint. De minden eltérés ellenére biztos az is, hogy a válságok idején mindig a mérleg nyelveként szolgáló csoport volt. Lehet, hogy *érte* sohasem politizáltak, s az is biztos, hogy magáért való osztály sohasem volt. De az alsóközéposztály ettől még magában valóan osztály lehetett: megmutatta, hogy hajlamos és képes is rendszertelen lázadásokra, noha sohasem tudta magát független és tartós akciók érdekében mozgósítani és megszervezni. De a modernizált és modernizálódó társadalmakban a burzoáziának sohasem sikerült volna megszereznie, konszolidálnia és megvédenie elsőbbségét illetve egyenrangú helyét az alsóközéposztály támogatása nélkül.

Az alsóközéposztály helyének átgondolása a náciizmus előtti Németországban, Lenin Oroszországában és a mai „középső” Amerikában olyan

szélesebb vonatkozású aktuális kérdéseket vet fel, amelyek valószínűleg az alsóközéposztály problémájának meghatározására és vizsgálatára készítetik majd a tudósokat, értelmiségieket és a politikusokat.

1866 és 1914 között Németországban feltűnően gyors és intenzív iparosítás ment végbe, s ugyanez mondható el az analfabétizmus csökkenéséről is. De az első világháború kitörésekor az industrializációnak erre a kontinensen legmesszebb előretolt állására még távolról sem volt jellemző, hogy a grands bourgeois egy parányi osztálya áll szemben a proletárok hatalmas tömegével.

Németországban mintegy 13 millió ipari munkás volt, ez tény, bár legalábbis a nagyipar munkásarisztokratái és a kisüzemek munkásai inkább kispolgári beállítottságúak voltak. És mindenesetre világosan elvált a hatalmas proletariátustól az összmunkaerőn belül a 2 millió fehérgalléros alkalmazott, a 2 millió alsó és közép-szintű államhivatalnok, az 1.5 millió hagyományos kézműves és kisiparos (majdnem 500.000 még mindig céhekbe szervezve), a 700.000 kiskereskedő és a kb. 2 millió kisparaszt.

Az általános felfogás szerint Németországban a századfordulón a fehérgalléros réteg gyors ütemben gyarapodott: 1883 és 1925 között a fehérgallérosok száma több mint ötszörösére növekedett, az ipari munkások száma viszont meg sem duplázódott. És azt is észre kell vennünk, hogy a kiskereskedők száma valójában gyorsabban növekedett, mint akár a népesség, akár a nemzeti termék, nem pedig jelentősen csökkent, mint ahogy oly sokan feltételezik. A huszadik század első negyedében a kisüzletek száma hozzávetőleg 700.000-ről 850.000-re emelkedett, ez kb. 20 százalékos növekedést jelent. Az 1929-es nagy válság idejére a kiskereskedői szektor további 3 százalékkal nőtt.¹²

A német gazdaságban, társadalomban és az államban éppen azért volt olyan súlyos a feszültség, mert az ipari, kereskedelmi és a banktőke bámulatos fejlődésével egy megfelelően erős és komplex ellenállás fordult szembe. Következésképpen a régi és új köztes rétegek, amelyek az ellenállás tömegbázisát adták, nagy politikai jelentőségre tettek szert. Az establishment sáncai mögé felsorakozott konzervatívok a modernizáció erői ellen akarták hadba vinni a vegyes összetételű alsóközéposztályt. A szocialista mozgalmon belül pedig Eduard Bernstein bálványromboló művében, az Evolúciós Szocializmus-ban óva intett attól, hogy a mozgalom szem elől veszítse s a kapitalisták karjaiba kergesse a Kleinbürgertum-ot. Az értelmiségiek közül Werner Sombart, Johann Wernicke, Emil Lederer és Theodor Geiger olyan fogalmi keret kialakításán fáradoztak, amellyel végre elméleti és politikai megfontolások tárgyává tehetik ezt a nehezen kezelhető és széttagolt osztályt.¹³

S ugyanabban az időben, amikor a késő-birodalmi és kora-köztársasági Németországban egyre nagyobb tudományos és politikai figyelmet szenteltek a vegyes összetételű középosztálynak, Lenin, az Orosz polgárháború végefelé, ugyanezt az osztályt a bolsevizmus szemszögéből vette szemügyre.

Az 1920 áprilisában és májusában írott „A ’baloldaliság’, a kommunizmus gyermekbetegsége” c. művében Lenin mindenekelőtt leszögezi, hogy „... a kisüzemi termelés, sajnos, még nagyon-nagyon sok maradt a világon, és a kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát.”¹⁴ Tervezői hangulatában Lenin kitartott amellett, hogy még a forradalom után is „... ennek az országnak a proletariátusa hosszú időn át gyengébb lesz, mint a burzsoázia...”, ugyanis „... annak az osztálynak a kisárutermelői, amely a burzsoázia uralmát megdöntötte, spontánul és állandóan visszaállítják, feltámasztják a kapitalizmust és a burzsoáziát.”¹⁵ Elég tisztán látta, hogy „A központosított nagyburzsoáziát legyőzni ezerszerte könnyebb, mint ’legyőzni’ a kistulajdonosok millióit és tízmillióit, márpedig ezek a maguk mindennapi, hétköznapi, láthatatlan, megfoghatatlan bomlasztó tevékenységével éppen azokat az eredményeket érik el, amelyekre a burzsoáziának szüksége van, amelyek a burzsoázia restaurálásához vezetnek.”¹⁶

Történeti visszatekintésében Lenin megjegyzi, hogy a múltban, a válások idején az ilyen kis agrár, kereskedő és ipari tőkéseket legfeljebb a „kispolgári forradalmiság” jellemezte, amely „... az anarchizmusra hasonlít, illetőleg egyet-mást kölcsönöz tőle és minden lényeges dologban eltér a következetes proletár osztályharc követelményeitől és szükségleteitől.” De még ez is ingatag, és rövidéletű lelkesedés volt; „... a kistulajdonos ..., akár a kapitalizmusban állandóan elnyomatásnak, s igen gyakran az életviszonyok hihetetlenül erős és gyors romlásának van kitéve és tönkremegy, könnyen csap át szélsőséges forradalmiságba, de nem képes arra, hogy kitartást, szervezetséget, fegyelmet és állhatatosságot tanúsítson”. Lenin marxizmus értelmezése szerint „A kapitalizmus borzalmától ’megvadult’ kispolgár olyan társadalmi jelenség, amelyet az anarchizmushoz hasonlóan minden tőkésországban megtalálunk”. Az igazi forradalmároknak résen kell lenniük a kispolgári forradalmisággal szemben, mert „Az ilyen forradalmiság állhatatlansága, meddő volta, az a sajátossága, hogy gyorsan meghunyászkodásba, közönybe, képzeltébe, sőt az egyik vagy másik ’divatos’ burzsoá áramlatért való ’eszeveszett’ rajongásba csap át – mindez köztudomású”.¹⁷

Leninnél a nagyburzsoázián és a nemességen kívül mindenki, aki nem volt igazi proletár, korlátozott és megbízhatatlan kispolgárnak számított; ebbe

a kategóriába tartoztak a kézművesek és kisiparosok, a boltosok, a kis- és középparasztok, az alacsony és középszintű köztisztviselők és a munkárisztokraták egyaránt. Másszóval olyan lendületes definíciót ad, hogy az értelmiség bizonyos részein kívül mindenki benne foglaltatik. A hatalomátvétel után viszonylag könnyű lesz végleg elmozdítani a földesurakat, nagytőkéseket és a magasrangú kormányhivatalnokokat. S ha a nagyburzsoázia és a magas hivatalnokok helyét a bolsevik káderek foglalják el, az alárendelt kormányhivatalnokokat és munkárisztokratákat ezek már könnyen kézben tarthatják.

Sokkal nehezebb viszont azokat a gazdasági és társadalmi osztályokat asszimilálni és ellenőrizni, amelyek részei ugyan az oly tágan meghatározott kispolgárságnak, mégis rendelkeznek a gazdasági függetlenség valamely eszközével, akár tőke, akár föld vagy szerszámok formájában. S noha ezt a független réteget, nevezetesen a „kisárutermelőket” „fel kell számolni”, „nem lehet elkergetni, nem lehet elnyomni” őket. A forradalmi proletariátusnak „ezekkel össze kell férni” akkor is, ha a „... kisárutermelők a proletariátust minden oldalról körülveszik a kispolgárság levegőjével, átítatják, demoralizálják vele a proletariátust, aminek következtében a proletariátus soraiban állandóan kiújul a kispolgári gerinctelenség, szétforgácsolódás, individualizmus, az átmenet a lelkesedésből a csüggedésbe”. A független termelőket, beleértve a parasztságot is, amely épphogy csak kisajátította a nagy földbirtokosok földjét, az osztályöntudatos proletariátus központositott, fegyelmezett élcsapatának „... igen lassú, óvatos szervező munkája lehet (és kell) átformálni, átnevelni”.¹⁸

Röviden, a hatalomátvétel és a polgárháború után Lenin belátta, hogy Oroszországban ugyanúgy számolni kell egy gazdaságilag termelékeny, ám politikailag megbízhatatlan kispolgársággal, mint másutt. A marxisták és a liberálisok már régóta becsmérlően használták a „kispolgárság” fogalmát. S bár Lenin tovább fokozta ezt, ugyanakkor rájött arra is, hogy ez a nemosztályszerű osztály vagy félig osztály, amely kvázi-munkásokból és kvázitőkésekből áll, továbbra is fennmarad, s nem is csupán gazdasági, társadalmi és politikai anakronizmusként vagy maradványként.¹⁹

A 19. század első felében az Egyesült Államok minden bizonnyal a legközelebb állt ahhoz, amit a független kistermelők és kistulajdonosok országának neveznénk. Az Egyesült Államokban egy példaszerűnek tekinthető alsóközéposztályi nemzet, társadalom és kultúra valósult meg. De öröksége és korai kezdetei folytán a középosztályi Amerika mítosza és álma élte. S a hamis kép, miszerint Amerikában nem alsóközéposztályi, hanem

középosztályi társadalom él, máig is fennmaradt: túlélte a kapitalista fejlődésnek egy egész századát, amelynek során a független kistulajdonosok átadták a vezető helyet az ipar parancsnokainak, a gyári munkásoknak és a fehérgallérosoknak.²⁰

Napjainkban ismét új erőre kap a középosztályi társadalom beteljesülésének és igéretének mítosza, mivel Amerika lett a világ első olyan nemzete, amelyben a nem fizikai munkát végzők határozottan többségben vannak a fizikai dolgozókkal szemben – még akkor is, ha tekintetbe vesszük a nők túlsúlyát az irodai és az elárúsító személyzetben. A többi fejlett ipari társadalom még nem lépte át ezt a küszöböt, de azért már közelednek ahhoz a kritikus ponthoz, hogy a bérből élők társadalmából a fizetésből élők társadalmává alakuljanak át. Azonban „középső Amerika” társadalmát sok iparosodott vagy iparosodó ország kritikátlanul prototípusnak tart, mindennek inkább elmondható, mint középosztályi burzsoá társadalomnak. Valójában egy olyan egyedülállóan alsóközéposztályi nemzetnek lehet tekinteni, amelynek munkaereje nagyobb részben nem fizikai, szerényen fizetett, teljes függőségben lévő dolgozókból áll. Az ún. „középső Amerika” társadalmának másik kritikus rétege a gyorsan növekedő, bérből élő fizikai munkásarisztokrácia, mind jövedelme, mind pedig vagyona, életstílusa, aspirációi és az önmagáról való gondolkodás szempontjából. Ugyanez mondható el a független kisüzlettulajdonosokról, az építkezési vállalkozókról és a szolgáltatókban dolgozókról.

Az alsóközéposztály és a felső establishment viszonya egyszerre békés és feszültségteljes, hiszen az alsóközéposztályban a vágyakozás és az elutasítás érzései keverednek. Ugyanakkor az alsóközéposztály egyre feszültebben viszonyul az „alatta” lévő, többnyire képzetlen, etnikailag hátrányos helyzetű, megszorult munkásokból álló alsóbb osztályhoz. A krónikus egyensúlyhiányban szenvedő gazdaságban a kispolgárság jövedelmének növekedése, életszínvonalának emelkedése és aspirációi veszélyben forognak. S ami még ennél is fontosabb, presztizse és önbecsülése is aláaknázódik, mégpedig két okból. Abban a társadalomban, ahol a dolgozók többsége már tipikus „középső amerikaiak” számít, s már nem proletár, illetve nem fizikai munkából él, az alsóközéposztályhoz való tartozás nem jelent többé megkülönböztető társadalmi rangot. Továbbá a fizikai dolgozók anyagi megbecsülése egyre hasonlabb az egyszerű fehérgallérosokéhoz, s ugyanez áll esélyeikre és az életmódjukra is, s ez még inkább aláássa a kispolgárság valós vagy illuzórikus fennsőbbiségérzetét.

Másszóval, az Egyesült Államokon belül eltűnőfélben vannak az álta-

lánosan feltételezett különbségek az alsóközéposztály nagy része és a fizikai dolgozók nagy része között. Így aztán mindazok, akik felkapaszkodtak a mobilitási létra első fokaira, szorongani kezdenek, nehogy nekik, vagy gyermekeiknek útját állja valaki, vagy netán lejjebb csússzanak.

A szorongató körülmények hatására az alsóközéposztály önbizalmát veszti, félelmek és szorongások áldozatául esik, s egy súlyos gazdasági válság esetén könnyen felhasználhatóvá válik valamilyen dühöngő, bűnbakkereső és atavisztikusan millennarisztikus politika támaszául.

A 19. század végére a régi, független alsóközéposztály nem avult el, nem szűnt meg, nem kényszerítették a proletariátus sorai közé és magától sem vegyült el benne. Ingatag helyzetében egyrészt kollektív nyomást gyakorolt a kormányokra segítségért és védelemért. Másrészt, és ez a fontos, ugyanaz a gazdasági, technikai és bürokratikus átalakulás, amely a régi alsóközéposztály kulcsfontosságú részei alól kihúzta a talajt, meggyorsította a nagyvárosokban és a vidéki városokban élő alkalmazotti, új és független alsóközéposztály fejlődését. A hanyatló és emelkedő rétegekből végül is egy szinkretikus alsóközéposztály állt össze, egy olyan heterogén keverék, amelynek elemei nemritkán összeegyeztethetetlenek mind a foglalkozás, mind pedig a gazdaság, a társadalom és az ideológia vonatkozásában.

A nominalisták szerint az egyre növekvő alsóközéposztály túlságosan heterogén és körvonalazatlan ahhoz, hogy egyetlen elnevezést alkalmazhassunk az egészre, vagy hogy szigorú fogalmi keretek között definiálhassuk. De minimálisra csökkenthetjük azt a veszélyt, hogy olyan szociológiai absztrakcióhoz jutunk, amely maga teremti meg igazságának feltételeit, ha egyfelől figyelembe vesszük az alsóközéposztály összetett voltát, másfelől pedig azokat a konkrét strukturális feltételeket, amelyek válság esetén az osztály döntő elemeinek politikai reakcióit meghatározzák. Hogy válság esetén az alsóközéposztály egységessé válik-e vagy éppenséggel szétesik, az természetesen rengeteg tényezőtől és körülménytől függ, például attól, hogy látens kollektív tudata és hagyományos politikai kötődései milyen természetűek és intenzitásúak, s hogy kik azok a politikusok, akik mobilizálják és harcba viszik.

A történészeknek végre fel kellene hagyniuk az alsóközéposztály jelenlétének elvont megkérdőjelezésével Európa (és Amerika) történelmében, s a problémát inkább empirikus vizsgálatnak kellene alávetniük. Meg kellene vizsgálni, hogy milyen volt az összetétele, belső élete s hogy milyen hajtóerők által tudott fennmaradni és újjászületni, valamint hogy a kiegyensúly-

lyozott korszakokban hol húzódtak a határok közte és a többi osztály között. Foglalkozni kellene az osztálytudatával és azzal, hogy politikailag hogyan viselkedett feszült helyzetekben.

S a történészeknek a kutatás megtervezéséhez és megalapozásához még azt sem kell előre eldönteniük, hogy szótárunknak melyik kifejezése lesz a legkevésbé félrevezető, vagy a legcélravezetőbb: alsóközéposztály(ok)-ról, petite bourgeoisie-ról, Kleinbürgertumról avagy átmeneti osztály(ok)ról beszéljenek-e. Egyenlőre elég abból kiindulni, hogy „nem osztályszerű osztály”, vagy marxista megfogalmazásban: önmagában való, de nem önmagáért való osztály.

A történész számára az alsóközéposztály fogalmának minden szigorú meghatározása azzal a veszéllyel jár, hogy túl általános és statikus, és ezért használhatatlan meghatározás lesz. De az ilyen természetű kutatásban nem nélkülözhető valamilyen előzetes, kísérleti definíció. Éppen ezért átmenetileg megállapíthatjuk, hogy az alsóközéposztály olyan emberekből áll, akik (1) olyan munkával keresik a kenyerüket, amely elsősorban nem fizikai munka, nem igényel állandó fizikai erőfeszítést, továbbá megkövetel valamilyen csekély képzettséget; (2) objektív kritériumok (jövedelem, vagyon, képzettség, lakóhely stb.) szerint nem tartoznak sem a felső osztályhoz, sem pedig az alsó néposztályhoz; (3) akik tisztában vannak azzal, hogy sem az egyikhez, sem a másikhoz nem tartoznak, de felfelé törekszenek; (4) akik felfelé való mobilitásukat határozottan individualista eszközökkel igyekeznek megvalósítani; (5) akik a magántulajdont szentnek és sérthetetlennek tekintik; (6) akik feltűnően alkalmasak arra, hogy magasabb osztálybeliek gyámolítsák, illetve magukhoz emeljék őket; (7) akik igyekeznek gyermekeik előrejutási esélyeit megvédelmezni vagy megjavítani; (8) akikben végzősoron erősebb a félelem attól, hogy feszült helyzetekben le-, vagy visszacsúsznak a szegénytelen foglalkozások, illetve a fizikai munka szintjére, mint a vágy, hogy bekerüljenek az abszolút középosztályba; és végül (9) akik csak a súlyos válságok idején szövetkeznek összehangolt politikai akciókra.

A társadalmi osztály marxista felfogásának igazolásához, finomításához és tisztázásához keresve sem találhatnánk jobb módot, minthogy kipróbáljuk, hogy alkalmas-e az alsóközéposztály vizsgálatára. Az alsóközéposztály a proletariátusnál és a burzsoáziánál is meggyőzőbben tanúsítja, hogy a termelési viszonyok szükségszerű, de mégsem elégséges meghatározói az osztálynak. Nem az anti-marxisták, hanem Marx és követői azok, akik maguk állították, hogy az osztály helye a gazdaságban, társadalomban és az ál-

lamban nem kizárólag a közös gazdasági érdekek függvényében alakul, hanem az ideológiai és politikai viszonyok is meghatározzák, és éppen a fejlődési konfliktusok fordulópontjain. A tiszta gazdasági determinizmus fölötti meddő vita helyett a marxistáknak és kritikusaiknak inkább a gazdasági, ideológiai és politikai tényezők komplex keveredéséről és viszonyáról kellene vitatkozniuk.

Az alsóközéposztály problémája különlegesen nehéz feladatot jelent a társadalomtudósok számára, függetlenül attól, hogy mi a világnézetük. Hiszen ez az osztály belsőleg többszörösen megosztott, mégpedig úgy, hogy osztályt alkotó csoportok gazdasági érdekei összeegyeztethetetlenek, különösen az akut gazdasági válságok idején. De míg az alsóközéposztály gazdasági és társadalmi koherenciája ingatag, addig nézetrendszere szinte páratlanul egységes: a közös gazdasági érdekek struktúrájában jelentkező réseket sűrű ideológiai tömítés tapasztja be. S különösen a nagy társadalmi és gazdasági megrázkódtatások idején, amikor ezek a rések kitágulnak, egészen világossá válik, hogy az alsóközéposztály magábanvaló osztály, autonóm osztálytudattal. Másfelől persze a zavaros helyzetekben nem tud igazán kiállni magáért mint osztályért, úgyhogy végül mindig a fölérendelt elit(ek) politikai segédcsapata marad.

Marxnak a Brumaire tizenharmadikában tett megállapítása a francia független kisparasztokról az egész alsóközéposztályra érvényes.

„Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják – annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztek között csak helyi összefüggés van, és érdekük azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet – annyiban nem képeznek osztályt. Képtelenek ezért arra, hogy osztályérdekeiért a saját nevükben akár egy parlament által, akár egy konvent által érvényre juttassák. Nem tudják önmagukat képviselni, képviselőre szorulnak.”²¹

Súlyos gazdasági és társadalmi válságok idején a kispolgárság sajátos életstílusa, ethosza és tagjainak személyiségjegyei jóval inkább kihatnak politikai magatartására, mint a paraszteké vagy a munkásoké az övékre.

Igaz, hogy a Kommunista Kiáltvány szerint „... a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt ... a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul”. De ugyanebben a politikai pamfletben található az is, hogy a Mittelstande, a középosztályok megkísérik elhárítani vagy visszafogni saját gazdasági elavulásukat és társadalmi leértékelődésüket. S a fennmaradásért ví-

vott harcban az alsóközéposztály elszántan „megpróbálja a történelem kerékét visszafordítani”, kész túlmenni a politikai konzervativizmuson, el egészen a nyílt reakcióig.

Engels és Marx hangsúlyozzák, hogy az alsóközéposztály gazdasági érdekei, mentalitása és politikai viselkedése mennyire hasonló: „... kereskedelmi ügyleteinek és hitelműveleteinek kicsinyes jellege...” kulcsa politikai ingadozásának.²² De, különösen a forradalmi zűrzavarban, amikor a falusi vagy a városi proletariátus – vagy mind a kettő – alulról fenyegeti, az alsóközéposztályt sebezhetősége és társadalmi bizonytalansága arra készíti, hogy felhagyjon az ingadozással és hártsa el a további kockázatot. Ilyenkor amögé áll, aki a „... tulajdon, család, vallás, rend...” védelmét igéri, és azt, hogy ellátja adókedvezményekkel és olcsó hitellel.²³

Marx és Engels nem annyira történetileg, mint inkább logikailag előre vitetett képükben vitathatatlanul eltúlozták a független alsóközéposztály hanyatlásainak várható ütemét és mértékét, s alábecsülték az újjászületésre, illetve az átalakulásra való képességét, továbbá nem látták előre a hivatalnokokból, műszaki szakemberekből és értelmiségiekből álló, alkalmazotti, gazdaságilag „improduktív” alsóközéposztály nagymérvű megnövekedését. Rendszerük mindazonáltal értékes keretet ad annak vizsgálatához, hogy milyen összefüggés van a vegyes összetételű kispolgárság bizonytalan gazdasági és társadalmi helyzete, terméketlen világnézete és zavaros politikai magatartása között.

A kiegyensúlyozott korszakokban az alsóközéposztályt a fölötte lévő elitek igen rossz megvilágításban látják. Lenézik a kispolgárt, középszerűnek, provinciálisnak, konformistának, ambíció híján valónak, parazitának, önzőnek, merevnek, sértődékenynek, prűdnek és moralizálóknak tartják. S a megvetést csak fokozza, hogy az utóbbi időben a hivatalnokok, műszaki szakemberek és az értelmiségiek oly lelkes fogyasztóivá váltak a standardizált árucikkeknek, a személytelen szolgáltatásoknak, az olcsó zsurnalizmusnak és a kommersz kultúrának.

De a hatalmi eliteknek a válságok idején sem kell igazán tartaniuk az alsóközéposztálytól. A Kleinbürger természeténél fogva nehézkes. Azonkívül anyagi és lelki tényezők egyaránt a fennálló rendhez kötik, úgyhogy nemigen támogat olyan radikális törekvéseket, amelyek a rendszer fennmaradásával összeegyeztethetetlenek. Továbbá, amint az elitek az első jelét látják annak, hogy hatalmuk komolyan veszélyben forog, nyomban felelevenítik vagy újra kialakítják az alsóközéposztály pozitívabb képét: a műszaki

szakembereket és a mérnököket azért ünneplik, hogy élnek a rájuk ruházott hatalommal, a művezetőket és a felügyelőket azért, hogy fegyelmet tartanak és ellátják az ellenőrzést, az elárusító és az irodai személyzetet azért, hogy biztosítják a javak és szolgáltatások normális elosztását és végül a köztisztviselőket azért, hogy a létfontosságú közfeladatok ellátásával nélkülözhetetlen láncszemet alkotnak az állam és polgárai között.

Társadalmi viszonylatban az alsóközéposztály tehát mintegy az ütközéscsillapító szerepét tölti be és segít az alatta lévő rétegek kitörését megfékezni.³¹ S nemcsak csökkenti a tőkés és a munkás, illetve a földesúr és a paraszt összeütközésének erejét, hanem közvetít, hidat is alkot közöttük.

A kispolgárság továbbá kitűnő mobilitási csatorna: befogadhatja és be is fogadja a felfelé mobil szakképzett munkásokat, saját duzzadó soraiból pedig még feljebb, a jövedelmi és a státus-létra magasabb fokaira tornászva fel tagjait. Azonkívül biztonsági háló is, amely felfogja a felsőközéposztály és a nagyburzsoázia soraiból kiöregedett és lecsúszott embereket.

Az elitek egyes csoportjai ezért hát bizonyos fordulópontokon felhagynak azzal, hogy a kispolgárságot letorkolják és sérteggessék filiszteri közönységessége miatt, s dicsőíteni kezdik. A józan kispolgárságot az erényes parasztsághoz hasonlóan olyan személyes és társadalmi tulajdonságaiért üdvözlik, amelyeket a kapitalista társadalom már-már elhomályosít: önállóságáért, takarékoságáért, szorgalmáért és mértéktartásáért. Azért hízelegnek a Kleinbürgernek, mert a tulajdon, a család, a „munkakedv”, a vallás és a patriotizmus zászlóvivője.

Azonkívül a megszorult elitek számára a kispolgárság politikai tartalékhadseregeként is fontos. Hiszen ennek a magában való, de nem magáért való osztálynak a mozgósításához elég, ha megfelelő módon manipulálják a saját nézetrendszerébe ágyazódott vonzódásokat, jeleket és szimbólumokat.

S míg felülről a hatalmi elit jó időkben szüntelenül ostorozza a kispolgárságot, rossz időkben pedig álnokul hízeleg neki, alulról a munkások közül sokan úgy tekintenek erre az osztályra, mint a fizikai munka világából való menekülési lehetőségre. A szocialista ideológusok éppen azért állították be rossz színben a kispolgárságot, azért vádolták az egyes kispolgárt nagyravágyással, parazitassággal, s az egész osztályt „hamis tudattal”, amely a „reakciós ármánykodás megvesztegetett eszközeivé” teszi őket, mert tudták, hogy a munkások maguk is mennyire vágynak arra, hogy független kisvállalkozók lehessenek, vagy fehérgalléros álláshoz jussanak.

Ha mármost arra vagyunk kíváncsiak, hogy az alsóközéposztálybeliek miként vélekednek magukról, mindenekeelőtt azt kell észrevennünk, hogy

feltűnően büszkéek arra, hogy kiemelkedtek a pusztán fizikai munka világából. Másszóval, felsőbbrendűnek tekintik magukat azoknál a munkásoknál, akik még nem lépték át a szigorúan fizikai munka és a nem fizikai munka határát, hiszen számukra ez a legfontosabb választóvonal. Igaz ugyan, hogy a kézművesek maguk is végeznek fizikai munkát, de személyes munkájukhoz személyes tőkájuk párosul és maguk is hoznak adminisztratív és kereskedelmi döntéseket. S az alsóközéposztálynak ez a független rétege az egész kispolgárság ethoszában központi helyet foglalt el munkaerőkölcseivel, függetlenségével és önállóságával – egészen addig, ameddig a kishivatalnokok, műszaki szakemberek és értelmiségiek rétege tömegessé nem vált. Addig ugyanis a kispolgár akár független, akár alkalmazott volt, jobban élt, mint a fizikai munkás. Nagyobb volt a jövedelme, több volt a vagyona, nagyobb biztonságban élt, előmeneteli lehetőségei jobbakk voltak, kellemesebb környezetben dolgozott és munkájában s szabadidejében egyaránt többet érintkezett nála magasabb helyzetben lévőkkel.

De hagyjuk az alsóközéposztály vélekedését önmagáról. Objektíve megállapíthatjuk, hogy egészen a közelmúltig az alsóközéposztály nemcsak azokat a hagyományos, független Kleinbürgereket szívta magába, akik kidőltek a sorból, hanem a munkásoknak azt az elitrétegét, amely kiemelkedett, vagy kiemeltetett a proletariátusból. Továbbá az alsóközéposztálynak ez a kettős szívóhatása erősebben érvényesült, mint az, hogy ugródeszkeként szolgáljon a nagyburzsoázia felé; azokhoz, akik a termelőeszközök tulajdonában vannak, koncentrált politikai befolyással rendelkeznek, magas társadalmi presztizst élveznek és nem annyira helyi, mint inkább kozmopolita látókörűek.

De végsősoron az alsóközéposztály mégis a felfelé és a lefelé való mozgás lépcsője, kiváltképpen az átalakulásban lévő társadalmakban. Persze minthogy a kispolgárság roppant masszív és népes osztály, nehéz meghatározni és mérni, hogy mekkora a belső mozgása, illetve hányan kerülnek újonnan bele és hányan kerülnek kívül rajta. Ennek ellenére meg kellene kísérelni megvizsgálni a gazdasági, foglalkozási és társadalmi előmenetel csatornáit, a generáción belüli és a generációk közti társadalmi emelkedés méreteit és azt, hogy az oktatás hogyan befolyásolja az előrejutási esélyeket. Különös figyelmet kell szentelni azoknak az általánosabb társadalmi körülményeknek, amelyek az alsóközéposztály mobilitásának módját, folyamatát és mértékét meghatározzák, s itt nemcsak a gazdasági növekedés ütemét kell szem előtt tartani, hanem a technika és a tudomány fejlődését, valamint az adminisztráció megváltozását is, hiszen mindez új pályák lehetőségeit nyitja meg.

Az alsóközéposztályról azt szokás mondani, hogy tagjainak egyéni szorongása és az osztály egészének kollektív féelme a lefelé való mobilitástól páratlan méreteket ölt. Ezt a feltevést igazolni kellene, mégpedig úgy, hogy az alsóközéposztály szubjektív élményeit össze kellene vetni azzal, amit a társadalmi hanyatlás objektív természetéről, módjáról és mértékéről tudunk. De minden ilyen típusú vizsgálatnál meg kell különböztetnünk azokat a kispolgárokat, akik a fizikai munka világából emelkedtek ki, és a visszasüllyedéstől rettegnek, és azokat, akik alsóközéposztályi szinten indultak neki az életnek.

Ahogy lenni szokott, egy sor objektív tényező és szubjektív félreértés keveredik a kispolgárság szorongásában, s ezek együttesen alakítják ki a féelmet attól, hogy belekerül a lefelé irányuló mozgásba, s így vagy lealacsonyító munkát kell vállalnia, vagy egyenesen a proletariátus soraiba süllyed. S bármilyen arányban táplálják is ezt a grande peur tények illetve félreértések, annyi biztos, hogy léteznek, s hogy nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyit eddig szenteltek neki. Az alsóközéposztály szeszélyes és néha kétségbeesett átpolitizálódása a gazdaság és a technika – számára kedvezőtlen – változása által kiváltott pánikhangulatban gyökeredzik, s ezt a ciklikus válságok csak tovább fokozzák. De miként a felső osztályok sem szokták önként hurokba tenni a nyakukat, az alsóközéposztály gyengülő csoportjai ugyanúgy megpróbálják megfordítani vagy lelassítani a hanyatlásukat előidéző folyamatokat. A fennmaradásért folytatott küzdelmük során létrehozzák és megerősítik gazdasági és szakmai szervezeteiket; politikai lobbykat, érdekszövetségeket és frakciókat hoznak létre; különböző politikai szövetségek, pártok vagy mozgalmak támogatóivá illetve tagjaivá válnak; s végül, ha kell, érdekeiket az utcákon és a tereken védik meg.

Homályos és negatív közösségérzetük – miszerint ők sem a burzsoáziahoz, sem a munkássághoz nem tartoznak – a kiélezett válsághelyzetek hatására politikai tudatossággá alakul át, amely mostmár a gazdasági, társadalmi és kulturális identitás belátásán alapul. Persze az alsóközéposztály különböző foglalkozási és szakmai csoportjait megosztó gazdasági ellentétek és státus-egyenlőtlenségek ilyenkor sem tűnnek el. De az egyensúly szélsőséges megbomlásának idején előtérbe kerülnek az egzisztenciális kérdések, s ilyenkor a *belső* feszültségek jelentősége csökken, míg a külső gazdasági és társadalmi erőkkal való konfliktusok jelentősége megnő. És noha az alsóközéposztály és a többi osztály között meghúzódó határvonalak továbbra is kétértelműek és labilisak maradnak, mégis inkább demarkációs vonalnak, mint a határátlépést megkönnyítő hídnak számítanak.

Tehát a súlyos válságok hiába idéznek elő nagyobb feszültséget és versengést az alsóközéposztály főbb csoportjai között, s az egyes csoportokon belül is, tény, hogy ilyenkor mégis megerősödik társadalmi hovatartozásuknak és sorsuk közösségének tudata. Foglalkozási és szakmai öntudatuk, valamint az egyébként szunnyadó társadalmi elkülönültség-érzetük ilyenkor annyira felfokozódik, hogy szinte osztálytudattá válik. S a foglalkozási és szakmai öntudat túlhaladása csak részben spontán. S ahhoz, hogy ez ne legyen múlandó, politikai aktivistákra van szükség – mind az alsóközéposztály soraiból, mind pedig kívülről –, akik artikulálni tudják, mozgósítják és irányítják osztálytudatát. Csak a politikusok segítségével tehet szert a kispolgárság saját ideológiára. Az ideológiai számvetés és mozgósítás nem tűntetheti el az alsóközéposztály főbb csoportjait megosztó társadalmi és gazdasági különbségeket, de csökkentheti őket.

A szembeszököen összetett kispolgárság legfontosabb közös nevezője valószínűleg a forradalmi összeütközéssel szembeni ellenérzése: csak kevés csoportjáról képzelhető el, hogy frontális támadást indít a fennálló gazdasági és társadalmi rendszer ellen, vagy hogy ilyen támadásban részt vesz, akár egy esetleges válság idején is. Sőt, a forradalmi kihívással szemben a status-quo-t védelmező, negatív egységen túl a kispolgárság mind a három lényeges ellenforradalmi erőnek támasza: az alsóközéposztály egyes csoportjai a konzervativizmus, mások a reakció és megint mások az ellenforradalom zászlaja mögé sorakoznak fel.³² Röviden tehát az alsóközéposztály egyfelől egysegés abban, hogy elutasítja a radikális forradalmiságot, másfelől azonban megosztott is, amennyiben különböző csoportjai a rendezetlen politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok restabilizációját más és más célkitűzések alapján, más és más eszközök segítségével képzelik el.

De az is félrevezető lehet, ha csak az alsóközéposztály taktikai és stratégiai összhangjának a hiányát hangsúlyozzuk, éppúgy, mint ha csak az egyiséget. Kétségtelen, hogy a kistermelők és a szolgáltató kisiparosok gazdasági érdekei és társadalmi viszonyai eltérnek a kishivatalnokokétól, a köztisztviselőkétől és az értelmiségiekétől. De az is biztos, hogy mindannyian érdekeltek a fennálló rendszer fennmaradásában, hiszen ez a legfőbb záloga gazdasági, társadalmi és kulturális helyük egyébként kétes fennmaradásának, s ennek a helynek a megőrzéséért lelkileg is oly nagy áldozatokat hoztak. És ennek tudatában a régi kisvállalkozók hagyományos jogainak védelmét viszonylag könnyen össze lehet egyeztetni az új fehérgallérosok méltányos követeléseivel. Az alsóközéposztály nagy tömegei készségesen felzárkóznak egy olyan program, vagy akár ideológia mögé, amely a rend, a tulajdon, az

egyéni teljesítmény és képességek megbecsülését, nyitott érvényesülési lehetőségeket (gyermekük számára) és méltányos kormányzást hirdet; s amely elítéli a gazdasági és kormányzati megalomániát, a kiugró gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, a kulturális újdonságokat, a szexuális felszabadulást és a kozmopolitizmust; továbbá olyan látszólag radikális reformokat javasol, amelyek mindazonáltal összeegyeztethetőek a fennálló gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerrel. Egy ilyen platformnak még csak nem is kell valami nagyon kidolgozottnak lennie, elég, ha a megszorult köztes osztálynak igazságosabb elosztást, önállóságot, kedvezőbb gazdasági, társadalmi és oktatási törvénykezést ígér. Persze így is maradnak az alsóközéposztálynak olyan csoportjai, akikben a gazdasági és társadalmi válságtól való félelem annyira megnöveli a lappangó, belső szorongásokat, hogy nagyon is fogékonnyá válik különböző politikán túli, idegengyűlölő és konspiratív törekvések iránt.

Összegezve az eddig elmondottakat: akármilyen széttagolt is a kispolgárság rendezett időkben, belső egysége a súlyos válságok alatt jelentősen megnő. A destabilizáció korai szakaszaiban előfordul, hogy valamely radikálisan rendszerellenes csoporthoz szegődik. De azután megtorpan és nem vesz részt olyan szövetségekben és összeütközésekben, amelyek összeomlással fenyegetik azt a gazdasági, társadalmi és politikai felépítményt, amelyben meghatározott, bár ingatag helyet talál magának. És végül a viszonyok újbóli megszilárdulásának fontos társadalmi és politikai hordozójává lép elő, noha ebből nem neki, hanem a magasabb társadalmi osztályoknak és a kormányzó eliteknek lesz hasznuk, azoknak, akiktől immár újra és örökre függeni fog, s akik iránt sértettséggel vegyes irigységet érez.³³ Akárhogy ingadozik is kezdetben az alsóközéposztály, végül is a hatalmi elit javára és az alsóbb néposztály rovására oldja meg kétértelmű és feszült osztály-, státus- és hatalmi viszonyainak problémáját. A konzervatívizmusnak ez a belső magja, amely a súlyos társadalmi és politikai válságok pillanatában kerül felszínre és mindig megvan az alsóközéposztály valamennyi csoportjában, ez az, ami lehetővé teszi, hogy e csoportokat összefüggő jelenségként és értelmes történelmi problémaként kezeljük.

(The Journal of Modern History, Vol. 47, No. 3, Sept. 1975)

JEGYZETEK

1. E cikk nem foglalkozik a kispolgárság jelenségével Japánban és a nem nyugati fejlődő országokban. De talán kiindulópontot adhat az alsóközéposztálynak – beleértve az imperialista korszak idegen betelepülőit és állami hivatalnokait – tanulmányozásához az Európán kívüli világban, ahol az emberiség többsége él.
2. E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York, 1964).
3. Emil Lederer, *Die Privatgestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung* (Tübingen, 1912); Carl Grünberg, *Der Mittelstand in der kapitalistischen Gesellschaft* (Lipscse, 1932); C. Wright Mills, *White Collar* (New York, 1951); Richard F. Hamilton, *Class and Politics in the United States* (New York, 1972); Nicos Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui* (Párizs, 1974); és C. Baudelot, R. Establet és J. Malemort, *La petite bourgeoisie en France* (Párizs, 1974), különösen a 6. fejezet.
4. Daniel Bell, *The Coming of Post-industrial Society* (New York, 1973).
5. Lásd: Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies* (London, 1973), különösen a 111–114 és a 185 oldalakat.
6. A 81. oldalon adunk egy kísérleti fogalmi meghatározást.
12. Heinrich August Winkler, *Mittelstand, Demokratie, und Nationalsozialismus* (Köln, 1972).
13. Werner Sombart, *Was verstehen wir unter dem Mittelstand?* (Göttingen, 1897); Johann Wernicke, *Kapitalismus und Mittelstandspolitik* (Jena, 1907); Emil Lederer és Jakob Marschak, „Der neue Mittelstand”, *Grundriss der Sozialökonomie* 9, 1 rész (1926); és Theodor Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1932).
14. V.I. Lenin, A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége, *Lenin Ősszes Művei*, 41. kötet (Budapest, 1974), 6. old.
15. Id. mű., 52. old.
16. Id. mű., 26. old.
17. Id. mű., 14. old.
18. Id. mű., 30. old.
19. V.ö. Charles Bettelheim, *Les luttes de classes en U.R.S.S., 1917–1923* (Párizs, 1974), 139–148 és 210–216 oldalakon; és Moshe Lewin, „Society, State and Ideology in the Piatiletka” (A New York-i Columbia egyetemen 1974 novemberében a szovjet kulturális forradalomról tartott konferencián elhangzott előadás.).
20. V.ö.: V.F. Calverton, *The Liberation of American Literature* (New York, 1932); Lewis Corey, *The Crisis of the Middle Class* (New York, 1955); és Samuel P. Hays, *The Response To Industrialism, 1885–1914* (Chicago, 1957).
21. Karl Marx, *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (MEM 8. kötet), 187. old.
22. Friedrich Engels, *Forradalom és ellenforradalom Németországban* (MEM 8. kötet) 91. old.
23. Karl Marx, *Louis Bonaparte...* i.m. 113. old.
31. „Ennek az osztálynak az igazi jelentősége abban rejlik, hogy a burzsoázia számára ütközéscsillapítóként funkcionál.” (George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (London, 1937), 156. old.) Orwell, írásának második részében kitűnő betekintést ad az

alsóközéposztály világába, s abba, hogy ez a világ mennyire érzéketlen a klasszikus szocialista felhívásokkal szemben.

32. A konzervativizmus, a reakció és az ellenforradalom meghatározását lásd: Arno J. Mayer, *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870–1956* (New York, 1971), 48–55 old. és a 3. fejezet.
33. Max Scheler, *Ressentiment*, (New York, 1972), különösen az 1. fejezet.

GERD HARDACH

OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK NÉMETORSZÁGBAN, 1848–1970; A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

I. Az utóbbi évek társadalomtörténeti vitáiban – a társadalmi struktúrák és folyamatok mellett – különösen fontos kutatási területként merült fel a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok kérdése, sőt, a definíciós kísérletekben ezt úgy emelték ki, mint olyan meghatározó elemet, amely a társadalomtörténetet megkülönbözteti a többi történelmi részdiszciplínától.¹ E programszerű megállapítás ellenére a társadalmi struktúra történeti elemzéséhez szükséges fogalmi eszköztár fejlődése és a társadalmi struktúra empirikus vizsgálata, – pl. a német ipari társadalomé –, csak a kezdeteknél tart. E hiánnyal áll összefüggésben az itt következő kísérlet, amely elméletileg és gyakorlatilag pontosabban szeretné meghatározni az „osztály” fogalmát, mint a társadalmi struktúra történeti elemzésének központi kategóriáját.²

A társadalmi struktúra többjelentésű fogalom; számos definíciós kísérletet élt meg és élt túl, anélkül, hogy az általános megegyezés létre jött volna. A társadalmi struktúra elemzése legszélesebb értelemben a társadalom társadalomtudományi leltározásának felel meg; a népesség térbeli és gazdasági tagozódásából indul ki, a társadalom részterületein keresztül, mint a család, nevelés- és művelődésügy, a munka és a hivatali élet világa stb., a társadalmi rétegződés és mobilitás aspektusáig és végül a politikai alkotmányig terjed.³ A társadalmi struktúra e széles interpretációjától, mindenekelőtt a marxista társadalomtudományban, a társadalmi struktúra szűkebb fogalmát különítették el, amely a gazdasági alapszerkezet,⁴ abban a marxi értelemben, hogy „a polgári társadalom anatómiáját a politikai gazdaságtanban kell keresni”.⁵ A társadalmi struktúra ebben a szűkebb értelemben a társadalom osztálystruktúrájában jut kifejezésre.

A társadalomtörténeti kutatások – az ipari társadalom kétszakaszos szociológiai elméletével való vitában –, többé-kevésbé világosan átvették azt az elméleti követelést, hogy a rétegződés történelmi elemzése többek között adalékot nyújthasson a marxi osztályelemzés igazolásához, vagy hamisításához is. Ez az igény azonban az osztályelemzés és a rétegződés-elem-

zés – ebben az időben nem szokatlan – hasonlításán alapult, miközben a szociológiában, ezeket, mint a társadalmi struktúra egymással ellentétben álló koncepcióit, világosan megkülönböztették.¹⁶

A rétegződés-elemzés célja a társadalmi egyenlőtlenség megragadása és esetleg magyarázata, egy- vagy többdimenziós rétegződési modellek segítségével. Az „osztálytársadalom” itt külön esetként jelenik meg, amennyiben a rétegződés objektív ismertetőjegyei és a szubjektív rétegspecifikus identifikálás összevonása ad egy polarizált rétegződési képet, önmagában viszonylag homogén és egymástól viszonylag tisztán elhatárolható rétegekkel (és később: osztályokkal). Ezzel szemben az osztályelemzés számára a társadalmi osztályok a (polgári) társadalom létrejöttének és fejlődésének szükségszerű alkotórészei; az osztálystruktúra általában kifejeződik ugyan a társadalmi léterületek objektív differenciálódásában és tendenciájában a szubjektív osztályöntudat fejlődésében is, de ezek nem az osztálytársadalom meghatározó jegyei. Nemcsak a marxista elmélet, hanem a korai polgári elmélet is ebben az értelemben fogta fel a polgári társadalmat lényege szerint osztályszerűen struktúrált társadalomnak. Az a megfontolás tehát, hogy vajon a társadalom a kvalifikáció, a jövedelem és a presztizs polarizációjával, valamint az osztálytudat fejlődésével „az osztálytársadalom felé” és később talán „az osztálytársadalomból tovább” fejlődik-e, bármily érdekes legyen is mint történelmi-empirikus társadalomkutatás nem alkotja az osztályelemzés lényegét. Érvényes ez a szociológikus történelem fent említett kísérleteire, de érvényes újabb Kocka társadalomra vonatkozó elgondolásaira is, amely szerint a társadalom a társadalmi élet minden területének polarizálódásával „egyre inkább osztálytársadalommá válik”.¹⁷

Az osztályelemzés szempontjából a polgári (osztály) társadalom oly mértékben alakul ki, amilyen mértékben a bérmunka és a tőke, mint meghatározó társadalmi viszony, érvényesül a rendi-feudális rendszerrel szemben. A történelmi osztályanalízis feladata eszerint elsősorban az, hogy a polgári társadalom fő osztályainak kialakulását és történelmi fejlődését nyomonkövesse. Ezt a társadalomtörténetben és a szociológiában eddig elhanyagolt témát vizsgálja a következő két fejezet, de nem azzal az igénnyel, hogy kész eredményeket mutasson be, hanem azzal a szándékkal, hogy a német társadalom struktúrája történelmi elemzésének néhány kutatási problémáját pontosítsa.

II. A korai ipari társadalmak iránti társadalomtudományi érdeklődés elsősorban az antagonisztikus osztályok, az ipari proletariátus és az ipari burzsoázia kialakulására koncentrált. Ebből a szempontból új aktualitást

nyernek a szocialista teoretikusok egykorú elemzései, így Friedrich Engels minden osztályelemzése, amelyet 1851/52-ben a németországi forradalomról és ellenforradalomról írott cikksorozatában végzett. Fejtegetése kezdetén Engels részletesen felvázolta „a nép különböző osztályainak összefüggését” az 1848-as forradalom küszöbén.¹⁸ Engels öt osztályt különböztet meg: a feudális nemességet, a burzsoáziát, a kispolgárságot, a munkásosztályt és a „kisgazdálkodók nagy osztályát, a parasztságot, amely a mezőgazdasági munkások családtagjaival együtt az egész nép nagy többségét teszi ki”¹⁹ Az agrárosztályon belül Engels négy „réteget” különít el, s ezeket a kifejtés során ismét osztályokként jelöl meg: nagy- és középparasztkok, szabad kisparasztkok, feudális zsellérek, mezőgazdasági munkások. Engels társadalomstruktúra-elemzését rendszerében az a megismerési érdek határozza meg, hogy tisztázza az 1848-as forradalom társadalmi előfeltételeit. Fő érdeklődése az ipari szektor differenciálódására irányult, a burzsoázia és a proletariátus létrejöttére a kispolgári tömeggel szemben, amely Engels szerint a nagy városokban még „a népességnek majdnem a többségét” tette ki, a kisebb városokban pedig teljes túlsúlyban volt.²⁰ Engels számára ugyanakkor a mezőgazdasági szektor kisebb jelentőségűnek tűnt, úgyhogy az agrárosztály formális koncepciójával (nagy-, közép- és kisparasztkok, feudális zsellérek és mezőgazdasági munkások) könnyen túltette magát a társadalmi osztálystruktúra politikai-gazdasági meghatározásán. Engels számára itt egyedül a feudális nemesség kiemelése volt fontos, a feudális nemességgé, amely Németországban – ellentétben Angliával és Franciaországgal – megtarthatta privilegizált helyzetét. Ez az osztályfogalom azonban nem pontos társadalmi-gazdasági meghatározáson alapult; valójában a régi feudális nemesség gazdasági helyzete alapján beolvadt a nemesi régi-junkerekből és a polgári új-junkerekből álló új kapitalista „nagybirtokos osztályba”.²¹

A németországi korai ipari társadalom osztály- és társadalmi struktúrájának kvantifikálására irányuló kezdeményezések már a korabeli irodalomban elkezdődtek. Dieterici porosz statisztikus kísérletet tett arra, hogy az 1848-as forradalom alkalmából meghatározza a porosz gyárosok és a gyári munkások új osztályának nagyságát.²² A későbbi cikkek számára az 1846-os Zollverein statisztika²³ és az 1861-es, a „dolgozó osztály”-ról szóló porosz vázlat²⁴ szolgált alapul. Észrevétlenül becsúszott közben az anakronizmus, a korai német ipari társadalomnak a Zollvereinnel vagy Poroszországgal való azonosításával, bizonyos mértékig előrevetítve így a kisméretű vagy az 1871-es nagyporosz császárságot. A korabeli identitás ellenben a Német Bund volt, amelynek határai kellett hogy megszabják az 1849-es Pál templombeli alkot-

mány szerint is a német birodalmat. Ezért a következő észrevételek, amelyek Poroszországra és néhány más Zollverein államra vonatkoznak, csak részelemzésnek számítanak, nem pedig az akkori német társadalom reprezentatív elemzésének.

A Zollverein statisztikát 1843-ban zárták le, de csak 1846-ban dolgozták fel, s így alkalmazkodtak a porosz statisztika ritmusához. Egy „gyári táblázatban” számításba vették a legkülönbözőbb üzemekben dolgozó munkásokat, a fonodáktól és a szövödéktől a sörfőzdekig és a malmokig, és egy külön „kisipari táblázatba” a kézműiparban, kereskedelemben, közlekedésben, vendéglátásban foglalkoztatottakat, valamint a változó foglalkozású nagyszámú munkást és napszámot és a cselédséget vették be. Az értékelésnél Poroszországot, Bajorországot, Szászországot, a thüringiai államokat, Badent, Hessen-Darmstadtot, Kurhessent, Nassaut, összesen 27,2 millió lakost (1846) vettek figyelembe; ebből 16,1 millió (59 %) porosz volt; Württemberg nem, Braunschweig és Frankfurt pedig hiányos adatokat küldött be, így ezeket nem vonták be az értékelésbe.

A Zollverein statisztika 1846-ra összesen 1,2 millió gyári munkást (Poroszország 660 ezer) mutat ki; 710 ezer iparossegéd és tanonc (Poroszország: 380 ezer); ebből 800 ezer mester és önálló iparos a kézműiparban, beleértve a „gépi művészeket” és az „irodalmi forgalomhoz tartozó személyeket, mint a nyomdászok, antikváriusok, könyvkereskedők (Poroszország: 450 ezer); 460 ezer alkalmazott a kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátásban, ezek nincsenek elválasztva önállókra és segédekre (Poroszország: 350 ezer); végül 4,1 millió napszámos, munkás és cseléd (Poroszország: 2,7 millió).

Ezeket a számokat a későbbi kereseti statisztikával való jobb összehasonlíthatóság kedvéért a kereső népességre vonatkoztatták. A kereső népességet az össznépegségből és a kereseti kvótából számították ki, amelyet Hoffmann és munkatársai az 1849–1858 közötti években 44 %-ra értékelték.²⁵

A kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátóiparban foglalkoztatottakat szintén felbontották önállókra és segédekre, úgy hogy e statisztika szerint a keresők kerek 53 %-a (Poroszország: 56 %) tartozott a munkássághoz és kerek 8 %-a (Poroszország szintén 8 %) az ipari középréteghez.

A Zollvereinstatisztika célja a gazdasági aktivitás megragadása az egyes államokban, valamint az egész Zollverein területén. A kiértékelésnél, amelyet később a porosz Statisztikai Hivatal végzett el, ezzel szemben elsősorban a „társadalmi kérdést” emelték ki, ahogyan azt akkoriban értették: „a dolgozó osztályok, valamint munka- és életkörülményeik”.²⁶ Az értékelés

az 1848-at megelőző egész korra, valamint a forradalom utáni első évtizedre vonatkozik, ezért az összes porosz adatot beszámították (köztük az 1846-osat), és értékeléssel egészítették ki. A dolgozó osztály fogalma magában foglalt minden munkavállalót, az akadémikusok kivételével, tehát teljességgel tudatában voltak a gyakorlati elhatárolás nehézségének. „A „dolgozó osztály” névvel a nyelvhasználat értelmében azokat a népcsoportokat jelölik, amelynek tagjai más személyek számára fizetség ellenében dolgoznak, anélkül, hogy e célhoz tudományos ismeretekre szorulnának. Tekintettel azonban a sokféle és gyakran nehezen felismerhető átmenetre ebből az osztályból más foglalkozási osztályokba, mindenhol lehetséges volt a szigorú ragaszkodás a „munkavállaló” fogalomhoz, éppen úgy, mint azoknak a munkavállalóknak az éles elkülönítése, akik foglalkozása tudományos ismereteket igényel.”²⁷

Az 1861-es porosz értékelés az 1846-os évre vonatkozóan – összehasonlítva az 1851-es Zollverein-értékeléssel –, a „gyári munkások” lényegesen kisebb számát említi, csak 310 ezret, 657 ezer helyett; ezért az „ipari segédek” száma itt nagyobb. A különbséget nem magyarázzák meg, de nyilvánvalóan a „gyár”-nak, mint zárt nagyüzemnek a pontosabb elhatárolására törekedtek és mindenféle háziiparszerűen szervezett termelőt, aki az 1848 előtti általános szóhasználat szerint még teljességgel „gyári munkás”-nak minősült, most különválasztottak. Az ismert elhatárolási- és interpretációs nehézségekre való tekintettel a megmaradó kisebb eltéréseknek nem szükséges nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

Az 1861-es kiértékelés eredeti adatai, ahogy Conze és Kuczynsky is felhasználja őket, kevésbé alkalmasak a hosszútávú összehasonlításra, mert a 14 éven felüli munkavállalókat a felnőtt népességhez sorolták; a korábbi évekre csak ezeket a relációkat értékelték, és nem abszolút adatokat. A 2. táblázatban az adatok átszámítva szerepelnek és a ma szokásos módon a keresők összességére vonatkoznak. A férfiak részesedése az összes felnőtt lakosságból 1822-ben 48 %, 1846-ban 49 %, 1861-ben szintén 49 %; a gyerekek részesedése az összlakosságból 1846-ban 35 % és ezt az egész korszakra állandónak vették; a kereseti kvótát Hoffmannhoz és munkatársaihoz kapcsolódva ismét 44 %-ban állapították meg.

1858 óta választják el a porosz statisztikában a cselédeket, napszámosokat és kétkezi munkásokat mezőgazdaság és ipar szerint. A cselédség összességéből a mezőgazdaságon kívül 1858-ban 15 %, 1861-ben 16 % dolgozott, a napszámosokból és kétkezi munkásokból 1858-ban 63 %, 1861-ben pedig 49 %. Feltűnő a nem mezőgazdasági terület magas részesedése, mint

ahogyan a gyors változás is. Alapjában véve a korai ipari társadalom viszonyai nem engedik meg a tiszta empirikus szétválasztást a vidéki és az ipari proletariátus között.

Összefoglalva az eredményeket, Poroszországban 1822-ben a keresők kerekén 50 %-a tartozott a korabeli értelemben vett dolgozó osztályhoz, 1846-ban kerekén 54 % és 1861-ben 64 %.

2. táblázat: A keresők társadalmi struktúrája
Poroszország 1822–1861 között. (%-ban)

	1822	1846	1861
1 ipari munkások	9,3	13,3	32,5
1.1 gyári munkások	2,5	3,9	5,3
1.2 bányászok és sóbányászok	0,4	0,8	1,5
1.3 ipari segédek és inasok	6,4	8,6	9,6
1.4 napszámosok és munkások	—	—	16,1
2 túlnyomóan falusi munkások	37,9	37,0	27,
2.1 cselédek	17,8	15,9	13,2
2.2 napszámosok és munkások	20,1	21,1	14,2
3 háztartási cselédek	1,9	2,5	3,3
4 ipari és mezőgazdasági alkalmazottak	1,0	1,1	1,2

a 2. táblázat forrása: Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staats. 2. 1867. 261. p. (A porosz állami hivatalos statisztika Évkönyve.)

Ezek az adatok ismételten a fentebb leírt területekre érvényesek, Poroszország, Szászország, Baden, a hesseni és thüringiai államok.

Ha az üzemek számából indulunk ki, a Zollverein statisztikából kiindulási pontokat nyerhetünk a burzsoázia nagyságát illetően is. A gyári táblázatban a következők szerepelnek: 3193 fonoda, 18846 szövöde, szalagüzem, szőnyegüzem, kelmefestőüzem stb., 21004 kohászati üzem, fémfeldolgozó üzem, üveg- és porcelánüzem, tégláégető stb., 126 gőzmalom, 70152 egyéb malom (Szél- és vízimalom, olajütő, kallózó, csermalom, fűrészmalom), 34647 szeszfőzde, sörfőző, szappangyár, 17796 egyéb üzem (papírgyár, kocsigyár, cukorgyár, dohánygyár, bőr- és bőrárugyár és más egyéb). Ez összesen 166 000 termelőüzem a kézműiparon kívül. A kereskedelemben és a

pénzügyekben összesen 44 000 üzemet neveznek meg: 700 pénzkereskedelmi- és váltóüzlet, 4918 nagykereskedés, 21 686 bor-, gabona-, fa- és gyapjúkereskedés, 1978 alkuszüzlet, 14 855 fuvarvállalkozás.²⁸

Ha a porosz viszonyokat vesszük alapul, a gyári táblázatból az üzemeknek több mint a felét kiemelik, ugyanis a malmok a gőzmalmok kivételével, valamint a szesz- és sörfőzdék átlagnagyságukban nem kisipari üzemek. Jobb differenciálási lehetőség hiányában, nem számítva azokat a szakmákat, ahol átlagosan üzemenként kevesebb, mint két alkalmazottal dolgoznak, így marad még 61 000 termelőüzem, amelyeknek tulajdonosai vagy vezetői mint ipari vállalkozók jöhetnek számításba. Ezt is csak mint felső határt lehet figyelembe venni, mert ott az üzemeket technikai egységként értelmezték, és sok esetben több üzemet egy vállalkozáshoz soroltak. A kereskedelmi- és banküzletek tulajdonosainak, vagy vezetőinek a számát csak önkényesen értékelhetjük; az üzletek 10 %-a, vagy 4400 lehet reális. Ehhez még 65 000 nem-mezőgazdasági vállalkozó jönne. Ez nemsokkal több, mint a keresők fél százaléka; ha ennél az eljárásnál néhány vállalkozót nem vettek figyelembe, a felkerékített 1 %-os nagyságrend helyes maradt.

A kiindulási pontok, amelyek a mezőgazdasági terület felső- és középsztyáinak kvantifikálásához szükségesek, a mezőgazdasági birtokstatistikából nyerhetők. A kimutatás szerint, amely a nagybirtok, a fogatképes parasztagazdaságok és a nem-fogatképes parasztagazdaságok hagyományos megkülönböztetésén alapul, Poroszországban 1851-ben 12 ezer nagybirtok, 360 ezer fogatképes birtok és 556 ezer nem-fogatképes birtok volt.²⁹

A birtokstruktúrát a nagybirtokos osztály, a nagy- és középparasztság és a kisparasztság mennyiségi ereje jelzőinek lehet tekinteni. Az utóbbiak túlnyomóan még mint feudális zsellérek éltek, nem pedig mint szabad kisparaszatok, mivel a nem-kellő igaerejű parasztok felszabadítása Poroszországban csak 1850-ben kezdődött el. Ha minden birtokra egy gazdát számítunk és ezt a kor kereső népességére vonatkoztatjuk, amit a lakosságból és a 44 %-os kereső-kvótából számítunk ki, úgy a nagybirtok 0,2 %-ot, a nagy- és középparasztság 5 %-ot, a kisparasztság pedig a keresők 8 %-át teszi ki.

Vessük össze az 1846-os iparra vonatkozó számításokat és az 1851-es agrárstatistikát, s így megközelítő képet kaphatunk a poroszországi keresők társadalmi struktúrájáról. Ez nem egzakt kvantifikálás, de kiindulópont a nagyságrend szempontjából. A keresőknek több mint a fele a proletariátushoz a fent említett fenntartásokkal együtt 17 %-a ipari, 39 %-a túlnyomóan a falusi proletariátushoz tartozott, amely utóbbi jelentékeny, de közelebről nem kvantifikálható ipari elemeket tartalmazott.

4. táblázat: Poroszország agrárstruktúrája 1851-ben.

	<i>Szám</i>	<i>Átlagos üzem nagyság (ha)</i>	<i>Földterületi rész esedés (%)</i>
Nagybirtok	12 ezer	531	38
Nagy- és középparaszt (fogató birtokok)	360 ezer	26	55
Kisparaszt (fogat nélküli birtokok)	556 ezer	2	7

Forrás: Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 11. 1858. 220–229. old. Átszámítva: 3,9166 porosz hold = 1 ha

A regisztrált keresőknek valamivel több mint az ötöde tartozott a kispolgársághoz, ha a fogalmat, ahogyan ez gyakran megtörténik a társadalomtudományi vitákban, elvonatkoztatjuk városi jelentésétől és az ipari és agrár középosztály gyűjtőfogalmaként használjuk. Így tehát 8 % a városi kispolgársághoz, 5 % a nagy- és középparasztokhoz, 8 % a kisparasztokhoz tartozott. A kispolgári helyzetű keresőkhöz számították a segítő családtagokat is, akiket a korabeli statisztikába nem vettek be. Az 1907-es foglalkozási számítások szerint, amelyekben először regisztrálták többé-kevésbé teljesen a segítő családtagokat is, ezek a keresők 16 %-át tették ki, mégpedig 15 % a mezőgazdaságban, 1 % az iparban és a kereskedelemben mutatkozott.³⁰ A korabeli kereseti statisztikában hiányoztak a segítő családtagok mellett az állami alkalmazottak és a szabad-foglalkozásúak is, de ezek mennyiségileg kevesebbet nyomnak a latban.

A felső osztályok, amelyek között az állami hatalomért folytatott tulajdonképpeni harc az 1848-as forradalomban ment végbe elenyészően kis számúak voltak; a nagybirtokos osztályra a keresőképesek talán 2 %-a, a burzsoáziára 1 %-a jut.

A klasszikus politikai gazdaságtanban a munkásokat, kapitalistákat és a földbirtokosokat gazdaságilag alapvető osztályként analízálták, s Marx ezt a hármas osztást vette át. A „Tőke” 3. kötetének osztályokról szóló ismert, befejezetlen fejezetében mondja: „A puszta munkaerővel, a tőkével és a földtulajdonnal rendelkezők, akiknek mindenkor jövedelmi forrásaik a munkabér, a profit és a földjradék, ezek alkotják a modern, a kapitalista termelési viszonyokon alapuló társadalom három nagy osztályát.”³¹

Ez a gazdasági osztálytagozódás a korai ipari társadalomban, Angliában sem tűnt szembe tisztán, mint ahogyan maga Marx is konstatálta: „Közép- és átmeneti fokozatok” összemosták a határmegjelöléseket, erősebben a városokban, mint vidéken.³² A német társadalomban ez még nagyobb mértékben érvényesült. Az osztálystruktúra marxi prognózisához képest elvi különbség abban állt, hogy a nagybirtok Poroszországban nem úgy modernizálódott, mint Angliában, a „tisztá” földbirtokosok és tőkés haszonbérllők társadalmi szerkezetében, hanem a nagybirtokos osztály formájában, amelyben egyesültek a nagybirtokos és az agrárvállalkozó funkciói.³³

Nem egy elvileg eltérő modernizálási utat, hanem egy történeti viszszámradást mutat a széles értelemben vett kispolgári osztály még viszonylag nagy súlya; széles értelemben vett annyiban, hogy a parasztságot is ideértjük, azt az osztályt tehát, amelynél a termelési eszközök és a munka még nem különült el. Ennek az osztálynak a jelentősége azonban tendenciáját tekintve világosan visszafejlődött a német korai ipari társadalomban; a porosz statisztika 1822-től 1861-ig a „dolgozó osztály” relatív emelkedését mutatja.

A porosz statisztika definíciója azt mutatja, hogy az akkori felfogás szerint a munkások különböző rétegei az életkörülményekben és a társadalmi helyzetben megnyilvánuló hasonlóságok alapján tartoztak össze osztályként és el kellett őket határolni a vagyon- és a képzettség alapján létrejött polgárságtól, ha egyes esetekben az egyéni hozzárendelés nehéz is lehetett.³⁴ A dolgozó osztály az alkalmazottakat is magában foglalta, akik életkörülményeik miatt biztosan ide tartoztak, de gazdasági szempontból a tőkés viszonyokon kívül eső bérmunkások voltak.

Ezt az utolsó körülményt még valamivel pontosabban meg kellene vizsgálni. A három társadalmi alaposztályt, ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtanban kidolgozták és ahogyan Marx átvette, a termelés társadalmi szervezetéből vezették le. A kapitalista kereseti tevékenységnek ez a területe (beszámítva a kereskedelmet), nem fedte teljességgel a kereseti tevékenység területét. Nem foglalták bele a szoros értelemben vett kapitalista keresői tevékenységbe – Marx megfelelő megfogalmazása szerint –, egyrészt „az ’ideológiai’ rendeket, mint a kormányzat, papok, jogászok, katonaság, stb.”, másrészt a munkásosztálynak azt a részét, amelyet „szolgáló osztályként”, így „szolgák, cselédek, lakájok”, improduktívan használtak.³⁵ A gazdasági alaposztályok konstituálódása szempontjából releváns kapitalista kereseti tevékenység és általában a kereseti tevékenység közti különbségnek figyelembevételénél nincs ellentmondás egyrészt Marx-nak azon prognózisa kö-

zött, hogy a gazdasági osztálystruktúra a kapitalizmus fejlődése folyamán empirikusan tisztábban fog fellépni és másrészt a Ricardoval és Malthusszal folytatott vitájában megfogalmazott prognózisa között, amely szerint a földtulajdonon, tőkén és bémunkán kívülálló improduktív „középosztályok” állandóan emelkedni fognak.³⁶ Fontos szempont ez, a kereseti tevékenység statisztikájából kiinduló társadalmi struktúra-elemzés számára.

III. A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái jellegzetes módon megváltoznak, ha a XIX. századi korai ipari társadalomról áttérünk a XX. századi fejlett ipari társadalomra. Az osztályok és rétegek megragadása lényegesen egyszerűbbé válik. A foglalkozási- és ipari számítások megbízható kiindulási alapot nyújtanak akkor is, ha kategóriáik nem felelnek meg a társadalomtudományos elemzés igényeinek. A társadalomtörténeti munka súlypontja az adatok rekonstruálásáról az adatok interpretálására tolik el. Az egzaktabb kvantitatív adatok ellenére az elméleti nehézségek azonban egyáltalán nem csekélyebbek.

A kereseti tevékenység szokásos statisztikai tagolása az önállók, alkalmazottak- tisztviselők és munkások három rétegű modelljébe, az 1882-es foglalkozási kimutatásra nyúlik vissza.³⁷ Hogy ez egy meglehetősen elnagyolt séma, és hogy „nem mindig a valóságos osztályhelyzetet tükrözi vissza”, ezt már a Császári Statisztikai Hivatal is megállapította.³⁸ Az „önállók”-hoz tartoztak a jogilag önálló keresők, a gyártulajdonosoktól az önálló háziiparosokig, ezenkívül önálló döntési jogkörük alapján az igazgatók, vezető alkalmazottak és a magasabb tisztviselők is. Először 1939-ben, később pedig a nyugatnémet statisztikákból átvéve, a vezető alkalmazottak és a magasabb hivatalnokokat az alkalmazottakhoz és tisztviselőkhöz, az önálló kisiparosokat pedig a munkásokhoz számították. Az alkalmazottak fogalmát 1907-ben használták először; előzőleg ebben a „középső” rétegben az állami tisztviselők mellett az üzemi tisztviselőket, a felügyelő- és közigazgatási személyzetet értették. Az üzleti kereskedősegédek, segédek és eladók 1907-ben még a munkásokhoz tartoztak, később az alkalmazottakhoz. Statisztikai értelemben eleinte a segítő családtagok is munkásnak minősültek, később az önállókhöz közeledtek. Az a felfogás, hogy a segítő családtagok a kereső népességhez tartoznak, csak fokozatosan terjedt el és csak 1907-től lehet feltételezni, hogy azt akárcsak hozzátvetőleges teljességgel is beleszámították; a keresői tevékenység korábbi adatait 1882–1895-re a fentieknek megfelelően felfelé kell korrigálni.³⁹

Jóllehet a különböző foglalkozási számítások eredményei a kategóriákban történt változások miatt szigorú értelemben minden további nélkül

nem hasonlíthatók össze, megfelelő pontossággal mégis felismerhető néhány hosszútávú trend. A keresőtevékenység struktúrája az osztálystruktúra polarizálódását mutatja, a termelők és termelési eszközök fokozódó szétválását, ami a marxista osztályelemzés központi megállapításaihoz tartozik.

Az 1882-es, a német birodalomra vonatkozó foglalkozási kimutatás szerint a keresőknek még 28 %-a volt önálló (vagy a korrigált adatok szerint 26 %), az 1970-es Német Szövetségi Köztársaságra vonatkozó mikrocenzus szerint pedig csak 10 %-a. Ezzel magától értetődően visszaszorult a segítő családtagok jelentősége is, 1882-ben a keresők 17 %-át, 1970-ben pedig csak a 7 %-át tették ki.

Amint a kereseti statisztika tanúsítja, a társadalmi struktúra e polarizálódását gyakran mint ellenmozgást állítják szembe azzal a differenciálódással, amely egyfelől a munkavállalóból munkássá, másfelől az alkalmazottból tisztviselővé válás során végbemegy. Eszerint 1882-ben a Német Birodalomban az összesen, 11,7 millió munkavállalóból (segítő családtagok nélkül) 91 % volt munkás, 1970-ben az NSZK-ban az összesen 22,0 millió munkavállalónak viszont már csak 56 %-a munkás. A munkások részesedése a keresőnépeségben eszerint nem növekedett volna, hanem csökkent.

Végül a kereseti statisztika további eredménye, hogy a XX. században a növekvő iparosítás ellenére az „ipari munkások”, pontosabban az iparban, bányászatban és a termelő kisiparban dolgozó munkások része nem növekedett a kereső népeségben. Az 1907-es foglalkozási kimutatás szerint – ismét a segítő családtagok nélkül –, a keresők 65 %-a munkavállaló, ebből 55 % munkás, 32 % ipari munkás. Az 1970-es mikrocenzus szerint a keresők 83 %-a munkavállaló, 47 % munkás, 32 % ipari munkás.⁴⁰

A kereseti statisztika három rétegű sémája nem elégséges a társadalmi struktúra differenciált történelmi elemzéséhez, sőt a rétegek heterogenitása és részint önkényes definíciója miatt téves következtetésekhez vezethet; kívánatos volna a hivatalos statisztika rendszeres hosszútávú másodelemzése. Ez a szándék meghaladja a vitahozzászlás kereteit, azonban néhány, már meglévő kutatás alapján pontosabbá tehetjük a kérdésvetést. A weimari köztársaság idejére rendelkezésre áll Theodor Geiger ismert elemzése, amely az 1905-ös foglalkozási kimutatáson alapul⁴¹, az NSZK osztály- és társadalmi struktúrájáról nemrégben jelent meg a frankfurti „Institut für Marxistische Studien und Forschungen”⁴² és a berlini „Projekt Klassenanalyse”⁴³ két terjedelmes tanulmánya.

5. táblázat: Keresőtevékenység a foglalkozási helyzet alapján.
Német Birodalom és NSZK, 1882–1970.

	Foglalkoztatottak	Foglalkozási helyzet							
		Önállók		Segítő családtagok		Alkalmazottak, tisztviselők		Munkás	
		mill.	%	mill.	%	mill.	%	mill.	%
1882	19,0	5,3	28	1,9	10	1,1	6	10,6	56
(1882)	(20,6)	5,3	(26)	(3,5)	(17)	1,1	(5)	10,6	(51)
1907	28,1	5,5	20	4,3	15	2,9	10	15,4	55
1925	32,0	5,3	17	5,4	17	5,5	17	15,8	49
1939	35,7	4,8	13	5,7	16	7,7	22	17,5	49
1950	23,5	3,4	15	3,3	14	4,8	21	12,0	51
1970	26,7	2,8	10	1,8	7	9,6	36	12,4	47

Forrás: Stat, Bundesamt (Hg): Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972. (Népesség és gazdaság) Stuttgart 1972. 142. p. A mindenkori birodalmi vagy szövetségi területre vonatkozik; 1939-ben az 1937-es határokon belül. 1882-re a zárójelben a Hoffmann és munkatársai által helyesbített becslések találhatóak. Hoffman, W. és mások: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. (A német gazdaság növekedése a XIX. század közepétől.) Berlin, 1965. 183. p. és skk.

Geiger társadalmi struktúra elemzésében egy három osztályból álló modellből indult ki: tőkésék, proletariátus, és egy „szélesebb középosztály”, amely két heterogén részből áll, közepes és kisebb vállalkozókból („régí középréteg”) és magasabban kvalifikált, jobb fizetésből élőköl („új középosztály”). Ez a három osztály részben jelentősen különbözött a foglalkozási statisztika három rétegétől. Csak az önállók kis részét, a nagy tulajdonosokat, nagybirtokosokat és „nagyvállalat felett ’diszponáló’ vezérigazgatókat” számította Geiger a tőkésék osztályához, a fennmaradó részt részben a proletariátushoz sorolta. Ez teljességgel érthető, mivel a foglalkozási statisztika az önállókhoz számítja még a kisiparosokat is. Az alkalmazottakat a kvalifikáció kritériuma alapján választotta szét Geiger, amelynél a legtöbb esetben a bevételt indirekt jelzőnek tekintette, a proletariátusnál és a „magasabban kvalifikált bérből élők” „új középosztályánál”. A keresők társadalmi struktúrája Geiger szerint így alakult 1 % tőkés, 24 % középosztály, (18 % régi középosztály, 6 % új középosztály), 75 % proletariátus.

A keresők struktúrájának ez az objektív, a társadalmi-gazdasági helyzeten alapuló tagolása nem találkozott széles néprétegek egyetértésével, akik objektív proletárhelyzetük ellenére a középrétegekhez kötődtek. Geiger megkísérelte, hogy ezt a kérdést is kvantifikálja, és a „nyerstagolás” mellé, amely a társadalmi-gazdasági helyzeten nyugodott, egy „mélytagolást” is helyezett, amelybe bevonta az objektív helyzet mellé a szubjektív rétegspecifikus mentalitást, mint a rétegek definíciós- és elhatárolási kritériumát. Az „új középosztályt” ebben a második modellben az alsóbb alkalmazottak és a határozottan magasabban kvalifikált munkások bevonásával a keresők 16 %-ra bővítette, ezenkívül a proletariátusból kizárta a túlnyomóan középosztálybeli mentalitással rendelkező „proletaroid” rétegeket, amely a keresők 14 %-át tette ki. Az eredményben ezáltal a középrétegek a keresők 48 %-ára nőttek, a proletariátus 51 %-ra esett vissza.

Geiger 1932-es társadalomstruktúra elemzése módszertanilag az osztályelemzés és a rétegződéelemzés között áll. A „nyerstagolás” három szakaszos modelljében még a polgári társadalom gazdasági alapstruktúrája fejeződik ki, ha nincs is szigorúan végigvezetve. Hiszen a gazdasági alapstruktúra mellett meghatározott rétegek társadalmi helyzetét is bevonja a definícióba és az osztályok elhatárolásába, amennyiben Geiger a jobban kereső alkalmazottakat, „új középosztályként”, kizárja a munkásosztályból, az állami alkalmazottakat pedig szociális helyzetük szerint a három fő osztályba osztja. A gazdasági alapstruktúrát a „mélységi tagolás” öt szakaszos rétegződési modellje, amelyet az egyes rétegeknek a szerző által feltételezett (eddig

rendszerzetten, empirikusan még nem kutatott) tudati helyzete egészen világosan felülrétegzí. A „mélységi tagolás” módszertanilag már a második világháború utáni nyugatnémet szociológiában elterjedt többdimenziós rétegződési modellekhez áll közel. Nem volt véletlen, hogy Geiger, aki eleinte a marxista társadalomelméletből indult ki⁴⁴, az emigrációban a pozitivisták elmélet felé fordult. A fentebb már említett, az ipari társadalom két szakaszos elméletében dolgozta ki Geiger azt a tételt, hogy a társadalmi struktúra osztálymodellje a társadalmi rétegződés általános elméletének keretében külön esetként, speciálisan a XIX. század történelmi valóságához tartozott, mert itt lehetett még domináns a termelőeszközökhöz való viszony, ellentétben más rétegdimenziókkal.⁴⁵

Az „Institut für Marxistische Studien und Forschungen” (a továbbiakban IMSF) társadalomstruktúra elemzése módszertanilag a marxista–leninista elméletből indul ki. Az IMSF szerzők két alapvető osztályt különböztetnek meg: burzsoázia (tőkésosztály) és proletariátus (munkásosztály). A burzsoázia és az önálló középréteg közötti határt elméletileg állapították meg, a tőkefunkció túlsúlya a közvetlen munkafolyamattal szemben; az önálló „kapitalista” helyzetének megállapítását megközelítően egy 10 foglalkoztatottal dolgozó üzemenyagságnál kellene kezdeni.⁴⁶ A burzsoázia és a proletariátus között állnak a „középrétegek”, amelyeket a következőképpen definiáltak: „túlnyomóan dolgozó társadalmi rétegek, amelyeknek lényeges létalapjuk tulajdon munkájuk különböző fokozataiban van”.⁴⁷ A középrétegek részleteiben a következők: értelmiség, bérből élő középrétegek (parasztok). Az IMSF modell tehát elvben egy három osztályból álló modell, egy önmagában heterogén, önállókból és munkavállalókból összeállt középosztállyal. A bértől függő középrétegeket (beleértve az értelmiséget is) a termelési folyamatban elfoglalt külön szerepük alapján definiálják, a termelés irányításával, szervezésével és értékesítésével, valamint az uralkodó viszonyok biztosításával foglalkoznak, nem pedig magával a termeléssel. Bértől függő helyzetük ellenére, funkciójukból adódóan a másik alaposztályhoz, a burzsoáziához közelednek. Ez köti össze a bértől függő középrétegeket az önálló középrétegekkel. „Minden egyes középréteg számára objektív helyzete a kettős érdekeltég alapja. A munkásosztályhoz mint dolgozó, munkát végző rétegek kapcsolódnak, a burzsoáziához mint birtokos, vezető, specifikus funkciókat teljesítő réteg. Ha az alapvető osztályok a kapitalizmusban az osztálykapcsolatok pólusait jelentik, a középrétegek e pólusok erőterében állnak.”⁴⁸ Az IMSF szerzők a középrétegekben a kispolgári osztály történelmi bomlástermékét látják. A történelmi fejlődés során, különösen a mono-

polkapitalizmusra és az állammonopolkapitalizmusra való áttéréssel, a kispolgárság elveszíti társadalmi homogenitását, és ezzel elveszítette a történelmi kezdeményezés lehetőségeit és önálló társadalmi tényezőkénti minőségét. Ezen az alapon az IMSF szerzők már nem jelölik a kispolgárság különböző rétegeit közép-osztályként, hanem (közép)-rétegekként.⁴⁹

1970-ben az IMSF szerzők eszerint így kvantifikálják a Szövetségi Köztársaság társadalmi struktúráját: tőkésosztály (önálló kapitalisták, vezető alkalmazottak, vezető tisztviselők) 2 %; középrétegek 22 %, mégpedig önálló ipari középréteg 8 %, önálló mezőgazdasági középréteg 7 % (mindkét esetben a besegítő családtagokat is a középrétegekhez számították), értelmiség (önálló és bértől függő értelmiség) 3 %, bértől függő középrétegek 4 %; munkásosztály 76 %, végül 4 %-ra értékelték az állami szolgálatban dolgozó „munkáscsoportot”.⁵⁰ Feltűnő különbség a hivatalos statisztikához képest, hogy az IMSF szerzők az alkalmazottak és hivatalnokok csoportját a munkásosztályhoz sorolják; az alkalmazottak 83 %-át és a hivatalnokok 59 %-át a munkásosztályhoz és szélső csoportjaihoz számították.⁵¹

Az IMSF tanulmányban a tőkének és a bérmunkának az anyagi termelésből és elosztásból levezetett alapviszonyát az állam területére is kiterjesztették, a közszolgálat társadalmi-gazdasági különállását, amelyből még Marx kiindult, felszámolták. A szerzők azzal indokolják eljárásukat, hogy az állammonopolista kapitalizmus, az állam és a monopóliumok összeolvadásának feltételei között a kapitalista elsajátítási- és kizsákmányolási viszonyok a magángazdasági terület fölé emelkedtek és „össztársadalmi természetűvé” váltak.⁵²

A „Projekt Analyse” társadalmi struktúra elemzése szigorúbban nyugszik az eredeti marxi értelemben vett gazdasági alapstruktúrán, mint az IMSF tanulmány elemzése. Az alaposztályokat – kapitalisták és munkásosztály –, a tőke és a bérmunka viszonyából vezették le. Ezen az alapvető viszonyon kívül álló összes réteget „közép- és köztes osztály”-ként fogták össze; ezek kispolgárok, akik még nincsenek alávetve a bérmunka és a tőke szétválásának, illetve „szolgáltató bérmunkások”, akik „jóllehet eladják munkaerejüket, de nem kapitalistának.”⁵³ Másképpen, mint a legtöbb rétegződési-, vagy osztálymodellben, de itt is összefolynak a „köztes- és középosztály” határvonalai, nem horizontálisan, egy emelkedett társadalmi helyzet fent és lent értelmében, hanem bizonyos mértékig vertikálisan, a gazdasági különállás értelmében. A bértől függő középosztályhoz egyes rétegekként lényegében az állami szolgálatban álló tisztviselők, hivatalnokok és munkások, a polgári szervezetekben és a munkásság szervezeteiben dolgo-

zó alkalmazottak és a „személyi alkalmazottak” „szolgáló osztálya” tartoznak. Ezzel szemben nem tartoznak a középosztályhoz a termelés és értékesítés kereskedelmi és technikai alkalmazottai, akik vezető alkalmazottakként tőkefunkciókat látnak el és így a tőkésosztályhoz számítódnak, de egyébként mint különlegesen kvalifikált réteget a munkásosztályon belülnek tekintették. A kispolgár kapitalistává változása megkezdődik, Marxhoz kapcsolódva, az értéktöbblet oly mértékének elsajátításával, amely meghaladja a normál munkabért. A „kapitalista” állapot alsó határának gyakorlati közelítő értékeként a „Projekt Klassenanalyse” szerzői az 5 foglalkoztatottal dolgozó üzemet jelölik meg⁵⁴, aminek következtében a tőkésosztály lényegesen nagyobb, mint az IMSF tanulmányban.

Összefoglalva a következő adatokat adják meg a „Projekt Klassenanalyse” szerzői a keresők társadalmi struktúrájára vonatkozóan 1970-ben a Német Szövetségi Köztársaságban: tőkésosztály 4 % (1,2 millió), munkásosztály 66 % (17,7 millió), középosztályok 36 % (8,2 millió). A középosztályban foglalták össze a közép- és kis önállók történelmileg visszafejlődő osztályát, ez a keresők 12 %-a (3,4 millió), valamint mindenekelőtt a fokozódó állami tevékenység miatt expandálódó, fizetéstől függő középosztályt, amely a keresők 18 %-a (4,7 millió).

A politikai gazdaságtan felé történő erős orientálódás, ahogyan ezt a „Projekt Klassenanalyse” mutatja, mindenekelőtt gondolatilag alkalmatlan, mert a társadalmi „fent” és „lent” gondolkodási sémájától való elfordulást vonja maga után, amely nemcsak a szélesebb népességi kör tudatát határozza meg, hanem következménye megtalálható többek között a tudományos alkalmazott irodalomban is. Az „alkalmazott bérmunkások” osztályszerű kiemelését a munkásosztályból, amelyet a XX. századi legtöbb társadalomstruktúra elemzés elvégez, ebben, de más kutatásokban is kritizáltak; U. Kadritzke pl. tételszerűen foglalta össze kritikáját, „a különféle alkalmazotti cím és hivatali minősítés mögött is, amelyek gyakran összekötődnek, végző soron a gazdaságilag meghatározott bérmunkáslét áll.”⁵⁵ Általában hasznos volna a társadalmi struktúra történeti elemzése számára, ha kevesebbet gondolkodnánk a társadalmi fölé- és alárendeltség fogalmaiban és inkább a társadalmi osztályok egymásközi funkcionális állásának a szempontjából.

IV. Mivel a társadalmi struktúra számos modelljének és empirikus eredményeinek prezentálása éppen nem könnyítette meg az áttekintést, így még egyszer össze kellene foglalni a vitacikk problémafelvetését és eredményeit. A kiindulópont a társadalmi struktúra problémája a társadalomtörténetben, amit az 1960-as évektől kezdve vitattak azokban a kategóriákban,

amelyeket a szociológiától kölcsönöztek. Mihelyt a történész elhagyja a forrásoknak megfelelő nyelv területét és szociológiai fogalmi apparátust használ, az előtt a kényszerűség előtt áll, hogy figyelembe kell vennie e fogalmi apparátus szélesebb vitaösszefüggéseit. Ebben az értelemben állít a rétegződés- és osztályelemzés alternatív szempontokat a társadalmi struktúra történelmi elemzése számára, amelyek csak korlátozottan alkalmasak integrálásra. Ha a rétegződés elmélet alárendelődik a marxi osztályelméletnek, amely az egydimenziós rétegződési modell példája⁵⁶, akkor csak egy kis és összehasonlítva kevésbé fontos aspektusát ragadja meg ennek az elméletnek, amely igénye szerint nem társadalom-statisztikai tagozódási séma, hanem a társadalmi struktúrát a társadalom reális történelmi fejlődéstörvényeinek következményeként értelmezi. Az osztályelemzés keretében a rétegződés-elemzésnek csak alárendelt funkciója lehet, hogy empirikusan kutassa az osztályokon belüli és az osztályok közötti társadalmi helyzetet.

A különböző osztályelemzések egymással való összehasonlítása és empirikus adatokkal történő konfrontálása az empirikus osztályelemzés módszertani alapkérdéseként azt mutatja, hogy a társadalom gazdasági alapstruktúrájából következő osztálystruktúra csak részben esik egybe a társadalomban az életkörülmények differenciálódásával és ezek szubjektív észlelésével. Társadalmi helyzet és társadalmi mentalitás, ahogyan ezek a társadalom felszínén megjelennek és pl. a politikai döntések vonatkozásában meghatározott helyzetekben relevánsak, bizonyos módon keresztezik a társadalom gazdasági alapstruktúráját; ezt mutatja többek között Engelsnek a korai ipari társadalomra vonatkozó társadalomstruktúra elemzése és Geiger elemzése a weimari köztársaságról.

A társadalmi struktúra hosszútávú fejlődésében egyrészt az a trend adódik, hogy a bérmunka és a tőke alapstruktúrája a kispolgárság visszaszorulása miatt empirikusan tisztábban tűnik elő. Ha ennek ellenére a polgári társadalom a szervezett kapitalizmus időszakában összességében alig jellegzetesebben jelenik meg, mint a korai iparosítás időszakában, ennek egyrészt az az oka, hogy egyes rétegek tudatosan elhatárolják magukat a munkásságtól, de másrészt azért is, mert a keresők száma a szigorú értelemben vett kapitalisztikusan szervezett árutermelés- és áruközvetítésen kívül növekedhet és növekszik, különösen a közszolgáltatásban és magánszervezetben dolgozók számát illetően.

Az egykorú források analitikus kategóriákban történő interpretálása nem lehet öncél a társadalomtörténetben, hanem a történelmi valóság, a társadalmi struktúra és a folyamatok jobb megragadását kell hogy szolgálja.

Ezzel az előfeltétellel viszont teljesen jogosult, ha nemcsak az esetről esetre meglévő társadalmi differenciálást – mondjuk proletári, kispolgári és nagypolgári életforma szerint, vagy a manifeszt szubjektív tudattartalmakat regisztrálja, hanem mint a társadalmi struktúra történeti elemzése a polgári társadalom alapstruktúráját hosszútávú változásában is vizsgálja.

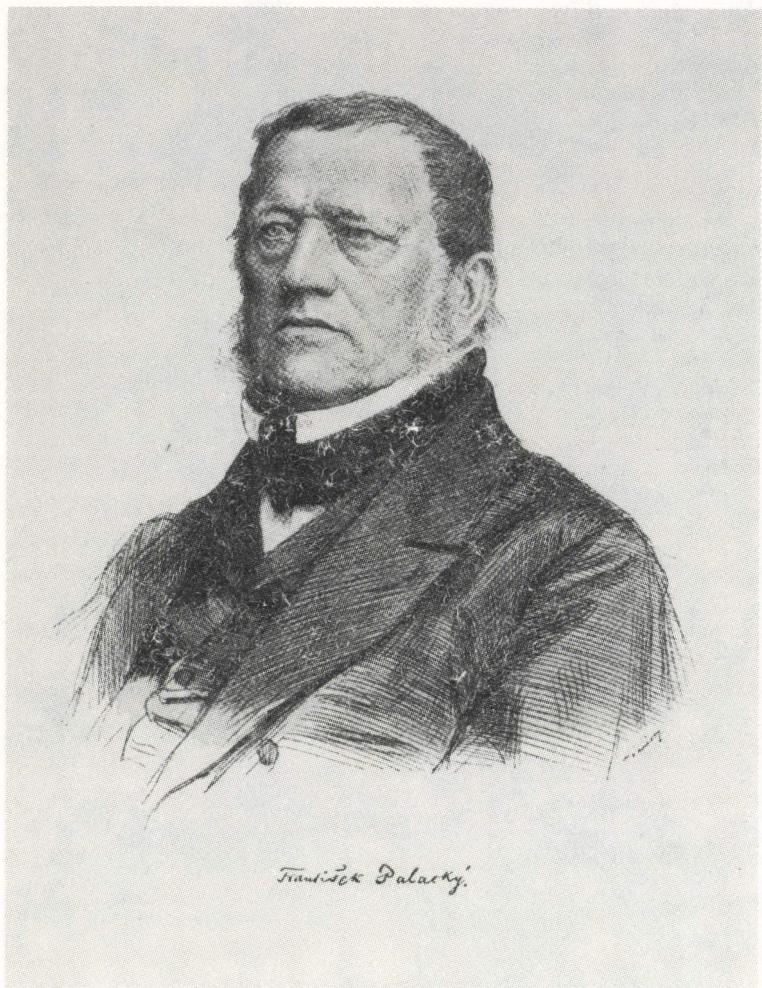
Klassen und Schichten in Deutschland 1848–1970. Probleme einer historischen Sozialstrukturanalyse
Geschichte und Gesellschaft. 1977. 3. évf. 4. sz. 503–524. old.

JEGYZETEK

1. Vö. pl. Ritter, G.A. és Kocka, J. (szerk.): Deutsche Sozialgeschichte. II. kötet.: 1870-től 1914-ig, München 1974. old.
2. Az első tervezet részletes és ösztönző kritikájáért köszönetet mondok J. Kockának, Bielefeld.
3. Vö. Fürstenberg, F.: Die sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland. Ein soziologischer Überblick. Opladen, 1975⁴; u.a. „Sozialstruktur“ als Schlüsselbegriff der Gesellschaftsanalyse, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie u. Sozialpsychologie (=KZfSS) 18. 1966.
4. Vö. Institut für Marxistische Studien u. Forschungen (=IMSF): Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Frankfurt, 1973. 47–64. old.
5. Marx, K.: Zur Kritik der Politischen Ökonomie, (1959), MEW 13, Berlin 1972. 8. old.
16. Vö. Tjaden-Steinhauer, M.u. Tjaden, K.H.: Klassenverhältnisse in Spätkapitalismus. Beiträge zur Analyse der Sozialstruktur unter besonderer Berücksichtigung der BRD. Stuttgart 1973. Methodologische Probleme der Klassenanalyse in: IMSF (szerk): Klassen-u. Sozialstruktur.
17. Kocka, J.: Theorien in der Sozial-u. Gesellschaftsgeschichte in: Geschichte u. Gesellschaft (=GG) 1. 1975. 41. old.
18. Engels, F.: Revolution u. Kontrevolution in Deutschland (1851–52) MEW 8. Berlin 1960, 7–13. old.
19. u.o. 11. old.
20. u.o. 9. old.
21. Vö. Rosenberg, H.: Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse in: u.a. Probleme der deutsche Sozialgeschichte, Frankfurt, 1969.
22. Mittheilungen des statistische Bureaus in Berlin 1. 1848 és 2. 1849. Koselleck, R.: Preussen zwischen Reform u. Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung u. soziale Bewegung von 1791 bis 1848. Stuttgart, 1975², VII. függelék.

23. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 252–308. p. Neuhaus, G.: Die berufliche u. soziale Gliederung der Bevölkerung im Zeitalter des Kapitalismus in.: Grundriss der Sozialökonomik IX. Abt. 1. rész.: Die gesellschaftliche Schichtung im Kapitalismus, Tübingen 1926.
24. Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staates. 2. 1867. Conze, W.: Vom „Pöbel“ zum „Proletariat“. Sozialgeschichtliche Voraussetzungen in Deutschland (1954) in: Wehler, H.U. (szerk.) Moderne deutsche Sozialgeschichte Köln 1976⁵, 122. old. és k. Kuczynski, J.: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849, Berlin 1961. 222. old.
25. Hoffmann, W.G.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jh. Berlin 1965. 16–18., 35. old.
26. Die arbeitenden Classen u. die Arbeits u. Lohnverhältnisse, in: Jahrbuch für die amtliche Statisti des preussischen Staates 2. 1867.
27. u.o. 231. old.
28. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 195–297. old.
29. u.o. 11. 1858. 220–29. old.
30. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919, 24. old. és k.
31. Marx, K.: Das Kapital 3. kötet (1894) MEW 25, Berlin 1965. 892. old.
32. u.o.
33. Vö. Mauke, M.: Die Klassentheorie von Marx u. Engels Frankfurt 1971², 60. old.
34. Az elhatárolás a történelmi kutatásokban is mindig probléma. Marquardt pl. megkülönbözteti a „kis mesterek” osztályát az 1848 előtti berlini viszonyok alapján, ezek a „középosztály” és az „alsóbb réteg” között állnak; vö. Marquardt, F.D.: Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg u. die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806–1848. in. GG 1. 1975.
35. Marx K.: Das Kapital, 1. kötet. (1867) MEW 23. Berlin 1962. 469. old. és k.
36. Marx, K.: Theorien über den Mehrwert 1. rész MEW 26/1 Berlin 1971. 189. p. és k.; 2. rész. MEW 26/2 Berlin 1972. 576. old.; 3. rész. MEW 26/3, Berlin 1968, 57. old.
37. V.ö. Fürst, G.: Wandlungen im Programm und in den Aufgaben der amtlichen Statistik in den letzten 100 Jahren in: Statistisches Bundesamt (Hg.): Bevölkerung u. Wirtschaft 1872–1972. Stuttgart, 1972.
38. Kaiserliches Statistisches Amt (HG.): Die Berufliche u. soziale Gliederung des deutschen Volkes. Berufs- u. Betriebszählung vom 12. Juni 1907 (= Statistik des deutschen Reiches, Bd. 211) Berlin 1913, 169–71. old.
39. Vö. Hoffmann: Wachstum .. 183. old. és k.; Handke, H.: Strukturwandlungen der Arbeiterklasse u. Staatsmonopolistische Regulierung der Klassenbeziehungen in: Zumpe, H. (szerk.): Wirtschaft u. Staat im Imperialismus Berlin 1976.
40. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919. 24. old. és k.; Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1971. 126. old.
41. Geiger, Th.: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes (1932), Stuttgart 1967².
42. IMSF (szerk.): Klassen- u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Theorie, Diskussion, Sozialstatistische Analyse. Teil I.: Klassenstruktur u. Klassentheorie Frankfurt 1973.; Teil II. Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970, Sozialstatistische Analyse, 2 Bde., u.o. 1974.; Teil III. Die Intelligenz der BRD 1950 bis 1970, u.o. 1975.

43. Projekt Klassenanalyse: Materialien zur Klassenstruktur der BRD, 1. Teil: Theoretische Grundlage u. Kritiken, Berlin 1973.; 2. Teil: Grondriss der Klassenverhältnisse (1950–1970), u.o. 1974.
44. Vö. Geiger, Th.: Zur Theorie des Klassenbegriffs u. der proletarischen Klasse (1930), in: u.a.: Arbeiten zur Soziologie, Neuwied 1962.
45. Geiger: Klassengesellschaft; u.a.: Theorie der sozialen Schichtung (1955), in: u.a. Arbeiten zur Soziologie.
46. IMSF (szerk.): Klassen u. Sozialstruktur ... Teil II./2, 22. old.
47. u.o.: Teil I. 153. old.
48. u.o.: 154. old.
49. u.o.
50. u.o. Teil II/2, 325. old.
51. u.o. Teil II/1, 335., 380. old és k.
52. u.o. Teil I. 126. old. és k.
53. Projekt Klassenanalyse, Teil 1, 269. old.
54. Projekt Klassenanalyse, Teil 2, 229–34. p.; Marx: Kapital Bd. 1. MEW 23, 326. old. és k.
55. Kadritzke, U.: Angestellte – Die geduldigen Arbeiter. Zur Soziologie u. sozialen Bewegung der Angestellten, (Alkalmazottak – A béketűrő munkások. Az alkalmazottak társadalmi mozgalmához és szociológiájához), Frankfurt 1975.
56. Fürstenberg: Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland Deutschland, (Az NSZK társadalmi struktúrája.), 12. old.

BENEDEK GÁBOR:

FRANTIŠEK PALACKÝ (1798–1876)

Nem Clio ihlette Than Mórt, amikor megfestette Kun László és Habsburg Rudolf kézfogását a morvamezei csatatéren, a cseh király, II. Přemysl Ottokár holtteste felett. Kézfogást dicsőít a tabló, csakhogy Deák Ferencét Ferenc Józseffel, történeti jelmezben: Ottokár pedig historizált előképe František Palackýnak, aki ekkor a cseh nemzeti törekvések központi alakja, a „cseh nemzet atyja” volt. A festmény ugyan elpusztult, de a szemlélet napjainkig tovább él: a magyar köztudat Palacký-képe restaurálásra szorul.

Számos félreértés rakódott *politikai* munkásságára. Közismert Palacký mondása: „ha az osztrák állam régóta fenn nem állna, Európa, sőt a humanitás érdekében törekednünk kellene, hogy mielőbb létrejöjjön.” Talán kevésbé tudott, hogy álláspontja a pánszláv és romantikus szlavofil elképzelések gyökeres tagadásaként fogalmazódott meg, és a magyar valamint a többi, kelet-közép-európai nemzeti mozgalom érvrendszeréhez hasonlóan, éppen az Orosz Birodalom fenyegetése miatt ragaszkodott Ausztriához. De mintha szemérmes hallgatással szeretnénk megfeledkezni arról, hogy Palacký másik külpolitikai megfontolása bennünket is érint: cseh szempontból a nagynémet és magyar érdekek potenciális szövetséget alkotnak. Amikor tehát 1848. április 11-én elutasítja a frankfurti előparlament meghívását és figyelmét „Frankfurt helyett Bécs felé” fordítja, a cseh nemzet létkérdéséről dönt. Naív önáltatás lenne ezt a döntést a Habsburgok furfangos és csalárd mesterkedéseivel magyarázni, de ugyanígy leegyszerűsíti a szembenállást a forradalom—ellenforradalom fekete—fehér tündérmeséje, hiszen a múlt század közepén összeütköző nemzeti érdekek egyaránt jogosultak, de kölcsönösen kizárják és közömbösítik egymást.

Történeti tudatunk szívesen megkerüli Palacký ténykedését a kemsieri országgyűlésen. Két alkotmánytervnek vezéreszméje: a nemzetek és nemzetiségek közötti egyenlőség. Elgondolásából persze nem hiányzott a cseh nemzeti, sőt expanzív gazdasági önérdék sem, mégis igaztalan az a vád, hogy Ausztriát valamiféle szláv birodalomná akarta átszervezni. A cseh ausztró-

szlavisták Palacký vezetésével arra törekedtek, hogy nemzetük az egyenjogú, szláv népek sorában első legyen az egyenlők között. A csehek vezette szláv többség azonban nem kizárólagos helyzetet élvezne, hanem megbontaná és kiegyensúlyozná a korábbi német–magyar hegemoniát.

67-ről alkotott képünk túlságosan hungarocentrikus, pedig a kiegyezés nagyon is érinti a cseheket. Számukra a dualizmus csupán a centralizáció megkettőződését jelenti, írja Palacký. „Az osztrák állameszme” című műve nemzeti programmá emelkedik, bár a cseh politikai élet társadalmi kérdésekben megoszlik. Felfogása 48-hoz képest ugyan módosul, de célja változatlan. Ám az összeütközőerők ezúttal nem egyenlítik ki egymást: a csehek vesztesként alulmaradnak. Palacký új jelszava egyelőre inkább csak fenyegetés, és mintegy félévszázad telik el, míg Masaryk emigráns csoportja magáévá teszi, majd utóbb megvalósul: „Voltunk Ausztria előtt, leszünk utána is!”

Kevésbé ismert a *történetíró* Palacký, pedig életműve a modern, cseh nemzettudat napjainkig ható alapeleme. Legfőbb alkotása „A cseh nemzet története” a legnépszerűbb történelmi regényekkel vetekszik: a 3000 oldalas munka 16 teljes kiadást ért meg!

Palacký 25 éves korában kezdte megismerni a történettudomány mesterségbeli fogásait. Négy évvel később már a cseh rendek felkérésére végzi kutatásait, 1838-ban pedig hivatalosan is kinevezik a Cseh Királyság történetírójának. Így megnyílnak előtte a nemesi irattárak, végiglátogatja Európa legnagyobb levéltárait, sőt protestáns hite ellenére bebocsátást nyer a vatikáni archívumba is. Az összegyűjtött anyagot rendszeresen közzé teszi, egyebek között máig alapvető kiadványsorozatot indít. Kritikai jellegű, historiográfiai összefoglalót készít a cseh krónikairódomról. Feltárja a rendiség szervezeti működését, foglalkozik kronológiával, összehasonlító, szláv jogtörténettel, történeti-földrajzzal és megannyi más tudományszakkal. Közben két folyóiratot alapít és szerkeszt, társaságokat szervez és vezet.

Mindez azonban csak előkészület főművéhez, amelyet 1836-tól negyven éven át írt, s alig egy hónappal halála előtt fejezett be. Két nyelven jelent meg, németül és csehül, de a *Geschichte von Böhmen* és a *Dějiny národu českého* (A cseh nemzet története) nemcsak címében különbözik. Mindkettő 1526-ig mutatja be a cseh történelmet, helyenként eltérő szöveggel, ám az utóbbi joggal tekinthető az életmű csúcának, hiszen Palacký történetfilozófiai bevezetése és a huszita kor újra feldolgozott, alaposan kibővített változata csak cseh nyelven olvasható.

Palacký történet szemlélete filozófiai-esztétikai felfogásban gyökerezik. Esztétának indult, poszsonyi diákéveiben, majd magyar nemesi családok

háztanítójaként széles körű műveltséget szerzett, megismerte a klasszikus német filozófia Hegelt megelőző korszakát. Bár esztétikai írásaiban felismerhető a kanti, s főként a herderi indíttatás, önálló világgépet alakított ki. A világ poláris ellentétek egysége. Ezek között természettől adott harmónia uralkodott mind a történelem, mind az egyes ember életének kezdetén. A gyermekien kifejetlen összhang azonban megbomlott, és átalakult a poláris ellentétek harcává. Ez a harc végnélküli törekvés az új harmónia felé. Palacký már korai, irodalomtörténeti írásaiban is alkalmazta szemléletét, de később dolgozta ki a szabad értelem és autoritás, demokrácia és hierarchia, nemzetiség és világcentralizáció egymást feltételező ellentétpárjait.

Az említett történetfilozófiai bevezetésben, amelyet 1848-ban írt, egy további ellentétpárra helyezi a főhangsúlyt: a szlávság (ezen belül a csehek) és a németiség viszonyára. „Az egész cseh történelem a németiséggel folytatott vitán alapul, vagyis a német rend és szokás befogadásán és elutasításán.” Az utóbbi elemet, az elutasítást gyakran egyoldalúan kiemelik az elfogult, cseh történészek, s így Palacký dinamizmusa mechanikussá torzul az értelmezésben. Általában megállapítják, hogy Palacký történetfilozófiája nem azonos Hegel dialektikájával, de a vizsgálódás itt megtorpan, és a „befogadás-elutasítás” egységét örök, változatlan jellemzőkkel heyyettesítik. Hasonló behelyettesítést végeznek a Palackýt bíráló német és magyar történészek csak éppen ellentétes előjellel. Mindkét torzítás azonban figyelmen kívül hagyja Palacký legfőbb törekvését, hogy az ellentétek vitájában „egyik párt szenvedélyében se osztozzon”. Nem Palacký elfogult a csehek vagy a husziták irányában, hanem azok, akik művét félremagyarázzák.

Az értelmezésekben leginkább a szláv kezdetek története torzult el. Ez részben összefügg Palacký álláspontjával a Kéziratok ügyében. Az 1810-es évek végén „fedezték fel” ezeket a hamisítványokat, mint az ősi cseh költészet töredékeit. Az általuk rajzolt dicső múlt nagyszerűen beilleszkedett a korszak romantikus történetfelfogásába. Palacký is meggyőződéssel hitt a hamisítványok eredetiségében, viszont csak mellékes forrásoknak tekintette. A kéziratok romantikus hőskor mítoszát és Palacký forrásokra épített őstörténetét nem közvetlen azonosság jellemzi, hanem szemléletbeli rokonság.

Palacký békeszerető földműveseknek, szabad és egyenlő embereknek mutatja be a régi szlávokat. Idillikus ez a kép, de nem felhőtlen. Nem hiányzik belőle ugyanis az anarchia és maradiság, kultúrátlanság és szolgai alázat. Ezek a tulajdonságok végtelenné tették a szláv törzset a németekkel szemben, beolvadással fenyegették: s „hogy végleg el ne tűnjön, az idők múlásával a szláv is kénytelen volt szokásain változtatni, nemzeti életébe római és német elemeket keverni;”

Nem örök, változatlan idill tehát a régi szlávok élete, miként ezt az elfogult kutatók állítják, hanem gyermekien kifejeletlen harmónia. Az összhang szükségképpen megbomlott, de magába foglalt olyan elemeket, pl. szabadság, egyenlőség, „...melyek után korunkban leginkább vágyakoznak a nemzetek”. És ez már aktuális mondanivaló, a múlt század közepének cseh aktualitása, s így fonódik össze Palacký munkásságában a történetírás és politika, egyszerre beszél dicső múltról és nemzeti programról!

Az alábbi szemelvényből megismerhetjük Palacký felfogását a huszizmus előzményeiről. A fordítás az Európa Kiadónál készülő Clio sorozat Palacký kötetének részlete.

A XV. század eleje korszakforduló általában a kereszténység, és különösen a cseh nemzet történetében. Soha nem látott erővel bontakozott ki az a szellem és irányzat a közösségben, amelyet napjainkban egyesek *megújításnak* (reformnak), mások *fordulatnak* (forradalomnak) neveznek; a keresztény nép rátermett tömegei először kísérelték meg, hogy a merev *autoritás* elveit szétfeszítsék, az előljárók és vezetők szellemi gyámkodását lerázzák, és a történelem élére állva annak legfőbb irányítói legyenek.

Ismert *középkori eszme* világítja meg a kereszténység egyházi és világi hatalmának feje, a pápa és a császár hivatását. Eszerint a pápa a szent Ige isteni letéteményese, hogy a hitet és a tudást tanítsa, a jogot és kötelességet, jutalmat és büntetést megszabja; oldalán a császár áll, aki a Szent Igét védelmezi és érvényre juttatja, a nemzeteket engedelmességre bírja. Megbízásuk Istentől ered, vélték akkoriban, hogy az emberiséget pásztorként tereljék helyes útra a magán- és közéletben, állami és egyházi ügyekben. Hivatalukban az alájuk rendelt világi és egyházi hatalom (sacerdotium et imperium) segítette őket, hol egybegyűlve, zsinaton és törvényhozó gyűlésen, hol meg elkülönülten, határozatok és egyes dekrétumok kiadásával. Szavuk és tetteik *autoritása* kizárólagosan uralkodott az emberek gondolkodásán, és ezért a közhít szerint a kiskorú emberiség célját nem érheti el e nélkülözhetetlen gyámok vezetése nélkül. Különösen a római hierarchia ítéletei és döntései minősültek legfőbb és abszolút érvényűnek, mint a Szentlélek kinyilatkoztatásai; minden kételkedés ezek üdvözítő igazában bűnnek számított, minden elhajlás eretnek gatzettnek.

Ám az e világi dolgok múlandóságát nem kerülték el a nemzetek említett gyámjai, Isten földi helytartói sem. A XV. század elején fő képviselőinek megosztottsága és viszálya, jogtiprása és méltatlan cselekedetei miatt

mélyre süllyedt mind a pápaság, mind a császárság. A kereszténység két pápa és két császár (vagy Római király) egymással szembenálló pártjára oszlott; egyesek a római IX. Bonifácban tisztelték az igazi pápát, a keresztény egyház fejét, mások az avignoni XIII. Benedekben; egyesek Vencel cseh királyt ismerték el a világi hatalom fejének, mások a bajor Klem Ruprechtet. De Csehországban 1403-ban, amikor elbeszélésünk kezdődik, különösen felbomlott minden egyházi és állami kötelék, és soha nem látott mértékben felborult a rend. Az érseki szék üres volt, Vencelt külföldi börtönben őrizték; a főhatalmat s az ország kormányzását bátyja, Zsigmond magyar király sajátította ki, aki emiatt mindúntalan háborúba bonyolódott unikafivérével, Jošt morva őgróffal és a cseh főurakkal. IX. Bonifác, akit a csehek igazi pápaként tiszteltek, nem akarta elismerni sem Vencelt Római királynak, sem Zsigmondot magyar királynak; ezért viszont Zsigmond, mint cseh kormányzó megtiltotta alattvalóinak, hogy Bonifác parancsainak engedelmeskedjenek, bulláit elfogadják. Miután a kereszténység előljárói egymás hatalmát és autoritását kölcsönösen megingatták, az egész papság, de különösen a római hierarchia erkölcsse rendkívül lehanyatlott, bárki joggal kételkedhetett: vajon valóban a Szentlélek vezérli-e ezeket a hatalmasságokat?

A lelkeket addig bőségesen tápláló forrás, melyből a középkori autoritás elve fakadt, ilyen állapotok között hirtelen elapadt. Csodálkozunk kell-e, hogy az éleselméjű, felvilágosult férfiak, amilyenek a prágai egyetemnek főként cseh nemzetében voltak nagy számban, egy olyan korban, amikor az *emberi meggyőződés alapjaiban* rendült meg, a *bizonyosság más forrásai* után szomjaztak, biztosabb, időtállóbb igazság alapjait keresték, mint az emberi ítélet és törvény ingatag autoritása? Természetes, hogy az ilyen állapot Isten igéjében, a *Szentírásban* s ezt magyarázó saját *értelmükben* keresték és találták meg; erre részben hazai és külföldi írók régi tanítása adott példát, részben az angol John Wyclif néhány újabb elgondolása, kinek Prágába került s itt elterjedt, teológiai könyvei élénk szellemi pezsgést indítottak a cseh tudósok körében.

Az új áramlat, a szellem kiszabadítása a merev autoritás szorításából, kezdettől fogva kizárólag *egyházi és vallási* jelleget öltött: mindenekelőtt a pápával és a római hierarchiával szegült szembe, nem pedig világi uralkodókkal, mivel e korszak még egyáltalán nem ismerte a politikai abszolútizmust.

A Szentírás szavain és az emberi értelem jogán alapuló ellenállás a középkori tudományokkal, az egyházi renddel szemben, önmagában természetesen semmi újat nem jelentett: a római egyház megalakulása óta, minden időben, szinte szakadatlanul küzdött valamennyi, ehhez hasonló ellenszögü-

léssel. A most kezdődő szembenállás nem csupán azért volt új, mert az állhatatosság megsokszorozott erejével tört fel, hanem azért is, mert a korábnál sokszorta kiterjedtebb viszonyokat foglalt magába, mert a tudósok szobáiból, az iskolai előadótermékből kikerülve benyomult az egész nemzet életébe, mert legyőzhetetlen kitartással maga alá gyűrte a középkori egyházat, s az emberi lélek addig abszolút uralkodóját más, magasabb hatalom elismerésére kényszerítette, végül, mert először adott lehetőséget a nemzeteknek, hogy a világ sorsának alakításába beleszóljanak, saját önálló hangjukkal. Az itt kezdődő ellentét és küzdelem napjainkig folytatódik; s ha a világtörténet színterén, későbbi jelenségektől egyszer megújult és felnövekedett, máskor meg fojtogatva lehanyatlott is, eltérő sikerrel, ám sem teljesen elfojtani, sem teljes győzelmét kivívni máig nem sikerült.

1403. május 28-án, az érseki officialis és a prágai főkáptalan kérésére, egy angol író, Wyclif János könyveiből kivonatolt 45 hittételt olvastak fel a prágai egyetem közgyűlésén, majd viharos tárgyalás után szavazat-többséggel azt határozták, hogy a prágai egyetem egyetlen tagja se merészelje, esküjét bünyösen megszegve, e tanokat terjeszteni vagy tanítani.

Ez volt az első nyilvános eset, amikor napvilágra került a keresztény hit és rend meghasonlása, mely a lelkekben már hosszabb ideje érlelődött. A széthúzás aztán, bár a tárgyalás éppen felszámolásán fáradozott, általános figyelem közepette, fokozódó gyorsasággal teljes szakítással terebélyesedett. Az új küzdelem minden egyéb szellemi és anyagi törekvést háttérbe szorítva, nevezetes, példátlan események során magával ragadta a nemzet életét Cseh- és Morvaországban; miután szétáradó hatása nemcsak a szomszédos országokat érte el, hanem az egész kereszténységet: Európát többször meg rázkódtató, soha nem látott viharba torkollott, hazánkat romba döntő, vérrrel elborító háborúskodásba. E korszak sorsdöntő, történeti jelentősége arra kötelez bennünket, hogy keletkezését a lehető leghívebben kövessük nyomom, kifejlődését világosan mégis tömören adjuk elő.

A kérdés, melyről e korban oly sokat vitatkoztak, általánosságban így szólt: a kereszténység teljesen megfelel-e a nyugati egyházban az isteni alapító és az első apostolok egykori szándékának? S ha egyes pontokban elhajlott, vissza kell-e téríteni eredeti útjára? A kérdés egyaránt érintette a keresztény elméletet és gyakorlatot, vagyis mind a dogmatikát, mind az egyház irányítását és rendjét.

Egyesek általában így válaszoltak: az egyház nem hajlott el a Megváltó szellemétől, hiszen ez a szellem az alapítók közvetlen örökségéként to-

vábbél benne, az életét irányítja és belülről elrendezi örök időken át. Mind az tehát, amit az egyház elfogad és tanít, az az igaz keresztény hit; rajta kívül igaz kereszténység már csak azért sem létezik, s nem is létezhet, mivel (a maga egészében) csak az egyház s egyes-egyedül csak az választhatja el s képes elválasztani az igazat a hamistól. Egyes tagjai leszakadhatnak, életükkel, tanításukkal utat téveszthetnek: ettől azonban az egyház nem változik, egy és ugyanaz marad örökkön-örökké, s a poklok kapui sem dönthetik meg!

Mások ezzel azt szegezték szembe, hogy hiábavaló minden kérdés a Szentlélek örökségével, ha a tettek meghazudtolják; Krisztus egyházának igazi és egyedüli öröksége általában a Szentírás, s különösen az Új Testamentum; ezek a könyvek helyesen használva, értelmüknek megfelelően magyarázva a keresztény élet és hit egyedül üdvözítő szabályát alkotják. Mindaz tehát, amiben az egyház nem követi közvetve vagy közvetlenül a Szentírás tanításait, az csupán emberi kitalálás, ami könnyűnek találatik, bírálható, sőt elvetendő, ha az Írással ellentétben áll.

Nyilvánvaló, hogy ebben a vitában a *katolicizmus* és *protestantizmus* ellentétei ütköztek meg egymással, melyek évszázados küzdelme napjainkig nem ért nyugvópontra: elbeszélésünkben ezért a kereszténység kettősségét kell vizsgálnunk, melynek gyökerei szabad szemmel nem látható mélységekbe nyúlnak, következményei ismeretlen távolba vezetnek. Krisztus nem írásban hagyta örökül tanítását az emberiségnek, hanem élőszóban adta át; ám tanítványai hamarosan szükségesnek érezték szavát lejegyezni, hogy Isten igéje, a Szentírás, e legdrágább végrendelet (testamentum) feledésbe ne merüljön, az utódok emlékezetében hűen, változtatás nélkül őrződjek meg. Ezért a keresztény tanítás mindkét módja egyaránt jogosult: mind a szóban hagyományozott, mind a Szentírásból kiolvasott. Az egyik inkább a tanító autoritásán nyugszik, a másik inkább a tanuló öntevékenységén; az első kielégíti az emberek többségének természetét, amely általában útmutatást igényel, de különösen a hitéletben; a második a szabadság és önállóság után vágyódó lelkeknek felel meg. A vita és harc, mely ebből a különbségből született, évszázadok óta, többé vagy kevésbé láthatóan, nemcsak valamennyi nemzetet rázta meg hitében, hanem az összes keresztény embert is. Miközben a szenvedélytől egyként elvakult ellenfelek kölcsönösen egymást vádolják, hogy elárulták Istent s a hitet – sajnos mindkettő túlságosan is megfélelkezik Krisztus tanításáról, miszerint valamennyi hű követőjének első és legfontosabb ismertetőjele Isten és a felebarátok szeretete. Mégis az elfogulatlan kutató e vitában is az Úr magasztos keze-nyomát ismeri fel, aki az élet és a világmindenség egyensúlyának megőrzésére mindenben két egymás

ellen ható erőt alkotott, a nyugalmat szembeállította a mozgással, a vonzást a taszítással, férfivá és nővé teremtette az embert, sőt – amennyire ez a felfogható világban megjelenik – a szellemet is a polaritás törvényéhez igazította, végül szükségesnek találta az elemek közti harcot, hogy azok ereje egymást erősítse. Nemcsak a test, hanem a szellem is a harctól erősödik, növekedik; ennek az évszázados szellemi küzdelemnek köszönhető, hogy ma Európa megelőzi és irányítja a világ más tájait, kultúrájával, művelt szellemével; miként a mindennapos tény is arra tanít, hogy a papság erkölcse, műveltsége csak akkor tud kiemelkedni, ha ellentétes érzülettel kénytelen megküzdeni. Bár számunkra korántsem közömbös, hogy az emberi üdvözüléshez vezető vallási érzés és szükséglet milyen formákat ölt: mégis az események hű krónikása törekedni fog, hogy egyik párt szenvedélyében se osztozzon, hanem magasabb ítéletre bízva a döntést felettük, tudván-tudva, hogy a hit sohasem azonos a saját erőfeszítéssel megszerezhető tudattal, hanem kikerülhetetlen szellemi tény, Isten ajándéka; ezért az elbeszélés követni fogja a Megváltó szavait: Ne kárhoztassatok, és nem kárhoztattok. Ám ha a vitába idegen elem, az emberi indulat avatkozik bele, ha az önzés és becsvágy, hatalmaskodás és haszonlesés, gőg és gyűlölet kétszínűen saját céljaira eszközként használja fel még a legszentebbet is: akkor az erkölcsi érzék nem hallgathat el, hiszen ez a dualizmus más körbe tartozik, ahol igazságról vagy csalásról, jogról és jogtiprásról vita nincs és nem is lehet. Csak az ilyen szellemben írt történet érheti el, Isten segedelmével, magasztosabb célját; ha a történelem az élet tanítója, Cliot sem aljasíthatjuk – szajhává!

(Dějiny národu českého, 11/1 fejezet részlete)

Palacký legfontosabb művei

Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (1848–1876)
Geschichte von Böhmen (1836–1867)

Gyűjteményes munkák:

Radhost I–III. (1871–1873)
Gedenkblätter (1874)
Spisy drobné I–III. (1898–1902)
Díla Františka Palackého I–IV. (1941–1945)
Korrespondence a zápisky I–III. (1898–1911)

Egyéb írásai:

Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen (1968)

Staří letopisové čeští od r. 1378 do 1527 (1829)

Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber (1830)

Literarische Reise nach Italien im Jahre (1837)

Archiv český (első hat kötete 1840–1872)

Popis království českého (1848)

Die Geschichte des Hussitenthums und Professor Constantin Höfler (1868)

Documenta Mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam... illustrantia (1869)

Zur böhmischen Geschichtschreibung (1871)

Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges I–II. (1873)

KONRAD ADENAUER: ERINNERUNGEN, 1953–1955
FISCHER BÜCHEREI, FRANKFURT AM MAIN UND HAMBURG 1968

RÉSZLETEK AZ 1955-ÖS MOSZKVAI ÚTJÁRÓL SZÓLÓ LEÍRÁSÁBÓL

1955. szeptember 8-án, csütörtökön, pontosan 17 órakor érkeztünk meg a Vnokov-i repülőtérre, amely 30 kilométerre fekszik az orosz fővárostól. Nagy pompával fogadtak. Bulganyin miniszterelnök, Molotov külügyminiszter, Gromikó és Szemjonov külügyminiszterhelyettes, valamint más kormánytagok jelentek meg köszöntésemre a repülőtéren. Miután a gépet elhagytam, rendkívül ünnepélyes ceremónia zajlott le. Tiszteletemre felállították a díszőrséget, amelyet, mint mondták, megelőzően új gálaegyzenruhával láttak el.

Bulganyin néhány barátságos szót intézett hozzám, majd mint a diplomáciai kar doyen-je a svéd nagykövet üdvözölt. Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok követei szintén megjelentek a repülőtéren. Közvetlenül az üdvözlések után felhangzott a szovjet himnusz, majd a német nemzeti himnusz. Nagyon hatásos volt.

Rövid nyilatkozatot adtam, amelyet, ahogy hallottam, a szovjet rádió még aznap délután közvetített. A repülőtérről a Moszkvába vivő út nyújtotta számomra az első benyomásokat az orosz földről és az orosz atmoszféráról. Moszkva nagyvonalúan kiképzett sugárútjaival és pompás útjaival jól közvetítette a kommunista szovjet birodalom hatalmi központjának benyomását. A régi Moszkva híres faházaiból már nemigen lehetett látni. A sztálini kor hatalmas méretű állami építkezései uralták a város képét. Józan, modern stílusú óriási lakóházak álltak építés alatt.

Kíséretemmel együtt a Szovjetszkaja nevű hotelban szállásoltak el. A Szovjetszakaja a szélesen kiképzett Leningrád sugárútján van. Új, modern hotel, amelynek építkezésénél nem takarékoskodtak. A rendelkezésemre bocsátott szobák ízlésesen voltak berendezve; még egy zongorát is beállítottak számomra.

A német delegáció tagjainak java része egy különvonattal már napokkal korábban Moszkvába érkezett. A német delegáció számára a moszkvai tárgyalások alatt ez a különvonat szolgált munkahelyként. Az újságírók fel

is ruházták a „követség a gettóban” elnevezéssel. A vonat több kocsiból állt. Az egyikben távirtdát és telefonközpontot helyeztek el, egy másik kocsi konferenciateremként szolgált a különlegesen fontos belső megbeszélésekre. Ebből a kocsiból minden válaszfalat eltávolítottak. Technikusaink véleménye szerint a kocsit egyáltalán nem lehetett lehallgatni. Különleges német őrség őrizte, és az oroszoknak egészen nyíltan megmondtuk, hogy ezzel hogyan áll a helyzet.

Moszkvába érkezésem estéjén elkocsiztam ehhez a vonathoz, hogy üdvözöljem az egész német küldöttséget és hogy levezessem a következő napon kezdődő hivatalos megbeszélések előtt az utolsó előkészítő megbeszéléseket.

Az oroszok udvariassága és az a szándékuk, hogy jó légkört teremtsenek, különösen kifejezésre jutott a különvonat ügyében. Vadonatúj vágányt építettek delegációs vonatunk számára, hogy a delegáció ott dolgozó tagjait az áthaladó vonatok ne zavarják. Emellett két csinos virágágyást, sőt még egy szökőkutat is létesítettek. Az egészzet magas, zöldre festett deszkakerítéssel vették körül és számtalan biztonsági emberrel őriztették.

.....

Erre az estére gálaelőadás volt tervbe véve a Bolsoj színházban. Prokofjev zenéjével a Rómeo és Júlia volt műsoron. A leghíresebb táncosnő, Ulanova táncolta Júliát.

Bulganyin meghívott, hogy utazzam az ő kocsijában a Bolsoj színházhoz, ami diplomáciai szokások szerint a barátságosság messzemenő demonstrálása. A Bolsoj színházat szovjet és német zászlókkal díszítették, a műsort orosz és német nyelven nyomtatták ki. Amikor Bulganyin, Hruscsov és jómagam beléptünk páholyunkba, az egész közönség felemelkedett és tapsolni kezdett. A reflektorok csoportunkra irányultak, és a továbbra is tartó tet-szésnyilvánítás közepette kölcsönösen kezét ráztunk egymással. Azután eljátszották a szovjet himnuszt és a Deutschlandlied-et. A Rómeo és Júlia előadása, a zene és különösképpen a tánc nagyszerű volt és nagy hatást gyakorolt rám.

Az előadás kezdete előtt lezajlott barátságos parolázás általános csodálkozást keltett, minthogy a közvéleményt tájékoztatták a délelőtt lezajlott kemény összecsapásokról. Egy német újságíró, aki jelen volt az emlékezetes estén, további lefolyásáról így írt:

„...Midőn végül a balett végetért és az ellenséges Capulet és Montague család fejei egymás karjaiba borultak, felemelkedett Adenauer kancellár is felemelte mindkét kezét és a nézők kitörő tetszése mellett Bulganyin kezeibe helyezte.

Nem tagadható, hogy e nyilvános fellépés szokatlan szívélyessége egy bizonyos tanácsstalansággal találkozott mindazoknál, akiknek interpretálniuk kellett. Az ember ugyanis nem tehetett egyebet, mint tudomásul vette, hogy a dolgok jelenleg a legjobban állnak. A valóságban azonban, ahogyan ez hamarosan kiderült, egyáltalán nem ez volt a helyzet. A tárgyalások alapjában véve kezdetüktől fogva egyetlen lépést sem haladtak előre. A felfogások közötti éles ellentétek továbbra is teljes erejükben fennálltak. Mit jelentett hát a legszívélyesebb barátság hangsúlyozott demonstrálása, amit másként kellett értékelni, mint egy hasonló egy intim találkozás esetében? Itt ez a legszélesebb nyilvánosság szeme előtt, az egész világ felvevői és riporterei előtt zajlott le, és azon nyomban világos volt, hogy a páholyból származó kép másnap mindenütt szenzációt kelt majd. Mi rejtőzött hát a dolog mögött?

Aki a jelenetet pontosan megfigyelte, az előtt nem maradt titok, hogy kezdeményezője a szövetségi kancellár volt, és hogy a jelenet a barátságos szellemidézés bizonyos elemét tartalmazta. Az esemény háttere azonban talán még többetmondó volt. A szovjet delegáció Pravdában és más újságokban megjelenő kísérő kommentárjaival a közvéleményt ügyesen tájékoztatta a tárgyalások menetéről és ezúton olykor a nyers elutasításig menő magatartását is legitimálta. Mármost, ha a közönség azt látja, hogy ennek ellenére mily jó egyetértés uralkodik, ez talán megkönnyítheti a remélt kedvező fordulatot, mivel világossá válik, hogy a nép mily nagyon kívánja ez esetben az ellentétek baráti eltávolítását. Egy erősen tekintélyi államban ugyan a hangulat ilyenén manipulálása természetesen egyáltalán nem döntő jelentőségű, mégsem mondható, hogy teljességgel érdektelen lenne.”

El kell ismernem, hogy abban a pillanatban, amikor Bulganyint karjaimba vontam, egyáltalán nem voltak ily bölcs meggondolásaim. Cselekedetem impulzív módon következett be, még ha erősen befolyásolt is az aznap délutáni beszélgetés a dácsában.

Azért voltam Moszkvában, hogy több ezer ember hazatéréseért harcoljak. A tárgyalások kimenetelétől függött a sorsuk. A moszkvai napok alatt ezt egyetlen pillanatra sem felejtettem el.

.....

Az állami fogadás a Kremlben, amelyre Bulganyin hívott meg, 18 órakor kezdődött. Hogyan hatott ez a delegációval együtt Moszkvában tartózkodó egyik német újságíróra, egy Németországba küldött jelentésének részlete segítségével szeretném megmutatni. Georg Schröder, a „Welt” levelezője, benyomásairól ezt írta:

„Egy végtelenül hosszú asztalnál állunk. Hatalmas, aranyozott csillá-

rok vetik fényüket a hófehér teremre. Köröttünk sok-sok ember folytott hangzavara. Hatszáz, nyolcszáz, ezer? Még Volkov helyettes protokollfőnök sem tudott, vagy nem akart erről pontos számot mondani. Látom Bulganyint, Hruscsovot, Molotovot, Malenkovot, a Szovjetunió csaknem valamennyi vezető államférfiát, akiknek neve mindig szerepel az újságok hasábjain. Ez egy nagy fogadás a Kremlben a szövetségi kancellár és a német delegáció tiszteletére.

Az előtérben egy óriási festmény. Lenin a forradalom napjaiban katonának és munkások előtt. Ez az egyetlen utalás a kommunista államra, amit felfedezek. Itt, a hatalmas Szent-György teremben, ahol 18 órakor a fogadás elkezdődik, csak a múlt beszél. A restaurálásnál láthatóan mindent változás nélkül hagytak.

Az új szovjet társadalomban a rangsort nyilvánvaló magátólértetődéssel fogják fel és szigorúan tiszteletben tartják. Ezért azután nincs körbevendülés. Ezért a terem teljes hosszában három asztalt állítanak fel. S ezeken mindenki elfoglalja a neki kijelölt helyet.

Itt állunk és hozzálátunk: kaviár, saláta, vad, bor, ásványvíz, vodka, gyümölcs. Semmi túlhajtott bőség. A vendégek is tartozkodóak.

Közben Arnold fenn a miniszterelnök régiójában izgatottan cseveg Parvuhinnal. Maga Molotov is leteszi cvikkerét, megdörzsöli fáradt szemeit és dr. Brentano-val beszélget. Mint mindig, Bulganyin és Adenauer egymás mellett ül. Még nem tudjuk, hogy a szovjet miniszterelnök köszöntőjében olyan előterjesztést tesz, amely a konferenciát holnap talán kézzelfogható eredményre vezetheti. Elképedve hallom, mert megelőzően csak a hétfői tárgyalások negatív eredményeiről kaptam tájékoztatást, s azután Bulganyin rendkívül optimista szavai! A mikrofonok, amelyek előtte és Adenauer előtt állnak, széthordozzák a köszöntőket a lélegzetviasszafojtva fülelő teremben.”

Hogyan jutottunk el ehhez a fordulathoz? Egy percig sem kételkedtem abban, hogy vendéglátóink azonnal értesülést szereztek utasításomról, amely időelőtti távozásunk előkészítésére irányult.

A fogadást megnyitva, Bulganyin oldalára vett és egészen közvetlenül ezt kérdezte: „Végül is hogyan akarjuk a tárgyalásokat lezárni?”

Ugyanazon a módon és hasonló szavakkal utaltam, miként délután és a megelőző napokon szintén, éppoly szilárd, mint őszinte akaratomra, hogy a békét fenntartsuk és megszilárdítsuk. Ez az, ami miatt Moszkvába utaztam.

Bulganyin azzal válaszolt, hogy egész nap azon törte a fejét, mi lehet az az ok, ami őt visszatartja egy olyan megegyezés megkötésétől, amely magába foglalja a diplomáciai kapcsolatok felvételét. Tónusa nagyon bizalmas-

sá vált, amikor megkérdezte: „Van valamilyen megkötöttsége más hatalmak által?” Teljes határozottsággal tagadtam. „Biztosíthatom, s ezt elhiheti nekem: semmiféle megkötöttségeim nincsenek.”

Bulgaryin következő kérdése így szólt: „A NDK-val kapcsolatban van valami?” Válaszom így hangzott: „Ez szerepet játszik, de itt tehetünk egy fenntartást.” Bulgaryin elkerülte, hogy e kérdéssel kapcsolatban kifejezetten állást foglaljon, mégis megértette, hogy egy ilyesfajta megoldást lehetségesnek tart és hogy ezzel ő maga is feltehetően számolt. Megértően bólogatott és valami ilyesmit mormolt: „Na igen, persze...” Azután megismételte kérdését, hogy akkor hát mi az én tartózkodásom alapja.

Azt válaszoltam, hogy teljesen nyíltan, becsületesen és nyomatékosan meg kell mondjam, a hadifoglyok és a Szovjetunióban visszatartott németek kérdése, mindazok után, amiket a német népnek végig kellett csinálnia, rendkívül nagy pszichológiai jelentőséggel bír, és hogy e kérdés megoldása nélkül a német közvélemény nem tudná jóváhagyni a kapcsolatok normalizálását. Állhatatosan kérleltem Bulgaryint, hogy legalább egyetlen lépést tegyenek ebben az irányban, és azután megemlítettem neki azt a tényt, hogy az utolsó két év folyamán mintegy 130 000 némettől érkezett levél, németektől, akik nem hagyhatják el a Szovjetuniót. A dokumentáció megvan, a tárgyalások légkörét azonban nem akartam azzal zavarni, hogy ezt az anyagot az asztalra teszem.

E személyek létéről semmit sem tudott, mondta Bulgaryin, és nem is hisz ebben. „Valószínűleg azokról lehet szó” – vélte – „akikről Hruscsov jelezte, hogy már régen el lettek temetve.”

Ezt azzal viszonyoztam, hogy természetesen nem tudhatom, vajon mennyien vannak még életben.

Bulgaryin intenzíven gondolkodni látszott. Rövid szünet után közvetlen módon és rendkívül impulzívan kijelentette: „Tegye lehetővé, hogy megegyezésre jussunk: írjon nekem egy levelet”, egy jegyzékre gondolt, amelyben kijelentem hozzájárulásomat a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez, „mi pedig visszaadjuk Önnek mindet – mindet. Egy hét múlva. Becsületszavunkat adjuk Önnek erre.”

Azonnal megkérdeztem, hogy vajon ezen a „többieket” is érti-e, s nem csupán az elítélteket? Bulgaryin ugyanazon az impulzív hangon elismételte: „Mindet, mindet, mindet!”. Nem voltam teljesen bizonyos benne, hogy utolsó kérdésemet megértette-e, s ennek értelmében válaszolta-e meg.

Biztosítottam Bulgaryint, hogy szavaival nagyon boldoggá tett. Bulgaryin megismételte, hogy a szovjet kormány szavát adja és ezt a szót meg is tartja. Javasolta, tájékoztassuk Hruscsovot erről a megállapodásról.

Úgy véltem, ez nem feltétlenül szükséges, a miniszterelnök szava nekem teljesen elegendő. Bulganyin ennek ellenére mégis Hruscsovhoz fordult, és tájékoztatta megbeszélésünk tartalmáról.

Hruscsov kijelentette, hogy Arnold miniszterelnökkel éppen ugyanerről a kérdésről beszélt, és pontosan ugyanazt mondta. Azután hozzátette: „Nem tudunk garanciát vagy biztosítékot adni, sem szóban, sem írásban. Becsületszavunkat adjuk azonban, és a szavunk számít.” Ismét kifejeztem örömemet és köszönetemet, és biztosítottam, hogy teljesen megbízom az adott szóban. Utaltam azonban a nehézségekre, amelyek nálunk a parlamenti alkotmányból adódnak és ezekkel szemben a szovjet kormány megértését kértem. A diplomáciai kapcsolatok felvételéhez szükséges a kabinet és a Német Bundestag többségének hozzájárulása.

Igy következett be a fordulat! Az orosz urak felszólítottak, hogy ezt ünnepeljük meg. Poharaink azonban üresek voltak. Odaintették a pincéreket. Feltűnt – mint mindig, most is Bulganyin és Hruscsov között ültem –, hogy nekem nem ugyanaz a pincér tölt, mint Bulganyinnak. Amikor Bulganyin pincére vette magához Hruscsov poharát is, feltartóztattam a pincért, megragadtam a palackot és ezt mondtam: „Ó, mutassa csak!” A poharak zöldek voltak, a palackok szintén. Nem lehetett látni mi van bennük. Megvizsgáltam a palackot – és mit láttam? – víz volt benne. „De uraim” – fakadtam ki. „Ez hamis játék! Vízet isznak és nekem bort adnak? Vagy iszunk mindhárman vizet, vagy mindhárman bort!” Kijelentették: „Mindannyian bort akarunk inni.” S ezt derekasan meg is tettük.

AZ 1875–78-AS KELETI VÁLSÁG ÚJABB IRODALMÁBÓL

Az 1875–78-as ún. keleti válság az európai nagyhatalmak számára súlyos gondokat okozott, a nemzetközi kapcsolatok erőteljes átrendeződése, amely végül a központi hatalmak és az antant blokkjainak a kialakulására vezetett, valahol ezekben az években indult el. Még nagyobb volt azonban a jelentősége a balkáni népek számára, hiszen a hercegovinai felkeléssel indult és az orosz–török háborúval lezáródó fegyveres konfliktusok sora, majd a berlini kongresszus 1878 nyarán gyökeresen átrendezte a Balkán térképét, a balkáni népek számára lehetővé tette független állami létük kiépítését, lényegesen eltérő körülményeket alakított ki további fejlődésük számára. A száz éves évforduló ennek megfelelően elsősorban az érintett országokban, köztük természetesen a Szovjetunióban is jelentős termést hozott a történettudomány területén. Ebből a széles anyagból emeltünk ki néhány szovjet és bolgár kiadványt összefoglaló ismertetésre.

Konsztantin Koszev: Bismarck, Iztočnijat vaprosz is balgarszkoto osvoboždenie 1856–1878 g. Szófia, 1978, Nauka i Izkusztvo, 492 l. (Bismarck, a keleti kérdés és Bulgária felszabadulása 1856–1878.)

A.A. Ulunjan: Aprel'szkoje voszstanie 1876 goda v Bolgarii i Roszszejia. (Ocserki.) Moszkva, 1978, Nauka, 214 l. (Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés és Oroszország. Vázlatok.)

Ruszszo-tureckaja vojna 1877–1878. Moszkva, 1977, Voennoe Izd., 263 l. (Az 1877–78-as orosz–török háború.)

100-letie osvoboždenija Bolgarii ot oszmanskogo iga. Moszkva, 1978, Nauka, 287 l. (Bulgária oszmán iga alóli felszabadulásának 100. évfordulója.)

Osvoboditel'nue dvizsenija na Balkanah. Moszkva, 1978, 327 l. (Balkanszkie iszszledovanija 3.) (Felszabadító mozgalmak a Balkánon.)

A keleti válság, Bulgária felszabadulása és az ezzel kapcsolatos események sora az érdekelt országokban elég széles termést hozott. Ennek néhány eredményét kívánjuk igen röviden ismertetni.

A bolgár egységes történész kutatóhálózat helyettes igazgatójának, K. Koszevnek a könyvét nem protokolláris megfontolásokból állítottuk az első helyre, nem is csak azért, mert az előzmények vonatkozásában messzebbre nyúlik vissza, hanem mert igen érdemes munka. Az eddig kiadott forrásanyag és a széles körű Bismarck-irodalom mellett a szerző orosz és német levéltári anyagokat is bőven felhasznált, ezek alapján vizsgálja igen részletesen a keleti kérdés szerepét Bismarck politikájában. Bevezetőként igen szellemesen a Balkánnal kapcsolatos német politikában három vonulatot különböztet meg, egy humanistát, amely a balkáni népek szabadságát kívánta, egy pángeránt, amely a Balkánt a német terjeszkedés terepének tekintette, és egy racionalistát, amely a kérdést a porosz-német érdekek szempontjából vizsgálta. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy Bismarck ezt a harmadik irányzatot képviseli. Koszev elmésen igazolja, hogy Bismarck számára Oroszország állásfoglalása akár 1866-ban, akár 1870–71-ben létfontosságú volt, de épp úgy Ausztriáé is, és minden alkalommal a keleti kérdést használta fel, egyrészt Ausztria sakkbantartására (ezzel kapcsolatban az 1866-os Klapka-féle kísérletre is utal), másrészt Oroszország jóindulatú semlegességének megszerzésére, illetve megtartására. Éppen ezért volt fontos számára, hogy Oroszország belebonyolódjék a keleti kérdésbe, mert akkor porosz-német támogatást ajánlhatott fel, s ennek fejében igényelhetette az orosz kormány jóindulatát. A bismarcki külpolitika ilyen irányú szemléletében Koszev néha mintha túlozna, így pl., amikor valószínűnek tartja, hogy Bismarck állt az 1870-es évek derekán az oroszországi pánszláv agitáció mögött, a cárné révén (persze Koszev sem mondja ezt biztosra). De nagyon érdekes Bismarck 1878. évi állásfoglalásának az értékelése. A szerző úgy látja, hogy Bismarck, aki tudott az 1878 májusi titkos angol–orosz egyezményről (Koszev valószínűnek tartja, hogy Bismarck indiszkréciója révén írt az angol sajtó e szerződésről), a berlini kongresszuson ennek pontjaihoz tartotta magát, az ebben el nem döntött részkérdésekben viszont minden esetben az orosz álláspontot támogatta a kongresszuson, és általában keresztül is tudta vinni. Így végül soron azt kell leszögezni Koszev szerint, hogy Bismarck egész diplomáciai tevékenysége objektíve a bolgár felszabadulás ügyét segítette elő.

Kár, hogy Andrassy Gyula tevékenységére a szerző csak Wertheimer ma már elavult munkáját tudta használni, mert egyébként többnyire a legújabb irodalomra támaszkodik. A nagyon gondosan szerkesztett, jól dokumentált munka mindenestre a kérdés egészének újra való átgondolására készítheti a korszak szakértőit.

A.A. Ulunjan rövid összefoglalása szélesebb közönségnek készült, ezért

viszonylag részletesen foglalja össze az események menetét 1877-ig. A munka érdemi része az orosz sajtó állásfoglalásának ismertetése, az egyes irányzatok (konzervatív-pánszláv, liberális és demokrata) szerint, ebből az derül ki, hogy a narodnyik emigráció egy része nem támogatta a balkáni népek szabadságharcát abból a megfontolásból, hogy ez elvonja az erőket az oroszországi forradalomtól, hamarosan azonban még ők is rokonszenvvel figyelték. A sajtó voltaképpen egyértelmű állásfoglalása a balkáni népek megsegítése mellett nem csekély befolyást gyakorolt a háborútól először nagyon is óvakodó kormányzat állásfoglalására. Egy rövid fejezetben az örmény szerző a korabeli örmény sajtó visszhangját is tárgyalja, ez természetesen, az oszmán uralom alatt élő örményekre való tekintettel is, ugyancsak lelkesen foglalt állást a balkáni népek szabadságharca mellett.

Az orosz–török háborúról szóló tudományos-népszerű összefoglalást a szovjet V.I. Acskaszov, A.P. Barbaszov, V.I. Vinogradov, I.I. Rosztunov és a bolgár J. Mitev írta, Rosztunov szerkesztette. A könyv természetesen a diplomáciatörténeti fő eseményeket is figyelemmel kíséri, zömmel azonban mégis hadtörténeti munka, amelyet a hadműveletek leírása tölt ki elsősorban, de igen hasznos bevezetőt találunk a szembenálló felek katonai készültségéről, a hadszíntér problémáiról, a felek hadászati terveiről. A román, szerb és montenegrói részvételről is kellő mértékben esik szó, a nagyobb figyelem azonban a bolgár önkéntesek tevékenységére esik. Érdekes, hogy a szerzők szerint a Plevna elleni harmadik roham majdnem sikerült, csak a felsőbb orosz hadvezetés hibáján múlt, hogy végül is hosszadalmas ostromra kellett berendezkedni. Ezzel szemben az orosz hadvezetés tervét egészében a könyv igen pozitívan értékeli, éppen a fő támadási irány megválasztásában egyenesen példamutatónak tekinthető, s a későbbiekben is az orosz döntések általában ésszerűek voltak. A mozgósítás végrehajtása is jól sikerült, ami a Miljutyin-féle hadsereg-reformnak volt köszönhető. A berlini kongresszus megítélésében a kötet az eddigi hagyományos szovjet álláspontot vallja: Bismarck a kongresszuson Angliát és Ausztria–Magyarországot támogatta az orosz igényekkel szemben.

A Bulgária felszabadulásának 100. évfordulójára kiadott kötet szovjet és bolgár történészek tanulmányait tartalmazza (szerkesztői V.N. Vinogradov, V.D. Konobejev és Z.Sz. Nyenaseva), ezek egy része inkább az évfordulóra írt ünnepi, összefoglaló jellegű. Ezért itt csak néhány olyan tanulmányra szeretnénk utalni, amelyek egyes pontokon érdemben is figyelemreméltót, újat mondanak. V.D. Konobejev és V.I. Mazajev tanulmánya Oroszország viszonyát vizsgálja a bolgár nemzeti szabadságharchoz. Leszögezi, hogy az

orosz kormányzat nem pánszláv célokat követett, nem is törekedett ekkor a tengerszorosok megszerzésére, csak a felettük való stratégiai ellenőrzésre. Állásfoglalására a balkáni népek szabadságmozgalma is hatott, kénytelen volt számolni az itteni burzsoázia politikai programjaival. Félt is a balkáni problémák forradalmi megoldásától, ezt kívánta megelőzni. V. Ja. Groszul, N. P. Ogarjov és N. A. Szerno-Szolovjovics álláspontját vizsgálja a Balkán-kérdésben, úgy látja, hogy Ogarjov véleménye szerint csak egy szabad Oroszország nyújthat érdemben segítséget, Szerno-Szolovjovics viszont a balkáni szabadság híve mindenképpen, és később Ogarjov is csatlakozott ehhez az állásponthez. Sz. I. Szigyelnyikov igen érdekes elemzéseket közöl a különböző bolgár forradalmi bizottságok és csoportok társadalmi összetételéről, (összesen 142 forradalmi bizottság és 150 forradalmi csoport működéséről tudunk 1869–76 között). A Bolgár Forradalmi Központi Bizottság vezetése alatt álló forradalmi szervezetekben 1869–75 közt a résztvevők 33,3 %-a volt paraszt, 20,9 %-a kézműves, 15,2 %-a kiskereskedő, fogadós, 2,1 %-a középburzsoá, 1,5 %-a mezőgazdasági munkás, tanuló, segéd, 3 %-a alkalmazott (beleértve orvosokat, állami hivatalnokokat), 11,5 %-a tanító, 7,1 %-a pap és szerzetes, a többi meghatározhatatlan. 1876-ban a helyzet úgy módosult, hogy a résztvevők 82,7 %-a volt paraszt, 8,1 %-a tanító, a többi réteg részvétele minimális (legfeljebb a papok és szerzetesek 4,7 %-os részvételét lehet még említeni). A forradalmi csoportok vezetőségében viszont 1873–76-ban 32,2 % volt a paraszt, 19,6 % a városi kispolgár, 7,8 % a középburzsoázia, 3,6 % a mezőgazdasági munkás, napszámos, tanuló, 29 % az értelmiségi (ebből 25,4 %-a tanító), 7,8 % a pap és szerzetes. Hr. M. Jonkov viszont az Áprilisi Felkelést elhatározó oboristei gyűlés résztvevőinek a társadalmi összetételét a következőképpen állapítja meg: 25,56 % paraszt, 17,19 % kézműves, 31,25 % kereskedő, 25 % értelmiségi (ennek 75 %-a tanító). A kategóriák besorolása a két tanulmányban nem azonos, a részadatok azonban, amelyeket közölnek, lehetővé teszik a további összehasonlítást és értelmezést.

A kötet második részének a tanulmányai az 1878 utáni korszak egyes kérdéseit taglalják, így A. K. Martinenko azt vizsgálja 1909-ig, milyen segítséget nyújtott Oroszország a bolgár államiság megszilárdulásához. I. V. Csurkina azt bizonyítja, hogy a szlovéneknél éppen az 1878-ban aratott orosz győzelem tette lehetővé egy ruszofil irányzat létrejöttét.

Az utolsónak ismertett kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének balkáni sorozatában jelent meg (szerkesztői G. L. Ars, V. N. Vinogradov, L. Ja. Gibianszkij, Je. P. Naumov,

D.F. Popliko). Csak az első rész tanulmányai foglalkoznak a keleti válság szakaszával. D.F. Popliko a balkáni népek állásfoglalását vizsgálja nagy adatgazdagsággal a boszniai és hercegovinai felkelés kapcsán, megállapítja, hogy a bolgárok voltak a legfelkészültebbek a harcra, de a többiek megnyilvánulásait is sorra veszi, a Monarchia-beli szerbek (Sv. Miletić) a magyar országgyűlésen léptek fel a felkelők támogatása érdekében. V.M. Hevrolina a forradalmi Oroszország lelkes támogatását mutatja be, amelyet a boszniai és hercegovinai felkelőknek nyújtott. L.B. Valev áttekintést ad az Áprilisi Felkeléssel foglalkozó szovjet történetírásról.

A második rész tanulmányai a Balkán középkori és újkori történetének egyes kérdéseit veszi sorra. Ki kell emelni L.V. Zaborovszkij tanulmányát, aki azt állapítja meg, hogy 1653–54-ben, az ukrajnai kozák felkelés idején a lengyel diplomáciának sikerült az oroszral szemben megszereznie az oszmán kormányzat jóindulatú semlegességét. Z.P. Jahimovics olasz levéltári anyag alapján igazolja, hogy 1908–1914 közt Olaszország erősen aktivizálódott a Balkánon, különösen Montenegro és Albánia vonatkozásában, igéreteiben a balkáni népek szabadságharcának támogatását hangsúlyozta.

A következő rész a Balkán legújabb kori történetével foglalkozik. Itt R.P. Grisina az 1923 júniusa és 1925 áprilisa közti bolgár ellenállást mutatja be a fasiszta rendszerrel szemben, hangsúlyozza ugyan, hogy a szeptemberi felkelés leverése után nem volt forradalmi helyzet, s így az ultrabalos szervezkedés eleve kudarcra volt ítélve, mégis kiemeli a maroknyi ellenálló hősiességét. N.D. Szmirnova az 1935-ös albániai Fieri-ben kitört felkelés történetét tárgyalja, ebben a kommunisták is jelentős szerepet játszottak, a kormányzat a felkelés leverése után, újabb mozgalmaktól való félelmében közeledett Olaszországhoz. V.K. Volkov a Balkáni Antant helyét elemzi a nemzetközi kapcsolatokban 1939 elején és megállapítja, hogy ekkor már nem volt komoly erőtenyező, mert két részre szakadt. L.Ja. Gibianszkij a Vis-szigeti Tito-Šubašić-találkozó diplomáciai történetét mutatja be részletesen, kiemeli, hogy az angol diplomácia erőltette, de hamarosan az angolok is rájöttek, hogy a találkozó Tito számára hozott több eredményt.

A historiográfiai részben Je.P. Naumov egy XIV. századi névtelen bolgár krónikát elemez, erős bizánci hatást lát abban, hogy a krónika a bonyolult balkáni helyzetben egyértelműen Bizánc állásfoglalását tárgyalja pozitívan, és a török elleni együttműködés elmaradásáért Szerbiát és Bulgáriát okolja.

A forrásközlő részben K.L. Sztrukova egy 1859-es, II. Sándor cárhoz intézett szerb kérvényt közöl, A.A. Ulunian pedig orosz diplomaták jelenté-

seit az 1876-os Áprilisi Felkelés előestéjéről és a felkelés lefolyásáról. A kötet közli az 1975-ben a Szovjetunióban megjelent, balkáni kérdésekkel foglalkozó munkák bibliográfiáját is.

Különösen az utolsó két kötet esetében számos tanulmányt még csak meg sem tudunk említeni, holott azok is sok értékes adalékkal gazdagítják ismereteinket. De talán így is sikerült érzékeltetni egyrészt azt, milyen széles körű kutatómunka folyik a balkáni népek történetének, elsősorban politikai történetének a vonatkozásában a Szovjetunióban, másrészt, hogy ennek a munkának az eredményei, beleértve K. Koszev könyvét is, egyes vonatkozásokban a magyar történelemmel foglalkozó szakemberek számára is elsőrendű újabb adatokkal és szempontokkal szolgálnak.

Ruszszko-tureckaja vojna 1877–1878 gg. i Balkanü. Moszkva, 1978, Nauka, 280 l. (Balkanszkie iszszledovanija 4.) (Az 1877–1878-as orosz–török háború és a Balkán.)

A kötet, amelynek felelős szerkesztője G.L. Ars, kisebb szerkesztői bizottság élén, az 1875–78 közötti keleti válság eseményein belül Oroszország és a balkáni népek kapcsolatainak a kérdését kívánja számos oldalról megvilágítani. V.N. Vinogradov előszavában azt emeli ki, éppen ennek megfelelően, hogy a nagyhatalmak nem óhajtották a balkáni népek felszabadulását, a népek maguk nem voltak erre elég erősek, az oszmán kormányzat reformkísérletei nem valósultak meg, Oroszországban viszont a haladó erők voltak a kezdeményezők a balkáni népek megsegítése terén. Az egész szakaszt a berlini kongresszus zárta le, de ebből csak az maradt meg, ami életrevaló volt. A kötet célja: a mozgalom egészének és ezen belül Oroszország szerepének a bemutatása.

A munka zömét a nagyobb tanulmányok teszik ki. I.I. Rosztunov részletesen ismerteti az orosz hadsereg hadműveleteit, erősen hangsúlyozva, hogy a Plevna elleni két első roham meggyúsulása után a helyzet korántsem volt válságos. A Balkán azért vált a fő hadszínterré, mert a kormányzat itt akarta a legjelentősebb változásokat. Sz.L. Csernov éppen a kormányzat hivatalos programjának az alakulását kíséri nyomon: a háború kitörése előtt a cél a status quo vagy radikális változás volt, ahogy azt a reichstadti egyezmény is mutatja. Még a háború kitörésekor is Gorcsakov kancellár négy változatot dolgozott ki, a hadműveletektől függően, Miljutyin hadügyminiszter és Ignatyev volt konstantinápolyi követ tervei viszont már közel álltak ah-

hoz, amit a San Stefanó-i béke hozott. Világosan látszik, hogy a hadműveletek menetétől függően egyre radikálisabbakká váltak az orosz elképzelések. K.L. Sztrukova és N.I. Hitrova a szerb és a montenegrói kormánypolitikát vizsgálja. Milan és Nikita fejedelem egyaránt a semlegesség mellett volt, a boszniai és hercegovinai felkelőknek a kivárást tanácsolták, a három császár szövetségének az állásfoglalása miatt, de a szerbiai belpolitika következtében előbb titokban támogatták a felkelést, majd a szerb kormány Görögország szövetségét is meg akarta nyerni. A szerb városi lakosság nyomására végül háborút indított, de ez a kellő felkészültség hiányában török győzelmet hozott, a mintegy 5000 orosz önkéntes segítsége nem volt elég. Végül 1877 februárjában Szerbia békét kötött, Montenegro viszont nem. Az orosz–török háború kirobbanása után az orosz kormányzat belépésre bízta a szerb kormányt, de az a plewnai ostrom elhúzódása miatt sokáig habozott, csak decemberben üzent ismét hadat, amikor jelentős anyagi támogatást kapott Oroszországtól. 1878 májusában Milan már ismét a Monarchia oldalára állt. Az 1876-os háborúban részt vett orosz önkéntesek kérdését V.Ja. Groszul vizsgálja meg, számos orosz forradalmár jelenlétét mutatja ki, rövid életrajzi vázlatokkal. A mintegy 100 forradalmár közt volt bakunyista, „jakobinus”, lavrovista. Az orosz kormányzat részben szívesen látta, hogy ezek elhagyják az országot, részben félt is balkáni szereplésüktől. Az orosz forradalmárok belekeveredtek a szerbiai belső politikai harcokba. Egyébként az 1877–78-as háborúban is mintegy 200 orosz forradalmár harcolt az orosz hadsereg kötelékében.

D.F. Popliko a boszniai és a hercegovinai felkelés orosz kapcsolatait tárja fel. A felkelők csak Oroszországban bíztak, de az diplomáciai megfontolásból nem bízta őket. A felkelés mégis a háború egész menete alatt tartott, a török elfojtási kísérletek ellenére, 1877 szeptemberében Boszniában egy orosz tábornok vezetése alatt kormány is alakult. A felkelők mégsem értek el eredményt, ezért Popliko az egész felkelést tragikus esemény-sornak tekinti. I.V. Kozmenko a bolgár kérdés szerepét vizsgálja, amely a Krími háború óta állandóan szerepelt az orosz hivatalos politikában, 1876 júliusa után is többféle tervet készült. Fontos szerepet tulajdonított a kormány a bolgár önkénteseknek. Különösen lényeges volt a felszabadulás utáni ideiglenes orosz megszállás, amely megszabta az új bolgár állam alkotmányos kereteit. A kormányzat tevékenységének az irányából világosan látszik, hogy a berlini kongresszus által Bulgáriában teremtett helyzetet nem fogadta el, az egységes bolgár állam közigazgatási szervezetét dolgozta ki.

M.M. Zaliskin azt vizsgálja igen részletesen, hogyan látta az orosz sajtó,

a hivatalostól a liberális és haladó lapokig, Románia függetlenségének a kérdését: a román semlegességet követelő nagyhatalmakkal szemben az orosz sajtó sürgette Románia részvételét és eléggé egyöntetűen szögezte le, hogy Románia csak az aktív háborús fellépéstől várhatja a teljes függetlenség elérését. A.V. Antoszjak a XVIII. századra is visszapillantva az 1829-es drinápolyi békétől mutatja be, milyen segítséget nyújtott Oroszország a román fejedelemségeknek a reguláris hadsereg megeremtésében, különösen P.D. Kiszeljov kormányzósága idején (1829–34), orosz tisztek beléptek az itteni hadseregbe, román tisztjelöltek orosz katonai főiskolákon nyertek kiképzést. 1877–78 során pedig a román hadsereget orosz fegyverekkel látták el.

G.L. Ars a görög kormány politikáját mutatja be. Az országon kívül élő görögök lelkesedtek a törökellenes harcért, különösen a nemrég felkelt Kréta volt harcias. A kormány azonban pénzügyi nehézségei és katonai gyengesége miatt a semlegesség mellett volt, bár 1877 második felében megpróbálkozott szerb és montenegrói szövetséggel. A San Stefanó-i béke után görög csapatok behatoltak Thesszáliába, de a nagyhatalmak nyomására kivonultak, s csak a berlini kongresszus rendelkezéseinek a végrehajtása során kapta meg Görögország 1881-ben Thesszáliát és Epirusz egy részét. G.L. Manykovszkaja a korabeli orosz sajtó rokonszenvező állásfoglalása alapján mutatja be az ALbán Liga történetét az 1870-es évek végén és a nyolcvanas évek elején.

Sztrasimir Dimitrov, az egyetlen nem szovjet, hanem bolgár szerző az oszmán kormánykorok belső harcait mutatja be igen meggyőzően: Midhat pasa nagyvezir komolyan gondolta a reformokat, a birodalom alkotmányos átalakítását, a konzervatívok azonban erősebbek voltak, az alkotmányt csak taktikai lépésnek tekintették, s ezért San Stefano után már el is törölték.

Je.P. Lvova a háború ábrázolását mutatja be az orosz, bolgár és román képzőművészetben (illusztrációkkal), a legnagyobb hatást persze az orosz művészekre tette, akik részt is vettek a harcokban, mint Verescsagin. A bolgár képzőművészetben csak később bukkan fel a tematika, itt és a románoknál erősen összefügg a nemzeti megújulással. I.M. Septunov a háború nyomait kutatja a folklórban. A bolgár és a görög népköltészetben már régóta élt a meggyőződés, hogy Iván bátya (vagyis Oroszország) majd megsegíti őket a török ellen. A háborút magát lírai-epikus énekek örökítik meg elsősorban a bolgár folklórban (ezekről részletes tartalmi ismertetést is ad), de a moldvai és a kozák népköltészetben is van nyoma.

Je.P. Naumov két levelet közöl, Laza Miodragovićét 1877. február 2-ról a Moszkvai Szláv Komité tagjaihoz, és Petar Uzelacét október 24-ről

az Ogyesszkij Vesztnyik c. újság szerkesztőjéhez. Az előbbi a korabeli szerb szocialistákhoz áll közel, az utóbbi mérsékelt polgári álláspontot képvisel. Mindkét levél a boszniai-hercegovinai felkelők részéről íródott, és célja nemcsak az orosz segítség kérése volt, hanem az orosz és ezen keresztül az egész európai közvélemény jobb tájékoztatása.

G.L. Ars beszámol a bolgár egységes történész szervezet által 1977. nov. 23–24-én Plevénben szovjet, román és finn részvétellel a háború kérdéseiről megrendezett tudományos konferenciáról. Végül a kötet közli az 1976-ban a Szovjetunióban a Balkán problematikájáról megjelent munkák bibliográfiáját.

Niederhauser Emil

A „Magyarország története” c. kötet külföldi visszhangja*

A Corvina kiadó gondozásában francia, német és angol nyelven Pam-lényi Ervin szerkesztésében jelent meg 1971, 1973, 1974 években a magyar történelmet összefoglaló munka.

Szerzői: Barta István, Makkai László, Hanák Péter, L. Nagy Zuzsa, Berend T. Iván, Ránki György és Lackó Miklós.

Közreműködött Niederhauser Emil.

Mindhárom nyelven megjelent kötet (a franciául megjelent könyv ki-egészítésétől eltekintve) lényegében azonos szövegű. E kötet fontosságát nem szükséges hangsúlyozni, hiszen rég várt összefoglalást és áttekintést üd-vözölhet a külföldi olvasó és történész egyaránt. A fordítók s lektorok mun-káját több recenzió dicséri, mivel a kötetek olvasmányosak és mint fordítá-sok sem nehezkeseek. E kötet visszhangját, ha nem is teljességében, de néhány ismertetés illetve recenzió szemléletesen tükrözi. Néhányat ezekből, csak a legfontosabb megállapításokra szorítkozva az alábbiakban ismertetünk.

A kötettel kapcsolatos észrevételeket függetlenül az egyes szerzőktől, aszerint csoportosítottuk, hogy mely fejezetekre, illetve a könyvben tárgyalt történelmi korszakok közül melyik időszakra vonatkoznak. (A recenziók ill. ismertetések a következők, amelyekre támaszkodtunk: A francia nyelvű vál-tozat ismertetői az Annales 1977/3 számában: Claude Michaud – és Fran-coise Michaud – Fréjaville – Anneles 557–570 p; Paul Ignotus: The Magyar Millenium. Times Literary Supplement 1975. aug. 8. az angol változat egyik ismertetője, a másik: Norman Simms, a New Zealand Monthly Review 1976 áprilisi számában, s végül a német nyelven megjelent műre reflektál Bak M. János: a Historische Zeitschrift 1973/2. számában.)

A kötet felépítésére vonatkozólag általános az a megállapítás, hogy túl-zottan tagolt, a szerkezet kronológiai felépítése nehezíti az egyes folyama-tok áttekintését. Ez kiegészül azzal a megállapítással, hogy az egyes fejezetek tartalmilag nem egységesek.

A honfoglalást megelőző és azt követő évszázad történetében hiányol-ják az ismertetések a pogánylázadás árnyaltabb elemzését, valamint az Ár-pád-ház kihalását követő feudális anarchia okainak részletesebb feltárását. A Makkai László által írt részek (I–IV. fejezet az angol, I–V. fejezet a fran-cia változatban) igen nagy elismerést váltottak ki a recenzensek részéről.

*A history of Hungary. (neth Pam-lényi E.)
Unesco. Corvina. Bp. 1973.
Histoire de La Hongrie Bp. 1974.

Annak ellenére, hogy a kötetben belül az 1526-ig terjedő időszak terjedelmileg jóval kisebb, mint az azt követő, ebben a részben a gazdaságtörténeti és politika- ill. társadalomtörténeti részek egységesek, áttekinthetőek és világosak. A recenziók közül egy-egy számára azonban nem világos a paraszti árutermelés virágzása, illetve az ezzel ellentétes, de *egyidejű* folyamat, amely a földesúri majorsági gazdálkodás kiterjesztésének következtében a paraszti árutermelést, ha áttételeken keresztül is, de háttérbe szorítja.

A második jobbágyság rendszerét a bírálók hiányosnak tartják, mivel nem egyértelmű szerintük a parasztság differenciálódása következtében kialakult új helyzet e rétegen belül, hiányzik annak elemzése, hogyan hatott ez a parasztság különböző rétegeire, valamint a székely parasztságra hatott-e egyáltalában? Egészében véve e részre a legjellemzőbb Simms értékelése, „A nyugati olvasót ebben a részben leginkább annak gondos leírása érdekelheti, hogy milyen különbség volt a feudalizmus nálunk ismert formái és a közép–kelet-európai formái között, milyenek voltak a sajátos nem-polgári városok, s milyen kontraszt volt a főnemesség és a nemesség alsóbb rétegei között.”

A könyvnek az 1711–1848-ig terjedő időszakkal foglalkozó fejezeteivel kapcsolatban több észrevétel foglalkozik a kultúrtörténeti rész túlzott rövidségével, és néhány rövidebb időszak részkérdéseivel. Pl.: II. József felvilágosult abszolutizmusa a könyv alapján úgy tűnik, mintha sajátosan magyar, ill. osztrák jelenség lett volna – hiányzik a nemzetközi viszonyokba való beágyazása és általános jellemzése ennek a kormányzási formának és ideológiának – írja Michaud-Fréjaville. Az Annales-ban megjelent ismertetés a kronológiával kapcsolatban megjegyzi erről a korszakról, hogy a Pragmatica Sanctio dátuma 1722–1723 téves, mivel a helyes évszám 1713. (Röviden utalnunk kell a közismert tényre, hogy az utóbbi az Ausztriában történt kiadatás időpontja, az előbbi a magyarországi, illetve az erdélyi beiktatásra vonatkozó év, tehát egyik sem helytelen.) A recenziók mindegyike igen tárgyilagosnak és részletesnek tartja mind a Rákóczi-szabadságharc, mind az 1848–1849 évi forradalomról szóló részeket. Figyelemreméltó történetírásunk nemzetközi visszhangjának megítélése szempontjából az, hogy mindegyik szerző *kiemelten foglalkozik* a történetiszemléletünk pozitív irányú fejlődésével. Különösen fontosnak tartják ezen belül a II. világháború előtti történetírás irredenta, nacionalista szemléletének teljes megszűnését.

A XIX–XX. század történetében (1945-ig) az észrevételek részben a gazdaságtörténeti fejezetekkel, részben ideológiai problémákkal foglalkoznak, melyek a recenziók szerint történetírásunknak ma korlátait jelentik.

Mivel ennek a rövid áttekintésnek nem lehet feladata az elvi viták megnyitása vagy akár leírása, az ideológiai kifogásokat csak ismertetjük: A bírálókat szerint a magyar történetírás kettős értelemben is „magán viseli a marxizmus korlátait”. Egyrészt a kötet arról tanúskodik, hogy múltunk vizsgálatát minden korszakra, de különösen a XX. század történetére nézve a jelen ideológiai és politikai elvárásai határolják be – (a szerzők itt utalnak az ún. „fejlődési szakaszok” túlzott elemzésére a többi időszak rovására, egyes történeti időszakok vizsgálata helyett elvi általánosságokra). Másrészt (Castellan szerint) e kötet sokkal inkább a magyarok története, mint Magyarország története, azaz hiányzik sok vonatkozásban a nemzetiségek története, a külpolitikai viszonyokba való beágyazása a magyar eseményeknek stb. Simms frapánsan „oldja meg” e problémát: „balgaság lenne azt feltételezni, hogy az ideológiák önmagukból következően eltorzítják a valóságot, s talán így kevesebb a képmutatás, mint több objektív és liberális történész esetében, akik ideológia mentesnek tüntetik föl magukat”.

A gazdaságtörténeti fejezetekben a recenzensek örömmel üdvözlik az új szemléletű reális elemzést. Hiányolják azonban a mezőgazdaság történetének részletes leírását egy olyan ország esetében, ahol ez a termelési ág a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottsági struktúra alakulásában meghatározó szerepet játszott. A monarchián belüli gazdasági közösségről írt rész igen differenciált képet ad. A gazdasági növekedésre vonatkozó számítások azonban nem adnak világos és áttekinthető képet a tőkés korszak fejlődésének kvantitatív vonatkozásairól. A francia ismertetés részletesen elemzi az erre vonatkozó táblázatokat és leszögezi: „Az a tény, hogy 1850 és 1911 között Magyarország részesevé (az Osztrák–Magyar Monarchián belül, Ausztria és a többi tartomány termeléséhez viszonyítva) a bruttó nemzeti termelésben 30 %-ról 36,4 %-ra nőtt, nem igazolja azt a hamis matematikai megfontolást, hogy Magyarország 7 %-kal közelíti meg Ausztriát”. Valóban e megállapítás helyes, csakhogy a szövegben az „összbirodalmi” termelésen *belüli* arányváltozás Magyarország szempontjából egyfajta felzárkózást jelentett a gazdaságilag fejlettebb területekhez. A fejezet rövidebbé azonban nem teszi lehetővé a gazdasági növekedés árnyaltabb bemutatását. A két világháború közötti időszak gazdasági fejlődését ismertető részek a bírálók szerint általánosak, túlnyomórészt mennyiségi- és állagelemzésekkel operálnak. Így a laikus nem tud magának tárgyilagos képet alkotni Magyarországnak Európában elfoglalt helyéről a gazdasági fejlettség szempontjából. Mint az egyik recenzió megállapítja, minél inkább közeledik a kötet a jelenhez, annál homályosabbak (az olvasók számára) a politika-történeti részek. Hozzá kell ehhez ten-

nünk, hogy ez a recenziókra is áll. Hiszen Bethlen István 1922. évi egyik beszéde, amelyben demagóg módon a titkos szavazás ellen agitált, mondván, hogy ez nem fér össze a magyar nép karakterével, sehogy sem analóg megítélésünk szerint a Magyarországon jelenleg érvényes választási rendszerrel. (Az analógia célja is eléggé tisztázatlan a francia recenzióban.) A Tanácsköztársaság rövid áttekintése – mondják az ismertetők – nem teszi lehetővé, hogy árnyaltabb képet kapjon az olvasó a proletárdiktatúra osztálybázisáról, és a forradalom mellett álló rétegek differenciált jellemzése is hiányzik. A két világháború közötti időszakról szóló fejezetekben talán még inkább zavaró a kronológiai tagolás, mint a többi fejezetben. Az egyes pártok története eszmei – politikai arcukat a recenziók szerint igen vázlatos, és túlzottan széttagolt. Az eszme- és kultúrtörténet itt illeszkedik legkevésbé a fejezetekhez. A kritikusok további észrevételei túlnyomórészt olyan elvárásokat fogalmaznak meg, amelyek az utóbbi években, illetve jelenleg is folyó kutatások eredményei. Mint Bak M. János megjegyzi (ő az egyedüli egyébként, aki a magyar történetírást közelről és alaposan ismeri – mint az ismertetéséből kitűnik: számtalan kérdés alapos újraértékelése és vizsgálata a most készülő tíz kötetes „szintézisben” várható.

A kötet utolsó részében a szocialista átalakulás és fejlődés időszakának tárgyalása 1962-ig terjed. Ez az időhatár, mint a recenziók jogosan megjegyzik, túl korainak tűnik a kerek egy évtizeddel később megjelent kötethez képest. Az erre az időszakra vonatkozó észrevételek aránya a legnagyobb, ami érthető is, hiszen a határainkon túli megítélést döntően az eltelt 3 évtizedről kialakított kép befolyásolja legközvetlenebbül. Mivel e rész terjedelme mindössze 27 oldal az angol, és 23 oldal a francia nyelvű változatban, az észrevételek nagy része a kötet talán túlzott rövidségének és tömörítésének tudható be. Ebből következően az 1945–48 közötti koalíciós, és az 1956-ig terjedő szocialista építés korszakának leírása – állapítják meg az ismertetések – ellentmondásos és hiányos képet ad a korszak hibáiról és eredményeiről. A francia ismertetők számára nem kielégítő ez a rész, hiányolják a személyi kultusz mélyebb elemzését. Nagy Imre szerepe szerintük túlzottan kis helyet kapott e fejezetben, más, a korszak fontos szerepet betöltő politikusai pedig említést sem nyertek. Kifogásolják azt is, hogy a dogmatizmus és revizionizmus időszakának elemzése után az 1956 októberi események ellenforradalomként szerepelnek a kötetben, amivel a recenzálók többsége nem ért egyet. Ezzel szemben az 1957-től kezdődő időszak tárgyalása már reális, és objektív szemléletről tanúskodik, állapítják meg a bírálókat. Érdekes, hogy az említett időszak rövid gazdaságtörténeti leírásával kapcsolatban

semmilyen kifogás nem merült fel, aminek egyik oka e korszak hallatlanul nagy érdeklődést kiváltó visszhangja a nyugati történetírásban.

A kép- és térképanyagot igen hasznosnak és jónak tartják. A bibliográfia azonban nem kellően tagolt, érdemes lett volna az általános, összefoglaló műveket, és az egyes rész kérdésekkel foglalkozó monográfiákat szétválasztani, mert ez segítette volna az olvasó jobb tájékoztatását. Így bármennyire negatív értelemben írta le Ignotus Pál, inkább elismerésként fogható fel ironikus értékelése e műről: „Anyaga gazdag és hatásos, elemzései gyakran tanulságosak, és ahol másban nem tűnik ki, ott kitűnik mérséklet hangvételeben”.

Ferber Katalin

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1975/II.

ČĀH	= Āeskoslovensky Āasopis Historicky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Bulder, USA)
ES	= Era Socialista (Bucureřti)
ESR	= European Studies Review (London)
HC	= Historico Carpatica
HĀ	= Historicky Āasopis (Bratislava)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)
ISZSZSZR	= Isztorija SZSZSZR (Moszkva)
JIH	= Journal of Interdisciplinary History (Cambridge)
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
NO	= Nové Obzory
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (Bucureřti)
SCAI	= Studii si Comunicării. Archeologie – Istorie (Sibiu)
SZSZ	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/M.)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
VI	= Voproszü Isztorii (Moszkva)

Elmélet, módszertan

- SKOLNICK, A.: The family revisited: themes in recent social science research.
(Újra a család: napjaink társadalomtudományi kutatásainak témái.)
JIH, 1974–75:4. 703–719.
A családdal foglalkozó tudományágak különböző megközelítéseinek elemzése azon az alapon, hogy ez a téma a lehető leginterdiszciplinárisabb kutatást igényli. Végigkíséri a 20. századi eltérő álláspontokat a család lényegével, jellegével kapcsolatban.
- STEWART, A. J. – WINTER, D. G. – JONES, A. David: Coding categories for the study of child-rearing from historical sources.
(A gyereknevelés kategóriáinak kódolása a történelmi források alapján.)
JIH, 1974–75:4. 687–701.
A cikk megbízható és objektív kategóriákat kíván nyújtani a kódolás számára, főleg a nevelés segédesszközeiről, segédkönyveiről a 16–19. században.
- FABER, K.G.: Zum Einsatz historischer Aussagen als politisches Argument.
(Történelmi kijelentések bevetése mint politikai érv.)
HZ, 1975: 2. 265–303.
Elméleti cikk az „objektivitás és pártosság” tágabb témában.
E cikk a „történelem elméleté”-vel foglalkozik.
- HAVERKAMP, A.: Die „frühbürgerliche” Welt im Hohen und späteren Mittelalter.
Landesgeschichte und Geschichte der Städtischen Gesellschaft.
(A „korapolgári” világ a korai és késői középkorban. Tartománytörténet és a városi társadalom története.)
HZ, 1975:3. 571–602.
Módszertani cikk. A régibb értelemben vett várostörténet, polgárságtörténet módszereivel nagyobb egységek vizsgálatát kezdik. Kezdetei a hatvanas évek közepére nyúlnak vissza.
- WEINSTEIN, F. – PLATT, G.M.: The coming crisis of psychohistory.
(A történelmi lélektan közelgő válsága.)
JMH, 1975:2. 202–228.
- Historiográfia**
- VIERHAUS, R.: Zeitgeschichte und Zeitkritik im essayistischen Werk Karl Hillebrands.
(Kortörténet és korkritika Karl Hillebrand esszéista munkásságában.)
HZ, 1975:2. 304–325.
- STREISAND, J.: Alfred Meusels Weg vom bürgerlich-demokratischen Soziologen zum marxistisch–leninistischen Historiker.

(Alfred Meusel útja a polgári-demokratikus szociológustól a marxista–leninista történéshöz.)

ZG, 1975:9. 1021–1031.

Alfred Meusel volt a berlini egyetem első marxista történész professzora. Életében szerepet játszott családja, amely demokratikus gondolkodású volt és politikára érzékeny; döntő lökést angliai emigrációs éveik jelentettek, ahol is megismerkedett a marxizmussal.

GUTSCHE, W.: Zur Interpretation der Anfänge des deutschen-Imperialismus in der Historiographie der BDR.

(A német imperializmus kezdeteinek interpretálása az NSZK történetírásában.)

ZG, 1975:11. 1274–1286.

Az NDK történetírása a lenini imperializmus-meghatározásból indul ki és értékeli a német imperializmus helyét a történelemben. A nyugat-német történetírás „a német patrioták hatalmi álmaiként” értékeli a német imperializmust, miközben elkendőzik annak a kapitalizmus imperialista stádiumában való begyökerezettségét értékelni.

DERENKOVSKIJ, G.M. – IVANOV, A.E. – IVANOVA, N.A. – KOLESZNICSENKO, D.A. – SZIMONOVA, M.Sz. – TJUTJUKIN, Sz.V. – SELOHAEV, V.V.:

Osznovnue itogi izucsenija isztorii pervoj revolucii za poszlednie dvadcat' let.

(Az utóbbi húsz évben született alapvető következtetések az első orosz forradalom tanulmányozása terén.)

ISZSZSZR 1975:4. 42–60.

A SzUTA Történettudományi Intézetének szerzői kollektívája a forradalom 70. évfordulójára készítette ezt a rangos historiográfiai összeállítást.

KIPP, J.W.: M. Kh. Reutern on the Russian state and economy: a liberal bureaucrat during the Crimean era, 1854–60.

(M. Kh. Reutern az orosz államról és gazdasági életéről: egy liberális hivatalnok a krími háború idején, 1854–60.)

JMH, 1975:3. 437–459.

SZUMBATZADE, A.Sz.: Ruszskaja, szovetszkaja isztorioigrafija i isztoricseszckaja nauka v Azerbajdzsane.

(Az orosz és a szovjet historiográfia és történettudomány Azerbajdzsánban.)

ISZSZSZR, 1975:1. 85–100.

PAWLIKOVÁ, V.: Problémy africkej historiografie.

(Az afrikai történetírás problémái.)

HČ, 1975:4. 543–565.

A cikk rövid tájékoztatást ad Afrika történetkutatása néhány alapvető problémájáról, azokról, amelyekkel az afrikai történeti munkák ma foglalkoznak, de vázolja azokat a fő feladatokat, terveket is, amelyek a mai afrikai történetírás előtt állnak.

- MORSEY, R.: Zur Problematik einer Zeitgeschichtlichen Briefedition.
(Egy kortársi leveles-kiadvány problematikája.)
HZ, 1975:1. 69–95.
Brünning, Heinrich: Briefe und Gespräche 1934–1945; Briefe 1946–1960. c.
kiadványokkal kapcsolatos értékelés.
- KOCKA, J.: Recent historiography of Germany and Austria. Theoretical approaches to social and economic history of modern Germany: some recent trends, concepts, and problems in Western and Eastern Germany.
(A mai német és osztrák történetírás. A társadalom és gazdaságtörténet elméleti megközelítése a mai Németországban: néhány irányzat, felfogás és probléma Nyugat- és Kelet-Németországban.)
JMH, 1975:1. 101–119.
- POCOCK, J.G.A.: British history: a plea for a new subject.
(Brit történelem – és az új témafelvétel szükségessége.)
JMH, 1975:4. 601–628.
Az angol történetírás „brit szellemű” átalakulásának igénye a ma története felé.

DIPLOMÁCIA

- DAVIES, N.: The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919–1920.
(Az 1919–1920-as lengyel–szovjet háború előzményei.)
ESR, 1975:1. 47–67.
Inkább a tények megállapítása körül van probléma, mint az interpretálással a történészek körében. Szovjet és nyugati tudósok véleményének szembeállítása és egy új, valósághűbb értelmezés.
- ALVAREZ, D.J.: The embassy of Laurence A. Steinhardt: aspects of Allied – Turkish relations, 1942–45.
(Laurence A. Steinhardt küldetése. Szövetséges – török kapcsolatok 1942–45.)
EEQ, 1975:1. 39–52.
Mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak számára nagy fontosságú volt stratégiaiilag Törökország 1942-től. Steinhardt amerikai nagykövet sikeres diplomáciai tevékenységét ismerjük meg a háborús Törökországban.
- MASTNY, V.: Soviet war aimst at the Moscow and Teheran Conferences of 1943.
(Moszkva háborús céljai a moszkvai és a teheráni konferencián 1943-ban.)
JMH, 1975:3. 481–504.
- PASTUSIAK, L.: East-West relations and arms control: achievements and prospects.
(Kelet – nyugati kapcsolatok és a fegyverkezés ellenőrzése. Eredmények és kilátások.)
EEQ, 1975:1. 1–13.

- KRÜGER, P.: Die Reparationen und das Scheitern einer deutschen Verständigungspolitik auf der pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919.
(A jóvátételek és a német megegyezési politika meghíúsulása a párizsi békekonferencián 1919-ben.)
HZ, 1975:2. 326–372.
A győztes hatalmak 1919. június 16-án ultimátumot nyújtottak át Németországnak. Ennek részletes előtörténete.
- PISCH, M.: Trojspolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike 1879–1907.
(A Hármasszövetség és az Antant, a szlovák burzsoá politikában 1879–1907.)
HČ, 1975:4. 533–542.
A cikk a szlovák nemzeti mozgalomnak a Hármasszövetséggel és az Antanttal kapcsolatos álláspontja alakulását mutatja be, főleg a Szlovák Nemzeti Párt és központi orgánuma, a Národné noviny véleménye tükrében.

EURÓPA

- Od manufaktur k tovární velkovyrobě v Europě. (Se zvláštním zřetelem na české země a Slovensko.) Zpracoval Arnošt Mazur.
(A manufaktúráról a gyári nagytermelésig Európában. /Különös tekintettel a cseh területekre és Szlovákiára.)
Feldolgozta: Mazur, Arnošt. Opava 1974. 109 old.
Ism.: ČCH, 1975. 4. sz. 635.
Válogatott bibliográfia, főleg az 1785–1835 között megírt munkák (Manufaktúra-termelés, kézműipari termelés, bányászat, kohászat és gyári termelés stb.)
- EGGERT, W.: Rebelliones servorum. Bewaffnete Klassenkämpfe im Früh- und frühen Hochmittelalter und ihre Darstellung in zeitgenössischen erzählenden Quellen.
(Rebelliones servorum. Fegyveres osztályharcok a korai középkorban és a korai későközépkorban a kortársi elbeszélő források ábrázolásában.)
ZG, 1975:10. 1147–1164.
A szász 841–843, és 1073–1075-ös felkeléssel foglalkozik, továbbá K. Bosl nyugat-német történész „osztálybéke” szemléletével polémiázik.
- CSISZTOZVONOV, A.I.: Genezisz kapitalizma i otrazsenie ego v regional'nyh tipah kreszt'janszkijh dvizsenij v Evrope v XVI–XVIII vekah.
(A kapitalizmus genezise és e folyamat tükröződése a XVI–XVIII. századi regionális típusú európai parasztmozgalmakban.)
VI, 1975:1. 75–93.
- FREIDZON, V.I.: Revoljucionnoszt' i reformizm v nacional'nyh dvizsenijah XIX. vv. (Tipologicseskaja karakterisztika.)
(A forradalmiság és a reformizmus a XIX. századi nemzeti mozgalmakban. Tipológiai jellemzés.)
SZSZ, 1975:2. 34–50.

A múlt századi európai polgári mozgalmakban két áramlatot jellemez a szerző; a forradalmi és az opportunistát. Mindkét irányzatban árnyaltan ábrázolja az átmeneti csoportosulásokat.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA

PIENKOS, D.E.: Education and emigration as factors in rural societal development: the Russian and Polish peasantries respond to collectivisation.

(Műveltség és emigráció mint a vidéki társadalmi fejlődés tényezői. Az orosz és a lengyel parasztság válasza a kollektivizálásra.)

EEQ, 1975:1. 75–95.

Mi az oka a kollektivizálás kudarcának Lengyelországban és Jugoszláviában?

A lengyel és orosz kivándoroltak hatása az anyaországra. Mi volt a különbség a lengyel és orosz paraszt helyzete, kultúrája, lehetőségei között?

TAJTÁK, L. (szlovák): Problémy revolúčnej jednoty proletariátu v Uhorsku a na Slovensku v roku 1918.

(A proletariátus forradalmi egységének problémái Magyarországon és Szlovákiában 1918-ban.)

NO, 17. köt. 1975. 53–62.

A munkásság forradalmi egysége megteremtésének legnagyobb akadályát a nemzetiségi kérdés megoldását és a nemzetiségi proletariátus kérdését alábecsülő SzDP reformista politikájában látja, hiszen a polgári demokratikus forr. időszakában a polgári nemzeti osztályalapon nyugvó állam védelmét részesítette előnyben.

ANGLIA

VANN, R.T.: Literacy in seventeenth-century England: some hearth-tax evidence.

(Írásbeliség a 17. századi Angliában. Füstadó mint bizonyíték.)

JIH, 1974–75:2. 287–293.

KÖLLING, M.: Grossbritanniens Stellung im imperialistischen System am Ende des zweiten Weltkrieges.

(Nagy-Britannia helyzete az imperialista rendszerben a második világháború végén.)

ZG, 1975:9. 1001–1020.

Elemzi a gazdasági potenciál eltolódását az USA javára.

AUSZTRIA

BINION, R.: From Mayerling to Sarajevo.

(Mayerlingtől Sarajevóig.)

JMH, 1975:2. 28–316

Rudolf és Ferenc Ferdinánd trónörökösök halálának körülményei, indítékai a család szemszögéből, dokumentumok, levelek, bő forrásanyag alapján. A magyarok trónutódlási terveinek szerepe Rudolf öngyilkosságában.

NENASEVA, Z.Sz.: „Szlavjanskij Szozuz” v avsztrijskom rejhsztrate. 1909–1911.

(A „Szláv szövetség” az osztrák Birodalmi Tanácsban. 1909–1911.)

SSZS, 1975:5. 13–24.

A „Szláv szövetség” a polgári szláv pártokból alakult blokk volt az osztrák parlamentben. Szűklátókörű, prakticista programja miatt nem tudta tömöríteni a parlament valamennyi szláv pártját. A szövetség megalakulása, valamint a cseh burzsoázia ott játszott szerepe arról tanúskodik, hogy ez a konzervatív réteg politikai vezetőszerpe tört a parlamentben.

CSEHSZLOVÁKIA

KLEINMAN, R.: Charles-Emmanuel I of Savoy and the Bohemian Election of 1619.

(I. szavoyai Károly Emmanuel és a csehországi választás 1619-ben.)

ESR, 1975:1. 3–29.

Támogatói és igényei a cseh koronáért folytatott harcban, mely végül is nem végződik számára sikerrel.

GAVLIK, L.E.: Rannaja sztadija feodalizma v Morávii. K problematike ee obszcesztvennoj sztrukturú v szvete pisz'mennúh isztocsnikov.

(A korai feudalizmus szakasza Morvaországban. A társadalmi struktúra problematikája az írásos források alapján.)

SSZS, 1975:1. 37–55.

A „Magnae Moraviae fontes historici” (Brno, 1966, –67, –69, –71) forráskiadvány szociál-terminológiájának szemantikai analízisét végezte el a szerző, hogy ily módon határozza meg a IX. századi morva társadalom felépítését, államformáját, valamint a birodalom jelentőségét és helyét az európai történelemben.

RATKOŠ, P.: Ohlas uhorskej roľnickej vojny roku 1514 na území Slovenska.

(Az 1514 magyar parasztháború visszhangja Szlovákia területén.)

NO, 1975. 17. köt. 125–134.

POLLA, B.: (szlovák) Stredoveké zaniknuté osady na Spiši.

(Elpusztult középkori települések Szepesben.)

NO, 1975. 17. köt. (Prešov). 161–193.

Röviden vázolja a középkori települések, falvak pusztulásának gazdasági és társadalmi okait, kitér a történeti-archeológia problémájára, ill. jelentőségére az elpusztult falvak feltárásában, s a cikk befejező része ábécé sorrendben veszi számba a volt Szepes megyében elpusztult 70 települést.

PETÁCH, E. (szlovák): Košická mincovňa v 16–18. storočí.

(A kassai pénzverde a 16–18. században.)

NO, 1975. 17. köt. 103–124.

Az első részben a Zápolszky és I. Ferdinánd korabeli kassai pénzverés problémáját érinti, a cikk második – terjedelmesebb része – pedig a Bethlen Gábor, I. Leopold és II. Rákóczi Ferenc korabeli kassai pénzverde kérdéseit, annak gazdasági és politikai hátterét elemzi. Gazdag levéltári anyagot dolgoz fel, s századfordulón, ill. a második világháború előtt írt magyar irodalmat is felhasznál.

MARSINA, R.: Poznámky k pripomienkam P.Ratkoša.

(Megjegyzések P.Ratkoš észrevételeire.)

HČ, 1975:2. 290–289.

A Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. kötete körül kibontakozott vita.

REPČÁK, J.: Vývoj kníhkupeckej činnosti v Levoči do roku 1918.

(A lőcsei könyvkereskedés fejlődése 1918-ig.)

NO, 1975. 17. köt. 205–214.

Rövid áttekintést ad a lőcsei könyvnyomás, illetve könyvkereskedelem a 15. század második felében – már levéltári adatok alapján is nyomon követhető fejlődéséről, amely főleg a 18. században virágzott Lőcsén.

TAJTÁK, L.: Slovenské vyst'ahovalectvo a migrácia v rokoch 1900–1914.

(Szlovák kivándorlás és migráció 1900–1914-ben.)

HČ, 1975:3. 377–415.

A kivándorlás gazdasági okait, demográfiai adatait, a magyar uralkodó osztálynak, a szlovák burzsoáziának és a munkásmozgalomnak a kivándorlással kapcsolatos álláspontját, valamint a kivándorlás következményeit elemzi a szerző.

VADKERTYOVÁ, K.: Poľ'nohospodárstvo na Slovensku v rokoch 1900–1914.

(Szlovákia mezőgazdasága 1900–1914-ben.)

HČ, 1975:3. 417–440.

A mezőgazdaság kapitalista fejlődése fő mutatóit és eredményeit elemzi a cikk.

WILLIAMS, R.A.: The Odyssey of the Czechs.

(A csehek odüsszeiája.)

EEQ, 1975:1, 15–38.

Hogyan került a híres Cseh Légió 1918-ban a keleti frontról Franciaországba és mi volt az USA kormányának szerepe az áttelepítésben?

HOLOTÍK, L.: Význam Slovenskej republiky rád a hodnotenie jej vzniku a činnosti.

(A Szlovák Tanácsköztársaság jelentősége, kialakulásának és tevékenységének értékelése.)

NO, 1975. 17. köt. 63–82.

MICHNOVIČ, I.: Parcelácia veľ'kostakov Andreja Hadik-Barkóczy-ho v Zemplíne.

(Príspevok k rešeniü pozemkovej reformy na východnom Slovensku.)

(Hadik-Barkóczy András zempléni birtokainak felparcellázása. [Adalék a földreform megoldásának kérdéséhez Kelet-Szlovákiában.]

NO, 17. köt. 1975. 83–101.

NĚMCOVÁ, V.: Hospodársky program KSČ v Pláne hospodarskeho, sociálneho a kulturneho povznesenia Slovenska z roku 1937.
(CsKP gazdasági programja Szlovákia gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedésének tervében 1937-ből.)
HC, 1975. 6. köt. 5–20.

NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálu a Cikánu na východním Slovensku v roce 1942.
(Az ún. aszociális elemek és cigányok munkaalkalatai Kelet-Szlovákiában 1942-ben.)
NO, 1975. 17. köt. 25–51.

ADAM, A.: Košice oslobodenia do prijatie vládneho programu.
(Kassa a felszabadulástól a kormányprogram elfogadásáig.)
HC, 1975. 6. köt. 21–46.

FRANCIAORSZÁG

SMITH, J.H.: Work routine and social structure in a French village: Cruzy in the nineteenth century.
(A napi munka és a társadalmi szerkezet egy francia faluban. Cruzy a 19. században.)
JIH, 1974–75:3. 357–382.

MUNHOLLAND, J.K.: The French response to the Vietnamese nationalist movement, 1905–14.
(A franciák válasza a vietnami nacionalista mozgalomra, 1905–1914.)
JMH, 1975:4. 655–675.

HOLLANDIA

BRUNT, L.: Bauern, Arbeiter und Städter: Sozialer Wandel in einem holländischen Dorf.
(Parasztok, munkások és városi lakók: egy hollandiai falu társadalmi változása.)
ZAA, 1975:2. 221–230.
Az 1960-as évektől egy falu társadalmi–politikai változásait elemzi.

LENGYELORSZÁG

STONE, D.: The cultural life of conservative Polish nobles in the late eighteenth century.
(A konzervatív lengyel nemesség kulturális élete a 18. sz. végén.)
EEQ, 1975:3. 271–277.
A Lengyel–Litván Köztársaság katasztrófális politikai, gazdasági és kulturális helyzete már a 17. sz. közepén nyilvánvalóvá vált, Lengyelország elmaradt az európai élvonaltól és a reneszánsz és kora-barokk hagyományokból élt. A nemesség reagált ugyan a felvilágosodásra, de nem egységes filozófiai hozzáállással.

NÉMETORSZÁG

SCHLESINGER, W.: Die Königserhebung Heinrichs I., der Beginn der deutschen Geschichte und die deutsche Geschichtswissenschaft.

(I. Henrik királlyá választása és a német történelem és német történettudomány kezdete.)

HZ, 1975:3. 529–552.

BLICKLE, P.: Die Funktion der Landtage im „Bauernkrieg“.

(A tartománygyűlések szerepe a „parasztháborúban”.)

HZ, 1975:1. 1–17.

Megfontolandónak tartja a marxista történetírás megállapítását, miszerint az 1525-ös parasztháború a polgári forradalom első jelentkezése volt. A tartománygyűléseknek kettős szerepük volt, részint ott, ahol a „közembereknek” voltak népi politikai jogai, mint Tirolban és Salzburgban, csak részben oldódtak meg, másutt, ahol nem voltak, biztosították a politikai jogokat.

FREY, L. – FREY, M.: The foreign policy of Frederick I, king of Prussia, 1703–1711: a fatal vacillation?

(I. Frigyes porosz király külpolitikája 1703–1911. Végzetes tétovázás?)

EEO, 1975:3. 259–269.

A Nagy Frigyes kritikáján alapuló hagyományos értékelésen lép túl a cikk, a spanyol örökösödési háború és az északi háború porosz stratégiájának új értelmezését adja.

ASMUS, H.: Die „Rheinische Zeitung” und die Vereinigten Ständischen Ausschüsse in Preussen 1842.

(A „Rheinische Zeitung” és az egyesült rendi választmányok Poroszországban 1842-ben.)

ZG, 1975:10. 1135–1146.

A polgárság szócsövei: a „Stadt-Aachener-Zeitung”, az „Elberfelder Zeitung” és a „Kölnische Zeitung” politikai súlyuknak megfelelő képviselőket követeltek az ország vezető fórumain. A helyi érdekeken túlmutató „Rheinische Zeitung” számít ezen időszak polgári-antifeudális ellenzéki újságjának.

CECIL, L.: The Bismarck papers.

(A Bismarck-iratok.)

JMH, 1975:3. 505–511.

A dokumentumok levéltári állagonkénti leírása.

FRICKE, D.: Bürgerliche Sozialreformer und deutsche Sozialdemokratie. Zu Briefen Werner Sombarts von 1899.

(Polgári szociálreformer és német szociáldemokrácia. Werner Sombart 1899. évi leveleiből.)

ZG, 1975:8. 929–945.

Sombart, miután terveit, hogy a forradalmi német szociáldemokráciát egy szociá-

lis reformpárttá változtassa meghiúsult, agresszív szocialista-ellenessé vált. Ez a tény tükröződik H.Braunhoz írt 7 levelében, amelyet ezúttal közlétesnek.

- FRICKE, D.:** Bürgerliche Sozialreformer und die Zersplitterung der antisozialistischen Arbeiterorganisationen vor 1914.
(Polgári szociálreformerek és az antiszociális munkásszervezetek szétforgácsolása 1914 előtt.)
ZG, 1975:10. 1177–1198.
Berlepsch porosz kereskedelemügyi miniszter és Posadowsky gróf belügyi államtitkár törekvése egy szakszervezet létrehozására, amely javítana a munkásosztály helyzetén és kihúzná a talajt a szociáldemokrata szervezkedések alól. Ennek sikertelensége. 15 dokumentum közzététele az ügyben.
- FELDMAN, G.D.:** Economic and social problems of the German demobilization, 1918–19.
(A német demobilizálás gazdasági és társadalmi problémái, 1918–19.)
JMH, 1975:1. 1–47.
A demobilizálás és a forradalom összefüggései, a demobilizálás menete, a hivatalok működése.
- NIEMANN, H.:** Das Görlitzer Programm der SDP von 1921.
(A NSZDP görlitzi programja 1921.)
ZG, 1975:8. 908–919.
A „demokratikus szocializmus” eszméjének megjelenése a Német Szociáldemokrata Párt programjában; ebben a Szovjetunió létének a szerepe.
- WILHELMUS, W.:** Vorbereitungen der faschistischen Wehrmachth zur Besetzung Schwedens.
(A fasiszta Wehrmacht előkészületei Svédország megszállására.)
ZG, 1975:9. 1032–1040
Részletes katonai tervek ismertetése, amelyek Sztálingrád után elvesztették aktualitásukat.
- OLASZORSZÁG**
- GRENDLER, P.F.:** The Roman inquisition and the Venetian press, 1540–1605.
(A római inkvizíció és a velencei könyvnyomtatás 1540–1605.)
JMH, 1975:1. 48–65.
- NEUBERT, H.:** Die Nationale Erhebung in Italien 1945.
(A nemzeti felkelés Olaszországban, 1945.)
ZG, 1975:8. 861–878.
Az antifasiszta ellenállási harc története, 1934-től, majd 1945 áprilisában annak csúcspontja.

DELZELL, C.F.: The Italian anti-fascist resistance in retrospect: three decades of historiography.
 (Az olasz antifasiszta ellenállás: a történetírás három évtizede.)
 JMH, 1975:1. 66–96.
 A fegyveres ellenállás értékelése az olasz történetírásban a 2. világháború óta eltelt 30 év alatt.

NEUBERT, H.: Die politische Entwicklung Italiens in den ersten Monaten nach der Befreiung vom Faschismus
 (Olaszország politikai fejlődése a fasizmus felszabadulása utáni első hónapokban.)
 ZG, 1975:10. 1117–1134.
 A De Gasperi kormány leváltása, és a baloldali pártok akcióképtelensége, így 1945 végén polgári pártok kerültek hatalomra.

ROMÁNIA

BOICU, L.: Considération sur la genes de la „Question roumanie” en tant que problème international.
 (Gondolatok a „román kérdés”, mint nemzetközi probléma, eredetéről.
 RDH, 1975:1. 7–23.

HALDNER, A.: Legăturile dintre sculpturile în lemn din Spiss și lucrările gotice țirzii transilvanene.
 (A szepességi faszobrászat és a későgotikus erdélyi szobrászat közötti kapcsolat.)
 SCAI, 1975: 101–108.
 Ezek a szobrok jórészt a szláv vidékeken, és a katolikus Csikban maradtak meg, ahol a reformáció nem tudta őket megsemmisíteni.

EIDELBERG, P.: The Rumanian Conservative party and Rumania's entry into the First World War.
 (A román Konzervatív Párt és Románia belépése az I. világháborúba.)
 EEQ, 1975:3. 293–296.
 A Liberális és a Konzervatív párt szembeállításának tükrében elemzi a cikk a két párt politikáját.

PASCU, S.: 1 decembrie 1918: formarea statului national unitar roman.
 (1918 december 1: az egységes román nemzetiállam megalakulása.)
 ES, 1975. 22. 18–24.
 Ismerteti Erdély nemzetiességi összetételét és politikai erőviszonyait a XIX. században, valamint a Monarchia helyzetének alakulását az első világháború során.

GILBERG, T.: Political leadership at the regional level in Romania: the case of the Judet party, 1968–1973.
 (Politikai vezetés területi szinten. A judet-párt esete 1968–1973.)
 Az 1968-as romániai területi átszervezés lehetővé tette Ceausescunak hatalma

megerősítését a vidék felett. Kikből áll az új területi egységek pártvezetősége és milyen szerepet játszik országos szinten.

SZOVJETUNIO

GOLDBERG, A.L.: Isztoriko-politicseszkie idei ruszszkoj knizsnosztu XV–XVII. vv.

(A XV–XVII. századi orosz könyvészet történet-politikai eszméi.)

ISZSZR, 1975:4. 60–77.

A cikk figyelemmel kíséri az Orosz föld egységéről és a „kijevi örökség”-ről szóló eszme, az orosz államiságnak a „világ birodalmi”-val létesített kapcsolatáról szőtt legenda, valamint a „Moszkva – a harmadik Róma”-gondolat keletkezését, jelentőségét a korabeli orosz társadalomban és folyamatos sorvadásuk körülményeit.

ZAHAROVA, L.G.: Pravitel'stvennaja programma otmenü kreposztного prava v Roszszii.

(A jobbgyrendszer felszámolásának kormányprogramja Oroszországban.)

ISZSZR, 1975:2. 22–47.

A szerző gazdag levéltári és irodalmi anyag birtokában három szempontból vizsgálja az 1861-es reformot: 1. a programban megfogalmazott elvek, szociálpolitikai feladatok; 2. ezek megvalósulása a konkrét rendelkezésekben; 3. a program és a korabeli társadalmi gondolkodás közötti összefüggés.

ITENBERG, B.Sz.: Pervüe rabocsie szozuzü v Roszszii: isztorija izucsenija.

(Az első orosz munkásszövetségek; tanulmányozásuk története.)

ISZSZSZR, 1975:4. 41–59.

A tekintélyes historiográfiai munka a „Dél-oroszországi Munkásszövetség” megalakulásának 100. évfordulójára készült. A cikk bemutatja a korabeli sajtóvisszhangot, az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom akkori reagálását, valamint a kérdés hazai szakirodalmát is felvonultatja a múlt század végétől napjainkig.

JAZSBOROVSZKAJA, I.Sz.: Revoljucija 1905–1907 godov i meszdunarodnoe rabocsee dvizsenie.

(Az 1905–1907-es forradalom és a nemzetközi munkásmozgalom.)

ISZSZSZ, 1975:1. 23–36.

MOROZOV, V.P.: Nekotorüe voproszü organizacii sztrategicseszkoego rukovodsztva v Velikoj Otecsestvennoj vojne.

(A Nagy Honvédő háború stratégiai irányításának néhány szervezési kérdése.)

ISZSZSZR, 1975:3. 12–29.

Az 1941–45 között alakult alakult vezérkari, honvédelmi bizottsági és főhadiszállási katonai, műszaki, politikai bizottságok, szakértő csoportok munkásságát elemzi a cikk, rámutatva, hogyan tökéletesedett a szovjet katonai vezetés stratégiája az átszervezések során.

BIGGARD, J.: The collectivisation of agriculture in Soviet Lithuania.

(A mezőgazdaság kollektivizálása szovjet Litvániában.)

EEQ, 1975:1. 53–75.

A megbízható információk kis mennyisége miatt kevésbé kutatott téma. A cikk leírja a területek Szovjetunióhoz való kerülését, és a szövetkezeti program megvalósítását 1955-ig.

AFRIKA

MARKOV, W.: Tradition und Innovation in Tropisch-Afrika (1869–1914).

(Tradíció és új jelenség Tropicus-Afrikában /1869–1914/.)

ZG, 1975:8. 879–896.

A gyarmatosítás következményei: a nemzeti mozgalmak indulásának általános jellemző vonásai.

RÜGER, A.: Imperialismus, Sozialreformismus, und antikoloniale demokratische

Alternative. Zielvorstellungen Afrikanern in Deutschland im Jahre 1919.

(Imperializmus, szociálreformizmus és gyarmatellenes demokratikus alternatíva. Afrikaiak céljai Németországban 1919-ben.)

ZG, 1975:11. 1293–1308.

Mozgalmak Togóban és Kamerunban. A mozgalom egyik vezetőjének, Martin Dibobe életrajza és 5 írása a források között.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/I.

- BHR = Bulgarian Historical Review (Sofia)
ČČH = Československý Časopis Historický (Praha)
CEH = Central European History
ČMM = Casopis Matice Moravske (Brno)
ESR = European Studies Review (London)
ES = Era Socialista (Bucuresti)
GWU = Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HZ = Historische Zeitschrift (München–Berlin)
JCH = Journal of Contemporary History (London)
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE = Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH = Journal of Contemporary History (London)
JW = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA = Le Moyen Age (Bruxelles)
MS = Le Mouvement Social (Paris)
NNI = Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS = Nuova Rivista Storica (Roma)
RA = Revista Arhivelor (București)
RI = Revista de Istorie (București)
RHD = Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHES = Revue d'Histoire Économique et Sociale (Paris)
RHMC = Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RRH = Revue Roumaine d'Histoire (București)
RSI = Rivista Storica Italiana (Napoli)
SCo = Storia Contemporanea (Bologna)
SM = Südosteuropa – Mitteilungen (München)
SSb = Slezsky Sbornik (Opava)
SSt = Studii Storici (Bologna)
VI = Voproszű Isztoni (Moszkva)
VMU = Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
VSW = Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
VZ = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
ZAA = Zeitschrift für Agrar-geschichte und Agrar-soziologie (Frankfurt-Main)
ZG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

KONFERENCIÁK

TINSCHMIDT, A.: Zur Geschichte für finnisch-ugrischen Völker.

(A finn-ugor népek története.)

ZG, 1976:3. 334–336.

Rövid beszámoló a budapesti finn-ugor kongresszusról, 1975. szept. 9–15.

Rezolúcia a uznesenia VII. zjazdu SHS.

(A Szlovák Történelmi Társulat VII. kongresszusa határozatai és döntései.) –

HČ, 1976: 1–2. 310–315.

Symposium o významu třídniích boju lidových mas v období pozdního feudalismu.

(A késő feudalizmus kori népi tömegek osztályharca jelentőségéről rendezett szimpózium.)

Ismerteti: Bělina, P. – Toegel, M. ČČH, 1976:1. 155–157.

1975. szept. 10–12-én az 1775-ös csehországi jobbágyfelkelés 200 éves évfordulója alkalmából tartott nemzetközi tanácskozáson elhangzott felszólalások, konferátumok rövid ismertetése.

TIHVINSZKIJ, Sz.L. – TISKOV, V.A.: Problemü novoj novejszej isztorii na XIV

Mezsdunarodnom kongresszse isztoricseszkih nauk.

(Az új- és legújabbkori történelem problémái a XIV. Nemzetközi történeztudományi kongresszuson.)

NNI, 1976:1. 62–78.

Az 1975-ös san-franciscoi kongresszuson a legtöbb előadás (32) az újkori és legújabbkori történelem témaköréből hangzott el. Az egész munka fontos vonása a marxista történészek igen határozott fellépése, mondhatni támadásba lendülése módszerük, szemléletük hirdetése érdekében.

ALTNER, P. – GRAU, C.: Erfahrungen der Geschichte und Perspektiven der gemeinsamen Forschung. (4. und 5. Juni 1975 in Berlin.)

(A történelem tapasztalatai és a közös kutatás perspektívái. /Berlin, 1975. június 4–5./)

JW, 1976: I. rész. 275–284.

Az NDK és a Szovjetunió Tudományos Akadémiáinak közös konferenciája.

RADANDT, H.: Betriebsgeschichte und Bündnispolitik der Arbeiterklasse. (Tagung vom 17. bis 19. Juni 1975 in Gera.)

(Üzemtörténet és a munkásosztály szövetségi politikája.)

JW, 1976: I. rész. 269–273.

Tudományos ülés Gera, 1976. június 17–19. Az NDK Történelmi Társulata Üzemtörténeti Szekciójának rendezésében.

TRZCIONAKE, E.: Konferenz über die Bedeutung der Revolution von 1905/07 in Lódź.

(Konferencia az 1905/07-es forradalom jelentőségéről.)

ZG, 1976:1. 76–78.

1975. június 23–24. Lengyel és szovjet történészek részvételével.

SCHILDBAUER, J.: Kolloquium der „Internationalen Assoziation für die Geschichte der nördlichen Meere Europas“.
(„Európa északi tengerei történetére alakult nemzetközi társaság” kollokviuma.)
ZG, 1976:1. 75.
Szczecin, 1974. május 24. Nyugatnémet, NDK-beli, szovjet, lengyel és finn történészek részvételével.

RICHTER, M.: Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter.
(Kommunikációs problémák a latin középkorban.)
HZ, 1976:1. 43–80.
Az egyházi latin nyelv problémái.

LECLERC, J.: Psicologia moderna a interpretazione di testi medievali.
(Modern pszichológia és középkori szövegek magyarázata.)
NRS, 1976: 1–2. 150–168.
A pszichológia és pszichoanalízis felhasználása történettudományban – elmélet és gyakorlat – az e módszerrel kutatható forrásanyag – néhány példa alapján levonható módszertani konklúziók.

PITZ, E.: Entstehung und Umfang statistischer Quellen in der Vorindustriellen Zeit.
(A statisztikai források keletkezése és tartalma az iparosodás előtti időben.)
HZ, 1976: 1. 1–39.
A 17. században, a merkantilizmus megjelenésével kezdődik a statisztika modern, numerikus értékelése, és a fejlődés irányításában az adatok szerepének értékelése.

BARTOLOMEI, G.: Psicoanalisi, societa, potere.
(Pszichoanalízis, társadalom, hatalom.)
NRS, 1976: 1–2. 179–190.
A pszichoanalízis funkciója és szerepe a társadalomban – a Documenti sulla storia della Istituzione psicoanalitica in Italia dal 1969 al 1973 c. kötetben összefoglalt viták ismertetése.

CACCAMO, D.: „Campo”, „sistema”, „comunita socialista” nel linguaggio del PCUS e del movimento comunista internazionale.
(A „tábor”, „rendszer”, „szocialista közösség” kifejezések az SzKP és a nemzetközi kommunista mozgalom nyelvezetében.)
SCo, 1976: 1. 43–66.
(A terminusok tartalmi körülhatárolása.)

BERDING, H.: Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte.
(Fogalomtörténet és társadalomtörténet.)
HZ, 1976: 1. 98–110.

1973-ban Nyugatnémetországban megjelent egy lexikon, amelynek címe: Történeti lexikon a politikai-társadalmi nyelvhez Németországban. A könyv értékelése és ismertetése.

- NAROCZNICKIJ, A.L.: O teorii i metodologii isztorii mezsduarodnüh otnosenij. (A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről, módszertanáról.) VI, 1976: 2. 64–85.
A történelem vizsgálatának tudományos elmélete a dialektikus és történelmi materializmus. A külkapcsolatok történelmének marxista módszertana állandóan gazdagodik szociológiai, statisztikai, matematikai, szociál-pszichológiai eszközökkel. Szemben a polgári történetírással, a marxisták nem állítják szembe az új és a régi módszereket, hanem harmonizálják munkájukban.
- HILLGRUBER, A.: Methodologie und Theorie der Geschichte der Internationalen Beziehungen. (A nemzetközi kapcsolatok történetének elmélete és metodológiája.) GWU, 1976: 4. 193–211.
- HILDEBRAND, K.: Geschichte oder „Gesellschaftsgeschichte“? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen. (Történelem vagy „társadalomtörténet“? A nemzetközi kapcsolatok politikai történetírásának szükségessége.) HZ, 1976: 2. 328–357.
A nemzetközi kapcsolatok történetének elemzése a politikai összehasonlító történetírás részévé kell váljon.
- NUSSBAUM, H.: Zur Diskussion um den historischen Platz des staatsmonopolistischen Kapitalismus in der neueren marxistisch-leninistischen Literatur. (Az állammonopolista kapitalizmusról szóló vita az újabb marxista–leninista irodalomban.) JW, 1976: I. rész. 69–93.
Az NDK-ban a témában folytatott kutatások ismertetése.
- KONETZKE, R.: Der Entwicklungsgedanke in den Naturwissenschaften des 20. Jahrhunderts. (A fejlődés gondolata a 20. század természettudományaiban.) HZ, 1976: 2. 265–327.
A modern biológiában és fizikában bekövetkezett változások rövid ismertetése. Ennek hatása a történettudományban: a statikus ábrázolás dinamikus ábrázolássá változik.
- ŠINDLER, P.: Interakce závodu a oblasti z hlediska ekonomicko-geografického. (Az üzem és terület interakciója gazdaság-földrajzi szempontból.) SŠb. 1976: I. 54–60.

- PRINZ, F.: Mediavistische Probleme im deutsch-tschechischen Dialog – Aspekte und Forschungsfortschritte der letzten 30 Jahre. Zum 100. Todestag von František Palacký (26. Mai 1976).
(Középkori problémák a német–cseh vitában. Az utóbbi 30 év kutatásainak eredményei és aspektusai: František Palacký halálának 100. évfordulójára [1976. május 26./.)
ZO, 1976:2. 248–275.

HISTORIOGRÁFIA

- GEYER, D.: Die Geschichte Russland in der historischen Forschung; der Bundesrepublik Deutschland und Westberlins.
(Oroszország története az NSZK; és Nyugatberlin történeti kutatásában.)
GWU, 1976: 5. 273–297.
Részletesen ismerteti a szerző – az Istorija SSSR. felkérésére írt cikkben, hogy az NSZK-ban és Nyugatberlin egyetemén melyik professzor ill. munkacsoport foglalkozik Oroszország és Szovjetunió történetének kérdéseivel. Megállapítja, hogy az utóbbi időben nőtt az érdeklődés Kelet-Európa, különösen Oroszország történetének kutatása iránt.
- GOL'MAN, L.I.: F. Engels i nekotórie problemü isztoricseszkoje poznanija.
(Engels és a történelmi tudat néhány problémája.)
VI, 1976: 3. 91–110.
A szerző Engels egész életművét analizálva összegezte mindazt, ami klasszikusan jellegzetes marxista történelem-felfogás.
- SPRIANO, P.: Gramsci e Gobetti.
SSSt 1976: 2. 69–93.
Filozófiai, politikai párhuzamok, ellentétek – ideológiai hatások korszakokra.
- HERKLESS, J.L.: Ein unerklärtes Element in der Historiographie von Max Lenz.
(Egy megmagyarázatlan elem Max Lenz történetírásában.)
HZ, 1976: 1. 81–104.
A „neo-Ranke-izmus” kérdése a német történetírásban, Németország imperialista céljainak történeti ideológiája.
- SOLDI RONDININI, G.: L'interpretazione del Medioevo nella storiografia milanese del Settecento.
(A középkor értékelése a settecento milanoi történetírásában.)
NRS, 1976: 1–2. 45–72.
Az eddigi történelemfelfogás ártértékelése, új módszerek, kritikai szempontok érvényrejutása.
- WILLEY, T.E.: Liberal historians and the German professoriat: a consideration of some recent books on German thought. Review article

(A liberális történészek és a német professzorok: eszmefuttatás néhány nemrég megjelent könyvről a német tudományos élettel kapcsolatban.)

CEH, 1976: 2. 184–197.

A német történetfelfogást, történettudományt, irányzatait elemzi négy megjelent mű – G.G. Iggers, Robert A. Pois és Fritz K. Ringer könyvei kapcsán.

ROSE, G.: Grundpositionen und Tendenzen bürgerlicher Weltgeschichtsschreibung in der BDR.

(Az NSZK polgári történetírásának alapozói és tendenciái.)

ZG, 1976: 2. 133–149.

Az NSZK-ban az ötvenes évek óta 4 világtörténeti szöveg jelenik meg. Ezek egy része tradicionális, teológiai világnézetű, egy más része „modern”, az „ipari társadalom” elméletén nyugvó kiadvány.

CURTICAPÉANU, V.: Rumänische Geschichtsschreibung im 18./19. Jahrhundert. Ein Spiegel des nationalpolitischen Vereinigungsprozesses.

(Román történetírás a 18/19. században. A nemzetpolitikai egységesítési folyamat tükré.)

SM, 1976: 1. 26–33.

Tárgyalja Dimitrie Cantemir, Bălcescu, Xenopol, Nicolae Iorga teljesítményét és koncepcióját.

TATOMIR, C. – TATOMIR, V.: Constantin Enasscu.

RA, 1976: 1. 22–25.

A XIX. században élő román levéltáros-történész nagy szolgálatot tett a román történelemnek azzal, hogy egész életét a külföldön, főleg Olaszországban található források összegyűjtésének szentelte.

ALBONICO, A.: Recenti sviluppi della storiografia politica iberica: il centrismo cattolico in Spagna.

(Új eredmények az iberiai politikai történetírásban: a katolikus centrizmus Spanyolországban.)

NRS, 1976: 1–2. 143–149.

A politika és történetírás kapcsolatai – a keresztény demokrácia erősödése a XIX. sz. utolsó harmadában és a XX. sz. első felében.

ALBONICO, A.: Portogallo: un accostamenti storiografico.

(Portugália: historiográfiai megközelítés.)

SCo, 1976: 2. 363–370.

A nemzetközi és nemzeti történeti irodalom rövid kritikai áttekintése.

GUYON, E.F.: Anatole Leroy-Beaulieu et le Empire des Tzars.

(Anatole Leroy-Beaulieu és a „Cárok birodalma”.)

RHD, 1976: 1. 80–99.

1882-ben jelent meg Leroy-Beaulieu könyve Oroszo.-ról. Előre látta, hogy az orosz politikai rendszer nem fog tudni ellenállni a háború által felkeltett társadalmi feszültségeknek. A könyv igen magas színvonalú, Toqueville munkáival egyenértékű szinte.

McGREW, R.E.: Dilemmas of Development: Baron Heinrich Friedrich Storch (1766–1835) on the Growth of Imperial Russia.

(A fejlődés problémái: Heinrich Friedrich Storch báró /1766–1835/ az orosz birodalom fejlődéséről.)

JGO, 1976: 1. 31–71.

A gazdasági nézeteit tekintve progresszív közgazdász Oroszország társadalmi be rendezkedéséről szóló írásai úgy értékelhetők, hogy a „nyitott társadalom” elméletét fejtették ki.

NAZAROV, V. – PASUTO, V. – CSEREPNIN, L.: Problemü obcsesztenvenno – politicseszkoj isztorii feodal'noj Roszszii v novejszej isztorioigrafii.

(A feudális Oroszország társadalom- és politikatörténeti problémái a legújabb történetírásban.)

VI, 1976: 4. 25–48.

A szerzők elemző áttekintést adnak a középkori orosz történelemről szóló szovjet szakirodalom legutóbbi 5 évéről. Ezen belül csak olyan súlyponti kérdésekre térnek ki, mint a forráskiadványok, a feudalizmus genezise, a kor kultúrtörténete; az osztályharc problematikája, a központosított állam és az orosz abszolútizmus eredete, és fejlődése; valamint a Szovjetunió különböző népeinek korabeli története, amelyben bizonyos egyenetlenségek tapasztalhatók.

KONVITZ, J.: Biography: The Missing From in French Historical Studies.

(Az életrajz mint a francia történetírás hiányossága.)

ESR, 1976: 1. 9–20.

A társadalomtörténet a fr. történetírás nagy eredménye az 1930-as évek után, az életrajz pedig inkább irodalmi, mint történeti műfaj maradt, pedig társadalom- és kultúrtörténetileg is fontos. A tömegek hangsúlyozása fontos ugyan, de az életrajzok azt is tudják illusztrálni, milyen kis mértékben képes az egyén irányítani a történelmet.

KUDRNA, J.: K vývojovým tendencím pozitivistické historiografie.

(A pozitivisták történetírás fejlődésének tendenciáiról.)

ČČH, 1976: 1. 1–21.

A szerző a pozitivisták történetírását megelőző és a korabeli történetírással való összehasonlítás alapján kísérletet tesz a pozitivisták történetírás sajátosságainak, történelmi szerepének, osztálykorlátainak meghatározására, valamint a pozitivisták metodológiai eljárásai idealizmusának bemutatására.

DOKUMENTUMOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

BODENSIECK, H.: Jackschs Exilsauseinandersetzen mit Beneš. Zur Dokumentation von Friedrich Prinz.

(Jaksch száműzetésben Beneš-sel való ellentéte. Friedrich Prinz dokumentációja.)
ZO, 1976: 1. 69–97.

Prinz, F. Kölnben kiadta a szudétanémet szociáldemokrata emigráció egyik vezetőjének levelezését Beneš-sel. A kiadvány értékelése, és történeti forrásértéke.

KORZEC, P.: Das politische Archiv von Ignacy Paderewski.

(Ignacy Paderewski politikai levéltára.)

ZO, 1976: 1. 62–68.

Az első köztársaság elnökének irattárát Lengyelországban publikálták. A 4 kötetnyi dokumentum 1890–1940 között közzéteszi a legfontosabb iratokat. Ezek jellemzése és a történetírásban való felhasználhatósága.

Unele documente franceze în Arhivele Statului.

(Francia dokumentumok az Állami Levéltárban.)

RA, 1976: 1. 26–29.

A három francia király, XIII, XIV, XV. Lajos kancelláriájából való forrásokat ismertetik.

VAGLENOV, M.: Matériaux publiés en France sur événements dans les Balkans durant les années 1876–1877.

(Franciaországban publikált anyagok az 1876–77-es évek balkáni eseményeiről.)
BHR, 1976: 1. 93–106.

Az 1876-os áprilisi felkelés és az azt követő események francia visszhangjával foglalkozik. Idézi Victor Hugo szenátusi beszédét, ill. a francia lapok szimpátiázás krónikáit a véres eseményekről, idézi e lapok kommentárjait az orosz, angol, osztrák, német diplomácia manővereiről, az eseményeket lezáró konstantinápolyi tárgyalásokról.

HASTINGS, J.J.: Die Akten des Office of Military Government für Germany (US).

(Németország amerikai katonai kormányzatának hivatala.)

VZ, 1976: 1. 75–101.

Az 1945–1949 között keletkezett levéltár ma Washingtonban van. Tájékoztató a levéltárról, annak kutathatóságáról, állagairól.

MOLINARI, A.: Un centro di raccolta di materiale per lo studio del movimento anarchico: Archivio Famiglia Berneri.

(Központosított összegyűjtött forrásanyag az anarchista mozgalom tanulmányozására: a Berneri család levéltára.)

NRS, 1976: 1–2. 125–130.

Tájékoztató a Pistoianban 1966-ban megnyitott, az anarchista mozgalommal kapcsolatos gyűjtemény könyv, újság és kiadatlan kéziratok anyagáról.

CONSTANTINESCU, R.: Manuscrisele slavo-romane de la Archivele Centrale din Moscova C.G.A.D.A.
 (Szláv–román kéziratok a Moszkvai Központi Levéltárban.)
 RA, 1976: 1. 11–18.
 Az 1574–1777 közötti időszakban az orosz–román kapcsolatokra, a XIV–XIX. századi román történelemre, vonatkozó diplomáciai iratokat, aktákat és egyéb forrásokat ismerteti meglehetősen részletességgel a szerző.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

FUHRMANN, J.T.: Metropolitan Cyril II (1242–1281) and the Politics of Accommodation.
 (II. Ciril metropolita /1242–1281/ és az accommodáció politikája.)
 JGO, 1976: 2. 161–172.
 A mongolokkal szembeni diplomáciájának és a hazai diplomáciai lépéseinek részletes ismertetése.

BERNARDY, Françoise de: Alexandre Walewski et la question italienne.
 (Alexandre Walewski és az olasz kérdés.)
 RHD, 1976: 2. 246–264.
 Alexandre Walewski, Walewska Mária és Napoleon fia. A cikk írója az ő és III. Napoleon viszonyát vizsgálja az olasz kérdésben.

LORSCHIEDER, H.M.: The commercial treaty between Germany and Serbia of 1904.
 (Az 1904-es Németország és Szerbia közötti kereskedelmi szerződés.)
 CEH, 1976: 2. 129–145.
 A gazdaságin túlmenő politikai jelentőségű szerződés döntő szerepet játszott a két ország és Ausztria–Magyarország viszonyában. A politika és a gazdasági mozgatórugók összefüggései.

IODACHE, A.: Incheierea acordului româno-rus din 18 septembrie/octombrie 1914.
 Insemnatatea si consocintele sale.
 (Az 1914. szeptember 18. – október 1. – között megkötött román–oros egyezmény. Annak jelentősége és következménye.)
 RI, 1976: 1. 49–62.
 A román Külügyminisztérium levéltári anyagának alapján mutatja be a szerző a román diplomácia tevékenységét az első világháború első két évében. Az orosz–román szerződést úgy ítéli meg, mint egy igen fontos biztosítékot arra, hogy Románia számára az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a nemzeti egység megvalósuljon.

HIMMER, R.: Rathenau, Russia, and Rapallo.
 (Rathenau, Oroszország és Rapallo.)
 CEH, 1976: 2. 146–183.
 Rathenau és más vezető német gyáriparosok, stb. véleménye a Szovjetunióval való kapcsolatról az egyezmény megkötése előtti hónapokban.

- STRANDMANN, H. P.: Grossindustrie und Rapallopolitik. Deutsch-Sowjetische Handelsbeziehungen in der Weimarer Republik.
(Nagyipar és Rapallo-politika. Német-szovjet kereskedelmi kapcsolatok a weimari köztársaságban.)
HZ, 1976: 2. 265-341.
- JORDAN-SIMA, C.: Despre negocierile privind incheierea alianței franco-române.
(10 iunie 1926.)
(Az 1926. június 10-én megkötött francia-román kereskedelmi egyezményről.)
RI, 1976: 2. 223-232.
A szerződést úgy értékeli a szerző, mint az első komoly nemzetközi egyezményt, amely a kereskedelmi kapcsolaton túl, Románia területi integritásának is biztosítója. Kiemeli azt is, hogy ebben az esetben is Románia a hagyományos francia-vonal politikát követte.
- BYSTRICKÝ, V. – DEÁK, L.: Európa na prelome. Diplomatické a politické vzťahy v rokoch 1932-1933.
(Európa a fordulat küszöbén. Diplomáciai és politikai kapcsolatok 1932-1933-ban.) Bratislava 1974. 433 l.
Ism.: SS, 1976: 1. 67.
- QUEUILLE, P.: Le décisif armistice franco italien -- 23-24. juin 1940.
(A végleges francia-olasz fegyverszünet - 1940. június 23-24.)
RHD, 1976: 1. 100-111.
A diplomácia szerződés aláírásában a németeknek volt döntő szavuk.
- GUILLEN, P.: Les relations franco-italiennes de 1943 a 1949.
(A francia-olasz kapcsolatok 1943-tól 1949-ig.)
RHD, 1976: 1. 112-160.
A francia közvélemény eléggé ellenségesen nézte Olaszországot éppen a háborúban tanúsított magatartása miatt. Az ellentétek azonban egyre inkább eloszlottak, hiszen a két ország hasonló kül- és belpolitikát folytatótt 44 után. Franciaország, aki maga is meggyengült ezeknek az éveknak a során igyekezett a még inkább erőtlén Olaszországon ütni egyet.
- NEUMANN, G.: Neue Momente in den zwischenstaatlichen Wirtschaftsbeziehungen der Volksdemokratischen Ländern und der UdSSR nach den zweiten Weltkrieg. Zur Vorgeschichte des Rates für Gegenseitige Wirtschaftshilfe.
(A népi demokratikus országok második világháború utáni államközi gazdasági kapcsolatainak új jelensége. A KGST előtörténete.)
JW, 1976: I. rész. 13-31.
- LABOOR, E.: Zum Problem der Kontinuität in der Politik der Sowjetunion für kollektive Sicherheit in Europa.
(A Szovjetunió európai kollektív biztonsága politikájának kontinuitás-problémái.)
JGSLE, 1976: 1. 129-157.

A Szovjetunió 1954–55-ös javaslatai az európai kollektív biztonságra vonatkozóan, annak történelmi jelentősége és a polgári történetírás.

SONNENHOL, G.A.: Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen.

(A német–török gazdasági kapcsolatok.)

SM, 1976: 1. 38–44.

Az 1975. évi eredményei.

EURÓPA

NATOLI, C.: L'internazionale comunista, il fronte unico e la lotta contro il fascismo in Italia e in Germania (1919–1923). Parte prima.

(A Kommunista Internacionálé, az egységfront és a faszizmus elleni harc Olaszországban és Németországban. 1919–1923. 1. r.)

SCo, 1976: 1. 67–122.

Módszertani és történész-szemponatok a témára vonatkozó dokumentációs anyag teljes és rendszeres feltárására és feldolgozására irányuló széles körű kutatómunkával kapcsolatban.

NATOLI, C.: L'internazionale comunista, il fronte unico e la lotta contro il fascismo in Italia e in Germania (1919–1923).

(A Kommunista Internacionale, az egységfront és a faszizmus elleni harc Itáliában és Németországban.) (1919–1923.) (2. r.)

SCo, 1976: 6. 297–362.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA

HAGEN, W.W.: The partitions of Poland and the crisis of the old regime in Prussia 1772–1806.

(Lengyelország felosztása és a régi rend válsága Poroszországban 1772–1806.)

CEH, 1976: 2. 115–128.

RAUPACH, H.: Strukturelle und institutionelle Auswirkungen der Weltwirtschaftekrise in Ost–Mitteleuropa.

(A gazdasági világválság strukturális és intézményi kihatása Kelet–Közép-Európára.)

VZ, 1976: 1. 38–57.

Az 1929–33. évi válság Kelet-Európa országaiban a gazdaságban strukturális változásokat idézett elő. Ezek leírása és elemzése. Kérdés: a német birodalom gazdasági hegemóniájával kötött szövetség hozzájárult-e a kérdések megoldásához, a kutatás mai állásán nem megválaszolható.

PUCHERT, B.: Bestrebungen zur wirtschaftspolitischen Blockbildung in Mitteleuropa am Anfang der 20. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Untersuchung des Verhältnisses zwischen Staat und Wirtschaft.

(Törekvések gazdaságpolitikai blokk-képzésre Közép-Európában a 20. század elején. Adalék az állam és a gazdaság közötti kapcsolat kutatásához.)

JW, 1976: I. rész. 95–103.

Az 1904-ben alapított Középeurópai Gazdasági Egyesület (Mitteleuropäische Wirtschaftsvereine) működéséről rövid ismertetés. Az egyesületet Németországban alapították és szorosan együttműködött a Monarchiával.

ANGLIA

HAMMER, C.I., Jr.: The Mobility of Skilled Labour in Late Medieval England: Some Oxford Evidence.

(A szakképzett munkások mobilitása a késő középkori Angliában: néhány oxfordi bizonyíték.)

VSW, 1976: 2. 194–210.

A szakképzett munkások migrációja Oxfordból és Oxfordba 1513–1557 között, ennek okai. A cikk végén két táblázat és térkép, az írott szöveg illusztrálására.

GUYON, E.F.: Taine et l'Angleterre victorienne (1860–1870).

(Taine és a victoriánus Anglia [1860–1870].)

RHD, 1976: 2. 300–320.

A fiatal Taine angliai élményeit nemcsak a Notes sur l'Angleterre c. művében írja le, hanem találhatunk erre vonatkozó részeket a Stuart Mill-ről írt tanulmányában is.

WAITES, B.A.: The effect of the First World War on class and status in England, 1910–20.

(Az első világháború hatása az osztályokra és a társadalmi pozíciókra Angliában, 1910–20.)

JCH, 1976: 1. 27–48.

Ezekben az években az angol társadalom összetett hierarchiája egyszerűbb formát öltött. Az osztálykülönbségek elmosódottabbakká váltak, de bár a munkásosztályt a társadalom többi részétől elválasztó szakadék csökkent, a fejlett kapitalista társadalom rendes osztályellentétei állandókká váltak.

WILFORD, R.A.: The „Federation of Progressive Societies and Individuals”.

(A „Haladó társaságok és egyének szövetsége”.)

JCH, 1976: 1. 49–82.

A „becstelen hanyatlás” korszakának nevezett 1930-as évek Angliájában a Kommunista Párton, a Független Munkáspárton és a Szocialista Ligán kívül sok kisebb haladó csoport is megerősödött, ezeket fogta össze a parlamenten kívüli Szövetség.

CARPENTER, L.P.: Corporatism in Britain 1930–45.

Korporációk Angliában 1930–45.

JCH, 1976: 1. 3–26.

BULGÁRIA

- KOSEV, K.: The Uprising of April 1876 in Bulgaria.
(Az 1876-os áprilisi felkelés Bulgáriában.)
BHR, 1976: 1. 24–46.

CSEHSZLOVÁKIA

- KEJŘ, J.: Nad počátky našich měst.
(Gondolatok városaink kialakulásáról.)
ČČH, 1976: 3. 377–401.

A város fogalmának az elemzéséből indul ki, s a cseh városok kialakulását a környező országok – elsősorban a német, osztrák, lengyel, sziléziai és magyar városok fejlődésével veti össze, ill. ennek szükségességét hangsúlyozza.

- HLEDIKOVÁ, Z.: K otázám vztahu duchovní a světské moci v Čechách a na Moravě v druhé polovine 14. století.
(Az egyházi és a világi hatalom viszonyának kérdéséhez Csehországban 14. század második felében.)
ČČH, 1976: 2. 244–277.

A szerző egyrészt az egyház jogi rendszerének elemzésével, másrészt a világi társadalommal való kapcsolatával, az alsóbb beneficiumok elfoglalásának kérdésével foglalkozik. Külön kitér a világi és az egyházi feudális uraknak a káptalan-helyek betöltésénél megnyilvánuló befolyásának bemutatására. Felméri a prágai városok és a vidéki plébánia-klérus átlagszínvonalát és a világi és az egyházi hatalom tényleges kapcsolatát a 14. sz. 80-as éveiben.

- Problematika husitství v české historické literatuře z let 1972–1974.
(A huszitizmus problematikája az 1972–1974 között megjelent cseh történeti irodalomban.)

Ism.: Polivka, M. ČČH, 1976: 2. 278–290.

Az ismertető a problematikával kapcsolatos cseh történeti irodalom legfontosabb munkáit gyűjti egybe és alapvető érték-információk alapján három csoportba osztva veszi számba a forráskiadványokat, a huszita forradalmi mozgalom előzményeivel és magával a forradalommal foglalkozó munkákat s elsősorban a jövő kutatása szempontjából hozott értéküket emeli ki.

- MAUR, E.: K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525.
(Adalék a csehországi és morvaországi 1525. évi népi mozgalmak programjához.)
ČČH, 1976: 2. 209–243.

Az 1525–26-os német parasztháború 450. évfordulója alkalmából a szerző a németországi eseményeknek a cseh és a morvaországi városokban és falvakban ugyanabban az időben kirobbant népi felkelésekre gyakorolt közvetlen hatása felmérésére tesz kísérletet.

- GAWRECKI, D. – MACHAČOVÁ, J.: Dělnické hnutí v severozápadních Čechách do roku 1938. Stav a úkoly výzkumu, literatura, prameny.
(Észak-nyugat Csehország munkásmozgalma 1938-ig. A kutatás helyzete és feladatai, irodalom és források.)
SSb 1976:2. 81–91.
- GRACOVÁ, B.: Polský sanační tisk a hospodářské problémy Československa koncem r. 1938.
(A betiltott lengyel sajtó és Csehszlovákia gazdasági problémái 1938. végén.)
SSb 1976:1. 48–53.
- CAMBEL, S.: Kosický vládný program a situácia na slovenskej dedine.
(A kassai kormányprogram és a szlovák falu helyzete.)
ČČH, 1976: 1. 22–54.
A cikk az 1945. ápr. 5-én elfogadott kassai kormányprogram társadalmi-gazdasági vonatkozásainak és falun való kihatásainak vizsgálatával foglalkozik.

FRANCIAORSZÁG

- SCHALK, E.: The appearance and reality of nobility in France during the wars of religion: an example of how collective attitudes can change.
(Látszat és valóság a nemesség körül Franciaországban a vallásháborúk idején.
Példa arra, hogyan tud megváltozni a közvélemény.)
JMH, 1976: 1. 19–31.
A nemességhez való viszony és a nemességben belül lezajló tényleges változások a 16. sz. végén és a 17. elején.
- BRUTEL, P.: L'Instruction populaire en Aquitanie au XVIIIe siècle. L'exemple de l'Angonais.
(A közoktatás Aquitániában a XVIII. sz.-ban. Agenais példája.)
RHES, 1976: 1. 5–28.
Az alfabetizáció mértékét a Házassági szerződések aláírásai segítségével számították ki. A XIX. sz. előtt a fő ellentét az analfabéta Dél és az írástudó Észak között volt, a XIX. sz.-tól pedig ez az ellentét egyre inkább áttolódik Kelet és Nyugat ellentétévé.
- HARRIS, R.D.: French finances and the American war, 1777–1783.
(A francia pénzügyek és az amerikai [függetlenségi] háború, 1777–1783.)
JMH, 1976: 2. 233–258.
A cikk tévesnek tartja azt a nézetet, hogy Franciaország kiadásai a háború alatt hozzájárultak tönkremenéséhez és végül a francia forradalomhoz vezettek.
- HOOD, J.N.: Patterns of popular protest in the French Revolution: the conceptual contribution of the Gard.
(A népi ellenállás formái a francia forradalomban. Gard megye eszmei hozzájárulása.)

JMH, 1976: 2. 259–293.

Gard megye jó példa a kapitalista ellenes népi ellenállás két különböző társadalmi gyökerének bemutatására.

HUTTON, P.M.: Popular Boulangism and the advent of mass politics in France, 1886–90.

(Népi boulangizmus és a tömegek politizálásának kezdete Franciaországban, 1886–1890.)

JCH, 1976: 1. 85–106.

Boulangier tevékenysége a közember politikai szerepének megnövekedéséhez vezetett, a szocialisták előtt a politikai hatalom új támaszaihoz vezető utat mutatta meg.

DEMONET, M. – DUMONT, P. – LE ROY LADURIE, E.: Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale (1819–1830): (A francia férfi fiatalság antropológiája a kantonok kartográfiája segítségével /1819–1830/.)

AESC, 1976: 4. 700–761.

Az 1819 és 1830 között behívott adatai alapján készített antropológiai vizsgálat. Az első rész térképeket mutat be, segítségükkel a különböző jellegzetességek gyakoriságát illusztrálja. A tanulmány második részében vonja le a szerző konklúzióit.

LUTFALLA, M.: Louis Wolowski ou le libéralisme positif.

(Louis Wolowski vagy a pozitív liberalizmus.)

RHÉS, 1976: 2. 169–184.

Legfontosabb gondolata, hogy a földből lehet a legnagyobb és a legbiztosabb jövedelmet nyerni. Minden erejével igyekezett a mezőgazdaságot szolgálni. Ő alapította a Crédit foncier-t. 1852 után a politikai és gazdasági életben egyre kevésbé sikerült érvényesülnie.

MOSS, B.: Producers' associations and the origins of French socialism: ideology from below.

(A termelők szövetezetei és a francia szocialista mozgalom kezdetei: az alulról jövő ideológia.)

JMH, 1976: 1. 69–89.

A párizsi kereskedelmi társaságok céljai a 19. században, a francia munkásmozgalom eljutása a szocializmusért a marxizmus megjelenése előtt.

GAILLARD, M.: Le 1er mai 1890 dans le bassin houillier du Gard.

(1890. május 1-e a du Gard-i szénmedencében.)

MS, 1976: 1. 31–59.

Az 1890-es du Gard-i sztrájk megbukik, összeomlik az a szakszervezeti rendszer, amit tíz éve építettek az anarchisták. A munkásmozgalom e sajátos fejezetét elemzi a cikk, megpróbál választ adni arra a kérdésre, miért volt anarchista jellegű.

- CARON, F.: La stratégie des investissements en France aux XIX et XX siècles.
(A beruházási stratégia Franciaországban a XIX. és XX. században.)
RHES, 1976: 1. 64–117.
A francia cégek sémája módosult a XX. sz. második felében. A pénzügyi politika egyre inkább azt tartja fontosnak, hogy mennyi a jövőben elérhető profit. Jellemző a decentralizáció, a mérnök szerepét egyre inkább átveszi a kereskedelmi manager.
- ESTEBE, J.: Les gouvernants de la IIIe république et leur fortune 1871–1914.
(A harmadik köztársaság kormányzói és vagyonuk 1871–1914.)
RHES, 1976: 2. 212–237.
A szerző vizsgálja a miniszterek vagyonát, az örökléssel szerzett vagyonokat, valamint a vagyon összetételét. Különösen a minisztereknél figyelhető meg, hogy a vagyon nagyobb részét ingó javak alkotják.
- RABI, W.: La greve de 1970 à Briançon.
(Az 1970-es Briançon-i sztrájk.)
MS, 1976: 1. 77–97.
1970. január 30-tól május 2-ig háromhónapos sztrájk tör ki Briançonban.
A szerző eddig kiadatlan dokumentumok alapján elemzi a sztrájk okait.
- SHAMIR, H.: The drôle de guerre and French public opinion.
(A furcsa háború és a francia közvélemény.)
JCH, 1976: 1. 129–143.
Milyen háborúra számítottak a franciák? Tényleg elkerülhetetlen volt-e a háború? Milyen háborús célokat akartak elérni a németekkel szemben? Tettek-e különbséget a náciizmus és a német nemzet között? Volt erkölcsi erő a franciákban? stb. Ezekre a kérdésekre keres választ a cikk.
- BAKER, D.N.: Two paths to socialism: Marcel Déat and Marceau Pivert.
(Két út a szocializmus felé: Marcel Déat és Marceau Pivert.)
JCH, 1976: 1. 107–128.
A két világháború között sokféle úton közelítettek emberek a Francia Szocialista Párt felé. A cikk a párt két legismertebb „szélsőséges” vezetője korai korszakának rájuk döntő befolyással lévő tapasztalatait elemzi.
- FINE, M.: Un instrument pour la réforme: l'Association française pour le progrès social (1927–1929).
(Egy eszköz a reformhoz: A Francia Szövetség a társadalmi fejlődésért.)
MS, 1976: 1. 3–31.
Albert Thomas 1927-ben létrehozta az AFPS (Association française pour le progrès social) nevű szervezetet, melynek célja az volt, hogy közelítse egymáshoz az ipari világ és a munkások reformistáit. A reformizmus az ő tevékenységük következtében volt életképes politikai alternatíva egy ideig.

LIBBEY, K.R.: The French Communist Party in the 1960's: an ideological profile.
(A Francia Kommunista Párt az 1960-as években. A párt ideológiai arculata.)
JCH, 1976: 1. 145–165.

Tényleg csökkent-e (vagy egyenesen megszűnik) az ideológia szerepe a modern ipari társadalmakban, ahol a termelékenység és az életszínvonal növekedése csökkentette a társadalmi-gazdasági osztálykülönbségeket?

LENGYELORSZÁG

KOSSMANN, O.: Altpolnisches Bauerntum in neuem Licht. Zur Kritik von Karol Buczek.

(A középkori Lengyelország parasztsága új megvilágításban. Karol Buczek kritikája.)

ZO, 1976: 2. 193–247.

Kossmann, O.: Lengyelország a középkorban címen 1971-ben Marburgban kiadott egy nagy monográfiát. Erre a munkára reagáltak a központi lengyel történelemsz folyóiratban, több recenzió formájában is. A szerző ezúttal visszautasítja a kritikát.

NÉMETORSZÁG

WITTHÖFT, H.: Struktur und Kapazität der Lüneburger Saline seit dem 12. Jahrhundert.

(A lüneburgi sóbánya struktúrája és kapacitása a 12. századtól.)

VSW, 1976: 1. 1–117.

A lüneburgi sóbányászatról és a feldolgozásról és kereskedelemről nagy átfogó cikk. A feldolgozási és kereskedelmi mutató táblázatai 1200–1800 között.

HOFFENZITZ, J.: Hubgericht – Hofgericht – Hubrecht. Eine Untersuchung zum mittelalterlichen baerlichen Besitzrecht in Oberdeutschland.

(Telekbíróság – telekjog. Kutatás a középkori paraszti birtokjog kérdéshez a középkorban Felsőnémetországban.)

ZAA, 1976: 1. 8–53.

A telek-használat urbáriumban rögzített feltételeinek változása a 14. század közepén.

BLICKLE, P.: Gemeiner Pfennig und Obrigkeit. (1495)

(Közönséges pfennig és a hatóság. /1495/.)

VSW, 1976: 2. 180–193.

A „közönséges pfennig” és a „királyi pfennig” közötti különbség. Előbbi 0,1 százalékkal kevesebbet ért.

- DR. WUNDER, H.: „Altes Recht“ und „göttliches Recht“ im Deutschen Bauernkrieg. („Régi jog“ és „isten jog“ a német parasztháborúban.)
ZAA, 1976: 1. 54–66.
Vitaindító-cikk. A „társadalmi-forradalom“, „korai polgári forradalom“ kérdéseit elemzi. Figyelemreméltó, hogy a kérdés tanulmányozására javasolja az amerikai, a német és a szocialista irodalom tanulmányozását is.
- NISCHAN, B.: Reformed irenicism and the Leipzig Colloquy of 1631.
(Református békehitvallás és a lipcsei kollokvium 1631-ben.)
CEH, 1976: 1. 3–26.
A 17. század elejének katolikus fellendülése, a protestantizmus háttérbe szorítása a Habsburg és Wittelsbach országokban hogyan vezetett a protestáns irónikus irodalom kivirágzásához és a lipcsei kollokviumhoz.
- STEITZ, W.: Zur Etablierung der Realbesteuerung in den süddeutschen Staaten im Rahmen der sich auflösende Feudalstrukturen 1806–1850.
(A tulajdon szerinti adózás bevezetése a délnémet államokban a feloldódó feudális struktúrák keretében 1806–1850.)
VSW, 1976: 2. 145–179.
- STUTZER, D.: Ein Kaufgeschäft mit Albrecht Thaur 1822. Aus den Herzoglich Ratiborschen Akten.
(Egy vásárlási üzlet Albrecht Thaurrel 1822-ben. A herceg ratibori iratokból.)
ZAA, 1976: 1. 71–75.
Egy nagyszabású állatkereskedés iratait ismerteti 1823–1832 között. A Thaur nevű földbirtokosok magasszintű állattenyésztését és állatkereskedését ismerjük meg belőle.
- HAUSHOFER, H.: Subskriptionslisten als agrargeschichtliche Quellen.
(Előfizetési listák mint agrártörténeti források.)
ZAA, 1976: 1. 67–70.
Az ún. „hazaifas“, és a modern mezőgazdasági tanácsadó könyvek előfizetése a 19. század első két harmadában.
- BOYER, A.: Du socialisme vrai au sionisme socialiste. L'itinéraire d'un prophète: Moise Hess.
(Az igazi szocializmustól a szocialista cionizmusig. Egy próféta, Moise Hess életútja.)
MS, 1976: 2. 25–53.
Moise Hess „az igazi szocializmus“ legfontosabb képviselője Németországban. Marx többször szembeszállt ezzel a „filozófiával az 1840-es évek második felében. Hess elismerte tévedéseit, s résztvett a munkásmozgalomban az I. Internacionálé idején. A zsidókérdés foglalkoztatta, a cionizmus teoretikusa lett. 1860-ban megírja Rom und Jerusalem c. könyvét – népének nemzeti újjászületését hirdeti. A Palesztínába való visszatérésben látja a szocializmus ügyének győzelmét.

BECKER, G.: Zur Rolle der preussischen Bourgeoisie nach der Märzrevolution 1848.

(A porosz burzsoázia szerepe az 1848. márciusi forradalom után.)

ZG, 1976: 2. 168–189.

A marxista–leninista kutatás egyik hiányossága a burzsoázia struktúrájának, kvantitatív és kvalitatív rétegződésének problémája, valamint a regionális megosztottsága a 19. század közepén. Ezekre a kérdésekre keres választ a cikkben.

ZMARZLIK, H.G.: Das Kaiserreich in neuer Sicht?

(A császári birodalom új megvilágításban?)

HZ, 1976: 1. 105–126.

Németország 1871–1918 közötti története újabb irodalmának ismertetése; a hetvenes években megjelent nyugat- és keletnémet irodalomé egyaránt. Mintegy 15 könyv és cikk összefoglalása.

VIERHAUS, R.: Land, Staat und Reich in der politischen Vorstellungswelt Deutscher Landstände im 18. Jahrhundert.

(Vidék, állam és birodalom a német karok és rendek politikai képzeletvilágában.)

HZ, 1976: 1. 40–97.

DAYAN-HERZBRUN, S.: Le socialisme scientifique de Ferdinand Lassalle.

(Ferdinand Lassalle tudományos szocializmusa.)

MS, 1976: 2. 53–71.

Lassalle nézeteit elemzi a szerző, s megállapítja, Marx sohasem akart politikai gyakorlatot, „tudományos szocializmust” alkotni (Csak annyit tudok, hogy én nem vagyok marxista” – Marx.).

SCHRÖDER, W.: Ein Gewerkschaftsgesetz des Bismarckstaates? Das Memorandum des Berliner Polizeipräsidenten v. Madai an den preussischen Innenminister v. Puttkamer vom 27. Dezember 1884.

(A bismarcki állam és szakszervezeti törvénye? A berlini rendőrségi elnök v. Madai memoranduma a porosz belügyminiszterhez v. Puttkamerhez 1884. dec. 27.)

ZG, 1976: 3. 302–322.

6 évvel a szocialista törvény meghozatala után került sor a memorandum megírására, mert a Szociáldemokrata Párt mozgalmait akarta közömbösíteni. A Dokumentáció rovatban a memorandum teljes szövege közlésre kerül.

SÖSEMANN, B.: Die sog. Hunnenrede Wilhelms II. Textkritische und interpretatorische Bemerkungen zur Ansprache des Kaisers vom 27. Juli 1900 in Bremerhaven.

(II. Vilmos ún. hunbeszéde. Szövegkritikai és interpretációs megjegyzések a császár Bremenhavenben 1900. július 27-én mondott beszédéhez.)

HZ, 1976: 2. 342–358.

A császár a kínai boxerlázadás leverésére induló csapatoknak mondott beszéde. Egy korabeli újságban közölt szöveg, és a kritikai kiadás összehasonlítása.

JINDRA, Z.: Die Rolle des Krupp-Konzerns bei der wirtschaftlichen Vorbereitung des Ersten Weltkrieges.

- (A Krupp-konzern szerepe az első világháború előkészítésében.)
JW, 1976: I. rész. 133–162.
- TRUMPENER, U.: War premeditated? German intelligence operations in July 1914.
(Előre kitervelt háború? Német hírszerző tevékenység 1914 júliusában.)
CEH, 1976: 1. 58–65.
Sok újonnan megtalált forrást felhasználva elemzi a háborút megelőző német politikát.
- POPPEL, S.M.: New views on Jewish integration in Germany. Review article.
(Új nézetek a zsidók németországi integrálódásáról.)
CEH, 1976: 1. 86–108.
Jacob Katz, Jacob Toury és Noah Jonathan Jacobs művei kapcsán fejt ki nézeteit.
- BARTOŠOVÁ, Š.: K nacistickým plánům konečného řešení české otázky.
(A cseh kérdés végleges megoldásának náci terve.)
SSb 1976:1. 38–47.
(Válogatott levéltári dokumentumok.)
- MADAJCZIK, C.: Hitlerovska okupácia vo svetle porovnávacích výskumov.
(A hitleri megszállás az összehasonlító kutatások fényében.)
HČ, 1976: 3. 335–337.
- LANGE, D.: Fritz Tarnows Pläne zur Umwandlung der fascistischen Deutschen Arbeitsfront in Gewerkschaften.
(Fritz Tarnow tervei a szakszervezetekben lévő fasiszta Deutscher Arbeitsfront megváltoztatására.)
ZG, 1976: 2. 150–167.
A szociáldemokrata emigráció vezetősége és a vele kapcsolatban álló „Német Szakszervezetek Külföldi Képvisellete” nevű szervezet harca a fasiszmus ellen 1938-tól.
- DROZ, J.: Historiographie d'un siècle de social-démocratie allemande.
(A német szociáldemokrácia egy évszázadának historiográfiája.)
MS, 1976: 2. 3–25.
A német szociáldemokrácia történetét tekinti át a cikk – korszakonként említve a fontosabb historiográfiai munkákat.
- FORET, F.: La reconstruction du SPD après la Deuxième Guerre mondiale.
(A Szociáldemokrata Párt újjáépítése a Második Világháború után.)
MS, 1976: 2. 117–147.
A német szociáldemokraták jelentős részében megvolt az igény arra, hogy egyesüljenek a kommunistákkal. Miért bukott meg ez a mozgalom, milyen szerepe volt ebben a katonai megszállásnak, a londoni emigrációnak. Milyen tényezők akadályozták a Párt újjáéledését – ezekre a kérdésekre keres választ a szerző.

DRECHSLER, K. (GROEHLER, Olaf) HASS, G.: Politik und Strategie des faschistischen Deutschlands im zweiten Weltkrieg.

(A fasiszta Németország politikája és stratégiája a második világháborúban.)

ZG, 1976: 1. 5–23.

A következő kérdéseket elemzi: ki határozta meg a fasiszta Németország politikáját és stratégiáját; miként folyt le a politika és stratégia komplikált folyamata, miként „csinálták”; milyen összefüggések és kölcsönhatások formálták a politika és stratégia kapcsolatát?

MASUR, G.: Der nationale Charakter als Problem der deutschen Geschichte.

(A nemzeti karakter mint a német történelem problémája.)

HZ, 1975: 3. 603–622.

A német egység, a német nemzeti tudat problémája a római megszállástól a 18. századig. Az újabb e témájú feldolgozások értékelése.

NDK

BENSING, M.: Probleme des Übergangs vom antifaschistischen Widerstandskampf zur Errichtung revolutionär-demokratischer Machtorgane in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands im April/Mai 1945.

(Az antifasiszta ellenállási harc átmenetének problémái a forradalmi-demokratikus hatalmi szervezetek létrehozásáig Németország szovjet megszállási övezetében 1945 április-májusában.)

JGSLE, 1976: 1. 179–184.

Az NKP politikájának kontinuitásáról.

DITTRICH, Gottfrid: Zur Bedeutung der Verhandlungen zwischen dem Parteivorstand der SED und der SMAD im Januar 1947 für den Ausbau der wirtschaftlichen Machtpositionen der Arbeiterklasse in der ersten Hälfte des Jahres 1947.

(A NSZEP és a szovjet katonai adminisztráció vezetői tárgyalásainak jelentősége 1947 januárjában a munkásosztály gazdasági hatalmi pozícióinak kiépítésében 1947 első felében.)

JGSLE, 1976: 1. 189–196.

BEHRENDT, Lutz-Dieter: Zur Hilfe der sowjetischen Geschichtswissenschaft bei der Entwicklung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes in den Jahre 1845 bis 1949 auf dem Territorium der heutigen DDR.

(A szovjet történettudomány segítsége a marxista-leninista történelmi kép fejlődésében 1945–1949 között az NDK mai területén.)

IGSLE, 1976: 1. 207–219.

A fasiszta történeti-ideológiai kép legyőzésének menete.

STEIN, H. (DITTRICH, G.): Zur Hilfe der SMAD bei der Entwicklung der Wirtschaftsleitung.

(A szovjet katonai adminisztráció segítsége a gazdasági vezetés fejlődésében.)

JGSLE, 1976: 1. 197–205.

A Német Gazdasági Bizottság létrehozása 1947. június 4-én.

NSZK

VOGEL, W.: Besatzungspolitik in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg im Spannungsfeld zwischen Ideologie und Macht.

(A megszállási politika Nyugatnémetországban az ideológia és a hatalom közötti feszültségben a második világháború után.)

GWU, 1976: 3. 129–145.

Az amerikaiak – állapítja meg a szerző – egyáltalán nem cselekedtek olyan önzetlenül, mint ahogyan azt a későbbi, általuk írt művek mutatják, de soha nem cselekedtek csak politikai ideologizmusból. John Gimbel úgy ítéli meg, hogy a demokratizálás és átnevelés a hatalom felhasználásának eszköze volt az amerikai érdekeknek megfelelően.

ESCHENBURG, T.: Regierung, Bürokratie und Parteien 1945–1949. Ihre Bedeutung für die politische Entwicklung der Bundesrepublik.

(Kormány, bürokrácia és pártok 1945–1949. Ezek jelentősége a Szövetségi Köztársaság fejlődése szempontjából.)

VZ, 1976: 1. 58–74.

THOMAS, S.: Der Schumanplan in der „Europapolitik“ der BDR (1949–1952).

(A Schuman-terv az NSZK „Európa-politikájában” /1949–1952/.)

ZG, 1976: 3. 275–291.

BOGSCHÜTZ, W.: Inter Nationes. Informations- und Kontakttätigkeit „zwischen den Nationen“.

(Inter Nationes Információs- és kontakttevékenység a nemzetek között.)

SM, 1976: 16. 1. 64–67.

A bonni Inter Nationes nevű szervezet 1975. évi tevékenysége: külföldi vendégek fogadása, információ adása (újság, folyóirat, magnószalag, sajtókonferenciák, sportszolgálat stb.). Ezt a szolgálatot Kelet-Európában is igénybe lehet venni.

OLASZORSZÁG

FUMAGALLI, Vito: Le strutture del Lazio medievale (secoli IX–XII.).

(A középkori Latium struktúrái. IX–XII. sz.)

RSI, 1976: 3. 90–103.

P. Toubert: Les structures du Latium médiéval... alapján; a tartomány geomorfológiai feldolgozása, a középkori ember fizikai környezetének bemutatásával; fontos agrártörténeti forrás.

- BORSARI, Silvano:** Per la storia del commercio veneziano col mondo bizantino nel XII. secolo.
(Velence XII. századi bizánci kereskedelmének történetéhez.)
RSI, 1976: 3. 104–126.
Kísérlet Velence XII. sz.-i bizánci kereskedelmének kvantitatív felmérésére, reális értékmeghatározására.
- MELONI, G.:** Giovanni II marchese di Monferrato e le Baleari.
(II. Giovanni, Monferrato márkija és a Baleárok.)
NRS, 1976: 1–2. 114–124.
Genova és az aragoniai ház vetélkedése a XIV. században a Baleari szigetekért.
- DE MADDALENA, Aldo:** „Exculere vitam per artes”. Giovanni Antonio Orombelli mercante „uroserico” milanese del Cinquecento.
(Excolere vitam per artes. G.A. Orombelli, milanoi aranybrokát-kereskedő a cinquecentoban.)
RSI, 1976: 3. 9–39.
A XVI. sz. közepi szokatlan áremelkedések komplex okai – társadalmi és gazdasági feltételek Észak-Itáliában.
- GIUFFRIDA, R.:** La politica finanziaria spagnola in Sicilia da Filippo II a Filippo IV. (1556–1665.)
(A spanyol pénzpolitika Szicíliában II. Fülöptől IV. Fülöpig. 1556–1665.)
RSI, 1976: 2. 310–341.
A XVII. század krízisével összefüggő Habsburg gazdaságpolitika, Szicília pénzügyi lecsapolásának kihatásai a sziget gazdasági-társadalmi struktúrájára.
- GEORGELIN, J.:** La République de Venise et la fin du Dominio del Mare (1669–1718).
(A Velencei Köztársaság és a tengerek feletti uralom vége.)
RHD, 1976: 2. 194–219.
A cikk elsősorban a karlócai békét elemzi Velence szempontjából.
- SCIUTI RUSSI, V.:** Aspetti della venalità degli uffici in Sicilia (secoli XVII–XVIII.)
(A hivatalok megvásárolhatóságának néhány formája Szicíliában. XVII–XVIII. sz.)
RSI, 1976: 2. 342–355.
Két egykorú elbeszélő forrás feldolgozása.
- VENTURI, F.:** Il dibattito in Italia sulla rivoluzione di Corsica.
(Vita Olaszországban a korzikai forradalomról.)
RSI, 1976: 3. 40–89.
Az itáliai politika és irodalom reagálása Paoli 1764–68-as függetlenségi küzdelmeire.
- DELLA PERUTA, F.:** Aspetti della società italiana nell’Italia della restaurazione.
(A restauráció Olaszországa társadalmának néhány vonatkozása.)
SSSt 1976: 2. 27–68.

Az egyenlőtlen ütemű kapitalista átalakulás következményei Olaszország társadalmi-gazdasági struktúrájára, – az agrárnépeség terhei, életfeltételei, táplálkozása – az 1815–17-es és 46–47-es éhínség és járványhullám – szociális problémák, a lelenc-kérdés, a növekvő pauperizmus – az iskolai oktatás Északon és Délen.

VENTURI, F.: Church and reform in enlightenment in Italy: the sixties of the eighteenth century.

(Egyház és reform a felvilágosodás sodrában Olaszországban a 18. század 60-as éveiben.)

JMH, 1976: 2. 215–232.

Az állam és az egyház közötti összeütközés elemzése a felvilágosodás útján haladó Olaszországban.

FERRARI, S.: Religione e codice civile. Dinamica istituzionale e problematica amministrativa del diritto matrimoniale postunitario.

(Vallás és a polgári törvénykönyv. Intézményi tevékenység és adminisztratív problémák a házasságjogban az egyesülés utáni Itáliában.)

SCo 1976:1. 123–170.

A polgári házasság bevezetését megelőző belső viták.

PRAMPOLINI, A.: La formazione di Arrigo Serpieri e i problemi dell'agricoltura lombarda.

(Arrigo Serpieri képzése és a lombard mezőgazdaság problémái.)

SSt 1976:2. 171–209.

A.S. gazdaságpolitikai elképzelései a századforduló és a huszas évek eleji északolasz mezőgazdaság fejlődésével kapcsolatban – átalakulása az elmaradott társadalmi és termelési viszonyok, a felesrendszer védelmezőjéből a kapitalista irányú fejlődés, az agrárnépeség gazdasági és polgári emancipációja hirdetőjévé.

NEUBERT, H.: Italien zwischen Demokratie und Reaktion. Der Kampf der Kommunisten um Demokratie und soziale Erneuerung und die Gegenoffensive der konservativen Kräfte in Italien 1946/47.

(Olaszország demokrácia és reakció között. A kommunisták harca a demokráciáért és a társadalmi megújulásért és a konzervatív erők ellenoffenzívája Olaszországban 1946/47-ben.)

ZG, 1976: 3. 253–274.

Az OKP V. kongresszusa, és harcuk a De Gasperi féle keresztény-demokráciával.

STÜBLER, D.: Die Sowjetunion und die Resistenza in Italien.

(A Szovjetunió és a Resistenza Olaszországban.)

JGSLE, 1976: 1. 107–114.

Néhány pillanatkép az olasz ellenállási mozgalomról, főleg a sztálingrádi események után.

PORTUGÁLIA

CARDINI, A.: Note sulla dottrina coloniale portoghese da Salazar a De Spínola.

(Megjegyzések a portugál gyarmatosítási doktrínákhoz Salazartól de Spínolaig.)
SCo 1976:1. 5–42.

A politikai vonalvezetés alátámasztására kialakított ideológia főbb tételei: Portugália civilizációs missziója, szerepe a nyugati világ védelmében, a „többfajú társadalom” modelljének kiépítése, a birodalmával szervesen összetartozó tengerentúli részek stb.

ROMÁNIA

ZUB, Al.: Unirea principatelor – moment crucial în procesul făuririi statului național român unitar.

(A fejedelemségek egyesülése – az egységes román nemzetállam megteremtése folyamatának döntő eseménye.)

ES, 1976: 2. 42–47.

A kortárs forrásokra hivatkozva elemzi az 1859-es esemény jelentőségét.

CHIRȚĂ, Gr.: Preludiile și cauzele detronării lui Cuza Vodă.

(Cuza Voda trónfosztásának előkészítése és okai.)

RI, 1976: 3. 347–371.

STĂNESCU, E.: Considerații privind formarea conștiinței naționale la români.

(A nemzeti öntudat kialakulása a románoknál.)

ES, 1976: 1. 36–42.

A szerző történelmi áttekintése az 1918-ig tartó eseményeket foglalja magába.

STIRBAN, M. – JANCU, G.: Documente privind legislația agrară din anii 1919–1921 referitoare la Transilvania.

(Az 1919–1921-es Erdélyre vonatkozó agrártörvény dokumentumai.)

RA, 1976: 1. 28–35.

MATICHEȘCU, O.: Solidaritatea mișcării muncitorești internaționale cu lupta revoluționară a clasei muncitoare din România. (1918–1926).

(A nemzetközi munkásmozgalom szolidaritása a romániai munkásosztály forradalmi harcával 1918–1926 között.)

RI, 1976: 3. 325–345.

JURKA, N.: Solidaritatea mișcării muncitorești din România cu lupta antifascistă a forțelor democratice și progresiste din țară. 1933–1939.

(A romániai munkásmozgalom szolidaritása a más országokbeli haladó és demokratikus erők antifasiszta harcával az 1933–1939 közötti időszakban.)

RI, 1976: 2. 35–48.

ARIMIA, V.: Mărturii documentare.

(Dokumentum jellegű vallomások.)

RA, 1976: 2. 153–160.

A kommunista párt megalakulásának 55. évfordulójára a rendőri szervek 1940–44 közötti anyagából válogattak a KP tevékenységére vonatkozó adatokat.

IONITA, Gh. I.: Făurirea aliantelor social-politice largi – experiența tactică remarcabilă a P.C.R.

(Széles körű társadalmi-politikai szövetség megteremtése – mint a KRP taktikája.)

RI, 1976: 4. 515–522.

A fasizmus előtti népfront törekvésektől indul ki a szerző, amikor a sikeres 1944. augusztus 24-i fordulat okait keresi.

GABANYI, A. U.: Das Jahr 1968 in der rumänischen Literatur. Ein Kapitel Kulturpolitik der Ceaușescu-Aera.

(Az 1968. év a román irodalomban. A Ceaușescu-éra kulturális politikájának egy fejezete.)

SM, 1976: 1. 48–56.

1968 volt a kultúrpolitikában a „liberalizálódás” tetőpontja Romániában. Azóta visszatértek a dogmatikus-nacionalista „vonalra”.

SPANYOLORSZÁG

CHALON, L.: Comment travaillèrent les compilateurs de la primera Cronica General de Espana.

(Hogyan dolgoztak a Primera Cronica de Espana szerzői.)

MA, 1976: 2. 289–300.

A XIII. sz.-ban X. Alfonse uralkodása alatt a király kezdeményezésére népes írógárda vállalkozott nemcsak az ősöknek tartott vizigót nép, hanem szinte egész Dél- és Nyugat-Európa történetének megírására. Kitűnő történeti munkát alkotnak és létrehozták a kasztíliai nyelv egyik legnagyobb korabeli alkotását.

ANATRA, B.: Rivolte e rivoluzione nella Spagna del Cinquecento.

(Felkelések és forradalom a cinquecento Spanyolországában.)

SSt 1976: 1. 117–128.

(A XVI. sz. eleji kasztíliai mozgalmak szerepe az abszolutista modern állam kialakulásában.)

BRODER, A.: Les Investissements étrangers en Espagne au XIX. siècle. Méthodologie et quantification.

(A külföldi beruházások a XIX. sz.-i Spanyolországban. Módszer és kvantifikáció.)

RHÉS, 1976: 1. 29–63.

A külföldi beruházások közül az angol, belga és a francia volt a legfontosabb. Az angolok elsősorban a nyersanyagforrások miatt, a belgák pedig a piac megszerzése miatt ruháztak be, a franciáknál a motiváció nem dönthető el.

- JACKSON, G.: L'epoca di Franco in prospettiva storica.
(A Franco-korszak történelmi perspektívában.)
RSI, 1976: 2. 283–306.
(Az 1936–75 közti évek Spanyolországa gazdasági, társadalmi változásai, a Franco-diktatúra nagy eredményei és ellentmondásai.)

SZOVJETUNIÓ

- KAZAKOVA, N.M.: Obrazü kul'turnüh geroev „v mifologii évenkov”.
(A „kultur-herosz” alakja az evenkek mitológiájában.)
VMU, 1976: 1. 83–89.
Az evenkek, (vagy tunguszok) mítoszaiban a kultúrherosz a világteremtő, az őszülő és az a mindenható és mindent tudó szellem-ember, aki előteremtí az emberi lét legszükségesebb feltételeit – a földet, a napot, a vizet, a tüzet – és megtanítja mindezzel bánni az embereket.
- RABA, J.: The Authority of the Muscovite Ruler at the Dawn of the Modern Era.
(Az orosz uralkodó hatalma a modern éra kezdetén.)
JGO, 1976: 3. 321–344.
Á cárok teljhatalmának kezdete 1498-tól, Dimitrij Ivanovics koronázásától.
- v. LILIENFELD, F.: Das „Laodikijskoe poslanie” des grossfürstlichen D'jaken Fedor Kuricyn. Günther Stökl zum 60. Geburtstag.
(Fedor Kuricyn fejedelmi deák „laodikijskoe poslanie”-ja. Günther Stökl 60. születésnapjára.)
JGO, 1976: 1. 1–22.
Eretnekmozgalmak Oroszországban a 16. században.
- NAZAROV, V.D.: Iz isztorii central'nüh goszudarsztvennüh ucsezszdenij Roszszii szeredinü XVI. vv.
(Az orosz központi állami hivatalok története a 16. század közepén.)
ISZSZR 1976: 3. 76–96.
A szerző nemcsak levéltári anyagokkal gazdagon illusztrált problémákat vet fel a kincstár és az udvari hivatalok történetével kapcsolatban, hanem a téma kutatási módszertanához tesz értékes megjegyzéseket.
- HASELL, J.E.: Catherine II und Procurator General Vjazemskij.
(II. Katalin és Vjazemskij főügyész.)
JGO, 1976: 1. 23–30.
A II. Katalin által létesített hivatalszervezet, benne a főügyész helye és feladatai.
- LEDONNE, J.P.: Indirect Taxes in Catherine's Russia II. The Liquor Monopoly.
(Nem egyenes adók II. Katalin Oroszországában. A szeszital monopólium.)
JGO, 1976: 2. 173–207.

FREEZE, G.L.: The disintegration of traditional communities: the parish in eighteenth-century Russia.

(A hagyományos közösségek felbomlása: az egyházközség a 18. századi Oroszországban.)

JMH, 1976: 1. 32–50.

Az egyházi és világi társadalmi közösség egybeesésének megszűnése.

KOSMAN, L.V.: Fabricsnue skolü v Roszszii v pervoj polovine XIX. v.

(Az oroszországi üzemi iskolák a XIX. század első felében.)

VMU, 1976: 2. 16–33.

A reform-előtti társadalmi, kulturális életben az üzemi iskolák nagy missziót teljesítettek. Ezek voltak az analfabétizmus felszámolásának eszközei az alsó néprétegek körében, tágabb értelemben a műszaki műveltség terjesztésének forrásai Oroszországban.

SZTRODSZ, H.P.: Torgovoe zemledelenie v Latvii v pervoj polovine XIX. v.

(Az árutermelő földművelés Lettországon a XIX. század első felében.)

VI, 1976: 5. 37–48.

A mezőgazdaság kapitalizálódását serkentette a 18. századi Oroszországhoz-csatolás, a finn hatásra kialakult majorsági gazdálkodási forma, az úrbéri tanyásgazdaságok jelentős fejlődése. Ugyanakkor a feudális földtulajdon, a jobbágyrendszer, a céhes előjogok, a kereskedelmi utak és eszközök rossz állapota, valamint a reakciós nemesi politika hátráltatta a lett árutermelő földművelés fejlődését.

MORITSCH, A.: Neure Literatur zur Stolypinschen Agrarreform.

(Újabb irodalom a sztolipini agrárreformról.)

JGO, 1976: 2. 230–249.

Értékelési és jegyzéket ad a Szovjetunióban az e tárgyban megjelent munkákról.

HOLLINGSWORTH, B.: David Soskice in Russia in 1917.

(David Soskice Oroszországban 1917-ben.)

ESR, 1976: 1. 73–97.

A forradalom és a megelőző forradalmi mozgalom nem eléggé ismert alakja. Kerenky memoirja szerint: „az 1880-as és 1890-es években szerepelt a forradalmi mozgalomban. Londonba emigrált, írt az Observernek és a Manchester Guardiannek. 1917-ben titkárságom alkalmazottja lett és a brit sajtóról készített kivonatokat számomra.”

BERTOLISSI, S.: Preobrazenskij e l'industrializzazione sovietica.

(Preobrazenskij és a szovjet iparosodás.)

SSt 1976: 1. fasc. 17. 191–192.

Preobrazenskij analízise korszaka gazdasági realitásairól a XI. kongresszusra benyújtott jelentésében.

BENVENUTI, F.: Tra la guerra civile e la Nep: l'affare Georgiano.

(A polgárháború és a NEP között: a grúziai események.)

SSt 1976: 1. fasc. 17. 167–180.

A bolsevik párt nemzetiségi politikájának elemzése a modern nyugati és szovjet historiográfiában a grúziai események interpretációján keresztül.

ALMAZOV, N.: Die sozialistische Ökonomik als sichere Grundlage für die militärische Stärke der UdSSR im Grossen Vaterländischen Krieg.

(A szocialista gazdaság mint a Szovjetunió katonai erejének biztos alapja a nagy honvédő háborúban.)

JGSLE, 1976: 1. 57–69.

Az egyes iparágak fejlődése 1941–1945 között.

TÜRÖKORSZÁG

DR. ERGÜN, I.: Das türkische Verkehrssystem. Seine Leistungsfähigkeit unter Berücksichtigung der neuen Verkehrsströme nach den vorderen Orient.

(A török közlekedési rendszer. Teljesítőképessége különös tekintettel az új, Közelkelet felé irányuló közlekedési vonalakra.)

SM, 1976: 2. 13–21.

A törökországi közlekedési beruházások célja, üteme és eredményei.

AMERIKA

MEXIKÓ

BARKER, N.N.: Monarchy in Mexico: harebrained scheme or wellconsidered prospect? (Monarchia Mexikóban: esztelen terv vagy jól megfontolt kilátások?)

JMH, 1976: 1. 51–68.

III. Napoleon kudarca Mexikó trónjának betöltésére és a kortárs európai államférfiak, utazók stb. véleménye.

USA

SZEVOSZT'JANOV, G.N.: Nekotorie problemü isztorii amerikanszkoj revolucii.

(Az amerikai forradalom néhány problémája)

NNI, 1976: 3. 32–50.

A cikk összegező információt ad a szovjet amerikanisták munkásságáról, amelynek legújabb eredménye az „Amerikai évkönyv” megjelenése. A szovjet történészek kutatják az antikolonialista mozgalmak történetét, a függetlenségi harc eszmei áramlatait, a 200 éves amerikai politikai eszmék történetét, a függetlenségi háború alatt az orosz-amerikai kapcsolatok diplomáciáját stb.

POLREICHOVÁ, Helena: Lidské otroctví a počátky „americké demokracie”.

(Az emberi rabszolgaság és „az amerikai demokrácia” kezdetei.)

ČČH, 1976: 1. 71–90.

A szerző elsősorban a rabszolgaságnak a mai USA kapitalista fejlődésének kezdeti stádiumában betöltött szerepének a kérdésével foglalkozik.

AFRIKA, ÁZSIA

PIAZZA, Hans: Der Sieg der UdSSR im Grossen Vaterländischen Krieg und seine Wirkung auf die nationale Befreiungsbewegung.

(A Szovjetunió győzelme a nagy honvédő háborúban, és ennek hatása a nemzeti felszabadító mozgalmakra.)

JGSLE, 1976: 1. 81–98.

Az afrikai és ázsiai mozgalmakról.

DR. WOELKER, Christian: Aufbau der internationalen Verkehrswege. Eine nur auf multilateraler Basis lösbare Aufgabe.

(A nemzetközi forgalmi utak kiépítése. Csak sokoldalú bázison megoldható feladat.)

SM, 1976: 2. 6–12.

A Közel- és Távolkelet összeköttetése Európával.

HARA, Terushi: Les investissements ferroviaires français en Algérie au XIXe siècle.

(Vasúti beruházások Algériában a XIX. sz.-ban.)

RHES, 1976: 2. 185–211.

A történészek gyakran állítják, hogy a francia kapitalizmus elhanyagolta a gyarmatbirodalmát. Ez a kijelentés a vasúti struktúra kiépítésére is igaz. Ez alól mindössze két kivétel van, Észak-Afrika, különösen Algéria és Indokína.

